

પ્રશ્ન એજ ઉત્તર

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

પ્રશ્ન એ જ ઉત્તર

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સંકલન

સવજીભાઈ પટોળિયા

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

PRASHNA E J UTTAR
by Swami Sachchidanand Ed. by Savjibhai Patolia

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2013
This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-079-6

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

મેરા મુજમેં કુછ નહીં, જો કુછ હૈ વો તેરા,
તેરા તુઝકો અર્પણ, ક્યા લાગે મેરા ?

જેમનાં વાણી, વર્તન અને વિચારોનું વાસ્તવિક જીવન-દર્શન, મારા જીવનમાં સહજ રીતે સ્પર્શી ગયું, તે પૂ. સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીનાં પુસ્તકોમાંથી ચૂંટેલાં ‘પ્રશ્નાર્થ વાક્યો’નું સંકલન કરીને, આ પુસ્તક ‘પ્રશ્ન એ જ ઉત્તર’ તૈયાર કર્યું છે. હું તો ફક્ત સંકલનકાર તરીકે નિમિત્ત બન્યો છું. જેમના વાસ્તવિક અને ક્રાંતિકારી વિચારો છે, તે પૂ. સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીને સાદર અર્પણ.

સવજીભાઈ પટોળિયા

આવકાર

ભાઈશ્રી સવજીભાઈ પટોળિયા – (ધોરાજી)એ મારાં 48 પુસ્તકોમાંથી ‘સંકલન’ કરીને, આ પુસ્તકની રચના કરી છે. મારાં પુસ્તકોમાં ચિંતનની પ્રધાનતા રહે છે. એટલે જો કોઈ સંશોધકને તેમાંથી સુવાક્યો તૈયાર કરવાં હોય તો, ઘણી સગવડ મળી શકે તેમ છે. જુદા-જુદા સમયે જુદી-જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદા-જુદા વિષયો ઉપર મારા દ્વારા લગભગ 95 પુસ્તકો આજ સુધી લખાયાં છે. મારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે સમયની સાથે મારા વિચારોમાં પરિમાર્જન થતું રહ્યું છે અને આજે પણ થઈ રહ્યું છે. આના કારણે હું રૂઢિવાદી થઈ શક્યો નથી, તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય માનું છું. જે લોકો શરૂઆતથી એક જ વાડામાં બંધાઈ ગયા હોય છે, તે પ્રગતિશીલ થઈ શકતા નથી. તે મોટા ભાગે રૂઢિવાદી થઈ જતા હોય છે. રૂઢિવાદમાં વિચારોની તાજગી હોતી નથી. મારાં પુસ્તકોમાં કેટલુંક ચિંતન પ્રશ્નાર્થ વાક્યો રૂપે રજૂ થયેલું છે. એ પ્રશ્નો સ્વયં ઉત્તરો પણ છે. આવા પ્રશ્નોનું અભ્યાસપૂર્વકનું સંકલન શ્રી સવજીભાઈ પટોળિયાએ કર્યું છે. આ સંકલન મને બહુ ગમ્યું છે. આટલી મોટી સંખ્યાનાં પુસ્તકો કોઈ એક માણસ કદાચ ન પણ વાંચી શકે અને કદાચ વસાવી પણ ન શકે; પરંતુ જો આ એક જ પુસ્તક ધ્યાનથી વાંચે તો, બધાં પુસ્તકોનો સાર તેને મળી શકે એવું મને લાગે છે.

કદાચ કોઈ વિચારમાં અરસ-પરસ વિરોધ જણાય તો દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં જ્યારે જે લખાયું હોય તેની પૃષ્ઠભૂમિ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ અને ઉત્તરવર્તી કાળમાં લખાયેલા લખાણને વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. મને આશા છે કે ભાઈશ્રી સવજીભાઈ પટોળિયાનો આ પ્રયત્ન સફળ રહેશે અને લોકોને ઉપયોગી થશે.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તા. 27-9-2012

અમરેલી

આભાર

રાષ્ટ્રવાદી અને માનવતાવાદી, પરમ વંદનીય ક્રાંતિકારી સંત પૂજ્ય સ્વામી શ્રી સચ્ચિદાનંદજી મહારાજનાં 48 પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરીને, 952 પ્રશ્નાર્થ વાક્યો પસંદ કરીને આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું અને ‘પ્રશ્ન એ જ ઉત્તર’ નામ આપ્યું. ‘પ્રશ્ન એ જ ઉત્તર’ – પુસ્તકમાં પ્રશ્નાર્થ વાક્યોનો, તેમાં જ અભ્યાસ કરનારને સરળતાથી ઉત્તરો મળી શકશે. મારા આ નમ્ર પ્રયાસને વાચકો, જરૂર આવકારશે. મારા આ નમ્ર પ્રયાસને પૂ. સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીએ ઉમળકાથી વધાવીને આવકાર લખી આપ્યો. તેમ જ પુસ્તકને તાકીદે ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદમાં છપાવવા માટેની વ્યવસ્થા પણ કરી આપી તે બદલ પૂ. સ્વામીજીનો આભાર...

‘પ્રશ્ન એ જ ઉત્તર’ (ભાગ-1) પુસ્તકનું યશ કમ્પ્યુટર-ધોરાજીએ ટાઇપસેટિંગ કરી આપ્યું તેમ જ તાકીદે પ્રકાશન કરવા બદલ – ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદનો આભાર માનું છું.

– સવજીભાઈ પટોળિયા
લાલજીનગર-શેરી નં-2, ગોકુલપાર્કની બાજુમાં,
ફરેણી રોડ, ધોરાજી-360 410,
જિ. રાજકોટ, ગુજરાત.

પ્રશ્ન એ જ ઉત્તર

(ભાગ-1)

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સંકલન

સવજીભાઈ પટોળિયા

1. વિધેયાત્મક બનીએ

1. ઈશ્વર જો આપણા માટે જ અવતાર લેશે તો પછી આપણા અવતારનો શો અર્થ છે?
2. ઈશ્વરે આપણને પણ અવતાર આપ્યો છે, હાથ-પગ ને મસ્તક આપ્યાં છે, બુદ્ધિ અને શક્તિ આપી છે, છતાં આપણે કાયરતા સેવીને ઈશ્વરના અવતારની જ રાહ જોયા કરીએ તે કેવું વિચિત્ર કહેવાય?
3. પૂર્વજન્મનો માગતો હશે તે લઈ ગયો!!
કેવું વિચિત્ર તત્ત્વજ્ઞાન! અન્યાયની સામે, અનિષ્ટની સામે પ્રતીકાર કરવાની શક્તિ જગાડવાને બદલે તત્ત્વજ્ઞાનના આવરણ પાછળની આ કેવી કાયરતા?
4. આપણે આપણા ભાઈઓથી જ વટલાઈએ, આપણા માણસોથી જ વટલાઈએ, આપણે આપણા લોકોથી જ અભડાઈએ ને પછી પાછા એમ કહીએ, ‘આપણે દુનિયાભરમાં આપણી સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરવો છે!’
પણ બહારથી આપણી પાસે કોઈ આવે તો કેવી રીતે આવે? આપણે એને પાસે બેસાડી ન શકતા હોઈએ, એની સાથે જમી ન શકતા હોઈએ તો એ આપણી પાસે શા માટે બેસે? ને બેસે તોપણ શું કરે?
- આમ એમની સાથે બેસીને પાણી પીવા પણ આપણે તૈયાર ન હોઈએ ને પછી મોટી-મોટી ડીંગો મારીએ કે ‘અમારે આમ કરવું છે ને અમારે તેમ કરવું છે’ તે શી રીતે બની શકે?
5. ‘જુઓ, આ હરિજન પણ ઈશ્વરનો બનાવેલો માણસ છે અને આપણો ભાઈ છે. એના શરીરના પ્રત્યેક અંગ-પ્રત્યંગમાં મને કશુંય ખરાબ દેખાતું નથી. પછી એને અડવાથી અભડાઈ શાને જવાય? તમારે તો ઊંચ-નીચના ભેદભાવ છોડી દેવા જોઈએ જ, પણ સાથેસાથે, તમારાં બાળકોમાંથી પણ ઊંચ-નીચના ભેદભાવ નાબૂદ કરી દેવા જોઈએ, એમ નથી લાગતું?’
6. તમારી પવિત્રતાનું પોત એવું શું ફિક્કું છે કે કોઈ વટલાવે ને તમે વટલાઈ જાઓ?
7. આપણે પણ ખાતરી કરી લઈએ – આપણી પવિત્રતાનું પોત કોઈના અડી જવાથી અભડાઈ જાય એવું તો નથી ને?
8. આપણા વિચારોમાં અપવિત્રતા આવે તો જ આપણે વટલાયેલા કહેવાઈએ. બાકી કોઈક આપણા ભોજનને અડી જાય, તે ખાવાથી તે શું વટલાઈ જવાતું હશે?
9. જેના આંગણે ગંગા વહે છે, જેના મુખમાં ગાયત્રીનો મંત્ર છે. ઓમકારનો રણકાર છે, એને દુનિયાની કઈ તાકાત વટલાવી શકવાની છે?
10. મોટામોટા રાજાઓનાં રજવાડાં ચાલ્યાં ગયાં, એમનાં છત્રો વિદાય થયાં, ને સાહ્યબીઓ સંતાઈ ગઈ, તો પછી ધર્માચાર્યોની ગાદીઓ તો શી વિસાતમાં છે?
11. પાંચસો-છસો રાજ્યો જો એક થઈ શક્યાં ન હોત તો ભારતના કેટલા ટુકડા થયા હોત? નદીઓનાં પાણી અને સીમાડાના કેટકેટલા ઝઘડા જામ્યા હોત?
12. આજે તો દિવસ ઊગે છે ને એક નવો સંપ્રદાય – એક નવો પંથ નીકળે છે ને દિવસ આથમે છે ને એક સંપ્રદાય લુપ્ત થાય છે. આ બધા સંપ્રદાયોનું એકીકરણ કરી ન શકાય?
13. રજવાડાં બધાં એક થઈને જો અખંડ ભારતનું નિર્માણ કરી શકતાં હોય તો સંપ્રદાય બધા એક થઈને એક જ માનવધર્મનું નિર્માણ

થઈ ન શકે?

14. ભારતીય સંસ્કૃતિ તો નિર્માણની સંસ્કૃતિ છે. એણે વ્યક્તિના નિર્માણની પણ ચિંતા રાખી છે, સમાજના નિર્માણની પણ ચિંતા રાખી છે, રાષ્ટ્રના નિર્માણની પણ ચિંતા રાખી છે, વિશ્વના નિર્માણની પણ ચિંતા રાખી છે. એણે માનવીની પણ ચિંતા કરી છે, કીડીઓ માટે કીડીઓનાં ઘરાં પણ પૂર્યાં છે, કબૂતરો માટે પણ વ્યવસ્થા કરી છે, પક્ષી માટે પરબડી પણ બનાવી છે, પશુ માટે પણ ચિંતા રાખી છે.... એણે તો વિશ્વના ભલા માટે વિચાર્યું છે. આવી મહાન સંસ્કૃતિને સંકુચિત શી રીતે કહી શકાય? (1)

2. ભારતીય દર્શનો

1. સત્યની શોધમાં આસ્તિકોને સહુથી વધારે સહાયતા નાસ્તિકોએ જ કરી છે. નાસ્તિકો જો શંકાઓ ન કરે અથવા ખંડન ન કરે તો દર્શનનો વિકાસ કેવી રીતે શક્ય બને?

3. શિવતત્ત્વનિર્દેશ

- જીવનમાં સામાન્યમાં સામાન્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ લાંબી સાધના કરવી પડતી હોય છે, જેમ કે માત્ર સાઈકલ ચલાવતાં જ શીખવું હોય તોપણ મહિનાઓ સુધી સાધના કર્યા પછી કંઈક સિદ્ધિ મળે છે, તો પરમાત્મા માટે આધ્યાત્મિક સાધના માટે કેટલો સમય, ધીરજ, ઉત્સાહ જોઈએ?
- શિવરાત્રીની કથાના કેન્દ્રમાં એક નાહ્યા-ધોયા વિનાનો પારધી ભીલ છે, આવો ભીલ પૂજા કરી શકે, શંકર પ્રસન્ન થઈ શકે તો ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર વગેરે કેમ પૂજા ન કરી શકે?
- આવત ગાલી એક હૈ ઊલટત હોય અનેકા કહે કબીર ના ઊલટીએ, વહી એક્કી એકા||
કોઈ ગાળ આપે ત્યારે એક જ ગાળ હોય છે, આપણે તેની ગાળ પાછી આપીએ તો તે પાછો અનેક ગાળો આપણને આપતો હોય છે. આમ ગાળની આપ-લે ચાલ્યા કરે તો કલહ મોટો થઈ જાય, તેના કરતાં તો કબીર કહે છે કે પેલી જે પ્રથમ એક ગાળ આપી છે તેને જ રાખી લેવી શી ખોટી?
- શિવાજીની તલવારમાં ભવાનીનો વાસ છે. જો શિવાજી માળા લઈને ગુફામાં બેસી ગયા હોત તો શું થાત તેની કલ્પના કરી શકો છો?
- સમર્થ સ્વામી રામદાસે કહ્યું:
“બેટા, માળા હું ફેરવીશ, તું તલવાર ફેરવ. તારો ધર્મ તલવારમાં છે. માળાના ધર્મ કરતાં તલવારનો ધર્મ બહુ કઠિન હોય છે, તે તારે બજાવવાનો છે.” શિવાજી જેવા ધર્મવીરને તૈયાર કરનાર રામદાસ આ દેશમાં કેટલા થયા?
- કોઈ નોકરે કાંઈ કર્યું હોય તો રાજાને ફરિયાદ કરાય, પણ સ્વયં રાજા જ પાપાત્મા થયા હોય તો કોને ફરિયાદ કરાય?
- મૂળ વ્યક્તિને જ જ્યાં પોતાની સંપત્તિની કશી પડી ન હોય તો પછી પરાયા માણસને તો ક્યાંથી પડી જ હોય?
- માત્ર જે સ્વાર્થી લોકો હોય છે તે જ તેમને ગોળનો ગાંગડો સમજીને માખીઓની માફક ચોંટી રહ્યા હોય છે. બાકી સારા માણસો કલેશ સાથે દૂર ખસવા લાગી ગયા હોય છે. વિલાસનો ચેપ આખા ઘરમાં ફેલાઈ ગયો હોય એટલે કોણ કોને શું કહે?
- સૌથી ભયંકર નાસ્તિકતા, ઘૃણાજન્ય છે. માણસનો સ્વભાવ જ પ્રથમથી જ કાંઈક વિશેષ રીતે ઘૃણા ભરેલો હોય, જેમ કે ઘણા લોકોને તમે જોશો કે તેઓ પ્રત્યેક વસ્તુ માટે જલદીથી ઘૃણા કરતા થઈ જતા હોય છે. તેમનો પ્રેમ ક્યારે ઘૃણામાં બદલાઈ જશે તેની કોઈ જ્યોતિષી ભવિષ્યવાણી ન કરી શકે. આવા માણસો પ્રત્યેક વસ્તુનું ઘૃણા થવાનું પાસું શોધતા હોય છે, જે તેમને મળી રહે છે. બસ પછી શું જોઈએ?
- કોઈ ટ્રેનમાં, બસમાં, પ્લેનમાં બેઠા હોઈએ અને ખબર પડે કે આ મારા ધર્મનો નથી તો વિના કારણો તેના પ્રત્યે નફરત થવા માંડે, અને પોતાનાં જેવાં ટીલાં-ટપકાં કરેલાં હોય તો હરખ-હરખ થવા લાગે. આ તે કઈ જાતની વાત છે? આવો ભેદ કરનાર ધર્મને જીવનમાં ઢાળવાથી કયું પુણ્ય થઈ જવાનું?
- આ ધર્મે જ કેટલાક લોકોને બ્રાહ્મણો જેવાં ઉચ્ચ પદ આપી કાયમ માટે મોટા બનાવી દીધા, અને કેટલાકને શૂદ્ર-અતિશૂદ્ર બનાવીને કાયમ કાયમ માટે પતિત, હડધૂત જનાવર જેવા બનાવી દીધા, આ શું ઓછું પાપ છે?
- કોઈ વિધવાને વિધવા થવામાં, કોઈ ગરીબને ગરીબ થવામાં, કોઈ શોષિતનું ઘોર શોષણ થવામાં, માનસિક તથા બૌદ્ધિક ભૂમિકા આ ધર્મોએ પૂરી પાડી છે. જાણે તેમના પ્રારબ્ધ આવાં રચાયાં હોય, જાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ આ બધું થતું હોય એટલે શાન્તિથી

સહન કર્યા કરવાનું, અન્યાયનો પ્રતીકાર કરવો જ નહીં, આ બધું ભેદવાદી વલણ શું ધર્મોના કારણે પેદા નથી થયું?

13. સાંપ્રદાયિક ભેદભાવ ને તેના કારણે પ્રગટતું ઝેર માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જ છે તેવું પણ નથી. રાજકીય ક્ષેત્રની ભિન્ન પાર્ટીઓ ક્યાં ઓછું ઝેર રાખે છે?
14. જે દિવસે આ દેશના સાધુ-સંતો, મહંતો, મંડલેશ્વરો, આચાર્યો, ધર્મગુરુઓ, મઠાધીશો, ધાર્મિક આવકનો પૈસો લોકહિત તથા ધર્મહિતમાં વાપરશે તે દિવસે આ દેશ ખરેખર સાચો ધાર્મિક થયો દેખાશે. ક્રિશ્ચિયાનિટીનો પ્રચાર બૂઠો થઈ ગયો હશે. ખબર નહીં, સમય રહેતાં-રહેતાં આ લોકોની આંખ ઊઘડશે કે નહીં?
15. મારી દૃષ્ટિએ આપણા ત્યાં આધ્યાત્મિકતા બહુ ઓછી છે. દંભ- ઢોંગ-પ્રદર્શન જ વધારે છે. કોણ સાચું છે તે કહેવું બહુ કઠિન થઈ ગયું છે. જો આધ્યાત્મિકતાનો આટલો બધો પ્રચાર હોય તો પછી આ જૂઠ, કપટ, અત્યાચાર, અનાચાર વગેરે આટલાં બધાં અહીં કેમ દેખાય છે?
16. પરદેશની પ્રમાણિકતા તથા સચ્ચાઈની તુલનામાં તો આપણે ઘણા જ નીચા છીએ. પેલા નાસ્તિકો (જોકે તે નાસ્તિકો નથી) કરતાં આપણે આસ્તિકો કેમ વધુ ને વધુ જૂઠાણાભર્યું જીવન જીવીએ છીએ?
17. સમાજમાં રહીને સમાજનાં દુઃખો, અગવડોને દૂર કરવા જે અનેક પ્રશ્નો સામે ઝઝૂમી રહ્યો છે, સમાજને બેઠો કરવાને તાપ, ટાઢ, વરસાદની પરવા કર્યા વિના, ભૂખ, તરસ, માન, અપમાનની ચિંતા કર્યા વિના જ નિષ્કામભાવે સેવા કરી રહ્યો છે તે શું આધ્યાત્મિક પુરુષ નથી?
18. દર્શનશાસ્ત્ર વાસ્તવવાદી હોવાં જોઈએ. તેના અધ્યયનથી યા પ્રભાવથી વ્યક્તિની શક્તિઓનો વિકાસ થવો જોઈએ. તે પુરુષાર્થપ્રેરક, સાહસપ્રેરક તથા મહત્ત્વાકાંક્ષાલક્ષી હોવાં જોઈએ. કશું નથી, કશું નથી; મિથ્યા છે, મિથ્યા છે આવી વાતો સતત સાંભળી-સાંભળીને વ્યક્તિ તથા પૂરી પ્રજા ‘સ્લો પોઇઝન’ની માફક ધીમેધીમે ખતમ થઈ જતી હોય છે. પરમાત્માએ જીવન માટે શું નથી આપ્યું?
19. હું નથી માનતો કે રીંગણાં ખાવાથી કોઈને નરકમાં જવું પડે... છતાં કોઈને રીંગણાંમાં નરક જ દેખાતું હોય તો ભલે દેખાય, પણ તેણે એ પણ બતાવવું જોઈએ કે કાળાં વ્યાજ લેનાર, ખોટા ચોપડા લખનાર, અભણ ગરીબ લોકોને ચૂસી ચૂસીને ફાંદ વધારનાર કયા નરકે જાય છે?
20. કોઈ પ્રશ્ન પૂછે અને જો કોઈનાથી તેનો જવાબ ન આપી શકાય તો તેમાં પ્રશ્ન પૂછનારની જ મોટાઈ નથી. ઉત્તર નથી આપી શકાતો તેવી સ્વીકારોક્તિ કરનારની પણ મહત્તા છે.
21. વ્યક્તિના પ્રશ્નો, સમાજના પ્રશ્નો તથા રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો સામે ઝઝૂમવા કરતાં, તેનાથી ભાગી છૂટવામાં આપણે ડહાપણ ડહોળીએ છીએ, અથવા તેવા દરેક પ્રશ્ન ઉપર ધૂળ નાખી, પ્રશ્નને ઢાંકી દઈ, સમાધાન કરી નાખ્યાનો સંતોષ લઈએ છીએ, આપણા હાથે જ ધૂળ નાખેલા હજાર-હજાર પ્રશ્નો જ્યારે ખુલ્લા થઈ ફરી સામે આવે છે, ત્યારે કાં તો ભાગી છૂટીએ છીએ, કાં તો ફરી પાછી ધૂળ નાખીએ છીએ.
22. અંગ્રજોનું ગુલામ, દરિદ્ર, ગંધાતું, અસંસ્કાર અને દુસંસ્કારોથી ખદબદતું ભારત. અહીંનો માણસ જૂઠું બોલવામાં હોશિયારી સમજે છે. ભેળસેળ, દગાબાજી, ઓછું જોખવું, વિશ્વાસઘાત વગેરે વ્યાપારી વર્ગની નિપુણતાને પ્રમાણિત કરનારાં તત્ત્વો ગણાય છે, તે ભારત?

4. પ્રવચનમંગલ

1. મહાકવિ બંકિમે 'વંદે માતરમ્' રાષ્ટ્રગીતમાં આ ભારતમાતાનું એકએક શબ્દમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે અત્યંત અસરકારક છે. આ ભારતમાતા સુજલા, સફલા તો છે જ. સાથેસાથે તે રિપુદગહારિણી- બહુબલધારિણી પણ છે. તે શું નથી?
2. આપણે કેટલાંક શાસ્ત્રવચનોનો એવો ભારપૂર્વક અર્થ કર્યો છે કે ભગવાન ધર્મ સ્થાપવા માટે અવતાર ધારણ કરે છે. તેમાં પણ ચોવીસ અવતારોમાં ત્રેવીસ થઈ ચૂક્યા છે. ચોવીસમો થવાનો છે. આ ચોવીસમો કલ્ક અવતાર થવા માટે પડાપડી ચાલી રહી છે. પ્રત્યેક ભગવાન પોતાને કલ્ક અવતાર બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. ટોળું તો આંધળું હોય છે. દેખતા માણસોનું તો વળી ક્યાંય ટોળું હોતું હશે? લોકોને આંધળા બનાવ્યા પછી જ તેમની પાસે ટોળાનું કામ કરાવી શકાય. એટલે હજારોનું ટોળું જેને ભગવાન માને તેનો કોણ વિરોધ કરે? કરે તો કેટલો ચાલે? અને તે પણ હિન્દુ સમાજમાં?

5. આપણે અને સમાજ

1. હીરો કહેશે: મેં અમાપ ગરમી સહી છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં સદીઓ સુધી હું અસહ્ય આગમાં શેકાતો રહ્યો છું. એ અગ્નિએ તો મને તેજસ્વી બનાવી દીધો છે. કોઈ આફ્રૂસ કે કેસર જેવી મીઠી કેરી હોય તેને પૂછજો: આટલી મધુરતા તારામાં ક્યાંથી આવી? તે જવાબ આપશે: બે મહિના પહેલાં તો હું ખાટી-ખાટી આંબલી હતી, કોઈ ખાય તો દાંત અંબાઈ જાય એવી. પણ પછી સતત બે મહિના સુધી મારા ઉપર ઊના-ઊના લૂના વાયરા વાવા લાગ્યા, લબલબ કરતી કાળઝાળ લૂમાં હું શેકાતી રહી, ત્રાહિ-ત્રાહિ કરતી રહી; પણ હવે સમજાય છે કે ભલું થજો એ લૂનું, કે જશે મને આટલી બધી મીઠી બનાવી દીધી. જો મને લૂના ઊના વાયરાની જગ્યાએ કોઈ ફીઝમાં સ્થાન મળ્યું હોત તો શીતળતાનું દિવ્ય સુખ હું ભોગવી શકી હોત, પણ આવી સુગંધ તથા મધુરતા પ્રાપ્ત ન કરી શકત. ઉષ્ણતામાં શેકાયા વિના શું જીવન કદી તેજસ્વી થઈ શકે?
2. ભણતી વખતે, પૂરું ધ્યાન આપે ન આપે તોપણ કદાચ ચાલે, ધ્યાન આપવા છતાં પૂરું ન પણ સમજાયું હોય. અધૂરા જ્ઞાને પણ સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થઈ શકાય. પણ ભણાવતી વખતે તો પૂરું ધ્યાન આપવું જ પડે. વિષયને પૂરો સમજવો જ પડે. એટલું જ નહીં, જેને એક શેર જ્ઞાન વ્યક્ત કરવું હોય તેણે ઓછામાં ઓછા દશ શેરનો સ્ટોરેજ કરવો પડે. જેના મગજમાં પાશેર નથી તે શેરનો પિરિયડ શું લઈ શકવાનો હતો?
3. એક સાચો શિક્ષક સ્વયં પોતે અનુશાસિત હોય છે. તે બરાબર સમયસર વર્ગમાં જાય છે. તેની વાણીમાં તથા હાવ-ભાવ-વ્યવહારમાં પૂર્ણ શિસ્ત હોય છે. પરિણામે તેનું પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ પ્રકાશવા લાગે છે. કદી પણ સમયસર વર્ગમાં નહીં પહોંચનાર શિક્ષક શું અનુશાસનની સ્થાપના કરી શકે?
4. શિક્ષક, શિક્ષણ અને શિક્ષણસંસ્થાઓ, શિક્ષણાર્થીઓને અનુશાસનની દીક્ષા આપવામાં મુખ્ય ઘટકો જ, અનુશાસનહીનતાથી ખદબદતાં હોય ત્યાં કોને શું કહેવું?
5. શિક્ષક સરસ્વતીના ખોળાનો બાળક છે, લક્ષ્મીનો તે પ્રતિસ્પર્ધી નથી, પણ સાથેસાથે તે લક્ષ્મીનો લોલુપ પણ ન હોવો જોઈએ. પોતાના ધંધાની પવિત્રતા તથા ગરિમા પ્રત્યે જે સભાન નથી, જેને જીવનના આદર્શો પ્રત્યે નિષ્ઠા નથી તે ભલા – કદી પણ સાચા અર્થમાં શિક્ષક થઈ શકે ખરો?
6. મિલમજદૂરોની માફક જે વાતવાતમાં હડતાલો પાડે, વિદ્યાર્થીઓના ભવિષ્ય પ્રત્યે જેને જરા પણ લાગણી ન હોય, ઉત્તરવહીઓમાં ગુણાંક આપવાનું માપ વિદ્યાર્થીની યોગ્યતા નહીં પણ અન્ય કાંઈ હોય, જે નપાસ થનારને પ્રથમ શ્રેણીમાં પાસ કરે તથા પ્રથમ શ્રેણીમાં આવનારને નપાસ કરે: આવું હડહડતું જૂઠાણું જાણી કરીને આચરનારને આચાર્ય કેમ કહેવાય?
7. લોકશાહી-પદ્ધતિમાં કોઈને પણ રાજકારણથી બિલકુલ અલિપ્ત રહેવાનું ન કહી શકાય. જે ભવિષ્યની પ્રજાનું ઘડતર કરે છે, તે શિક્ષકોને તો કેમ જ કહેવાય?
8. રાજાઓના રાજકવિઓએ, રાજાને રીઝવવા, અતિરેકપૂર્ણ કવિતાઓ કરીને ભલે ખુશામતની ખુશીઓ લૂંટી હોય, પણ ગટરના કીડાઓની માફક તેમની કવિતા અલ્પજીવી રહી છે. “ ”નો પરમ આદર્શ અપનાવનાર તુલસી જેવા મહાન કવિઓ ભલે લૂખી-સૂખી રોટલી ખાઈને જીવ્યા હોય પણ તેમનું સાહિત્ય અત્યંત પ્રાણવાન થઈને સેંકડો વર્ષો સુધી લોકોનાં હૃદયપટલ ઉપર છવાયેલું રહેશે. નિર્માતા લોભી હોય તો લાલચના આવેગમાં તે ગમે તેવું કુત્સિત નિર્માણ પણ કરી બેસશે, આજે આવું નથી થઈ રહ્યું?
9. જે ભવિષ્યમાં આસ્થા નથી રાખતો, તે ભવિષ્યનો નિર્માતા નથી થઈ શકતો. સાહિત્યકાર તો ભવિષ્યનો નિર્માતા છે. જો તેને ભવિષ્ય દેખાતું જ ન હોય તો તે શું નિર્માણ કરશે?

10. હલકું સાહિત્ય, અશ્લીલ સાહિત્ય, ભ્રષ્ટતા વધારનારું સાહિત્ય, સમાજને વિશુંખલ કરનારું સાહિત્ય, હિંસા, ચોરી, જુગાર, બળાત્કાર, ખૂન, લૂંટ તથા તફડંચી શિખવાડનારું સાહિત્ય શું સમાજની ભલાઈ કરી રહ્યું છે? આવું અધમ સાહિત્ય રચનારા સાહિત્યકારો શું લોભ-લાલચના દાસ નથી થયા?
11. અધમ સાહિત્ય રચનારા સાહિત્યકારો શું લોભ-લાલચના દાસ નથી થયા? રાતોરાત વેચાઈ જાય તેવી નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, કામકીડાઓનાં વર્ણનથી ભરપૂર નાટકો, સિનેમાઓ વગેરે દશ્યકાવ્યો શું સમાજની નૈતિકતાને ઠોકર નથી મારતાં?
12. આપણે અહીં સંત શબ્દનો રૂઢાર્થલક્ષમાં કરવાનો છે; કારણ કે સમાજની સામે વિચારણીય પ્રશ્ન આ છે કે આ દેશના લાખો સાધુ-સંતો શું કરે છે? તેમનું અસ્તિત્વ તથા ક્રિયાશીલતા, સમાજ તથા રાષ્ટ્રને ધર્મ તથા કલ્યાણની દિશા ચીંધી રહ્યાં છે કે પછી સ્વયં દિશાશૂન્ય બની બોજાડપ થઈ રહ્યા છે?
13. વલ્કલ પહેરવાં કે જટાઓ ધારણ કરવી એ કાંઈ કઠિન વાત નથી. જટા આજે પણ ઘણા સાધુઓ ધારણ કરતા હોય છે તથા મૂર્ખાઓને પ્રભાવિત કરવા બીજાના વાળ ચોંટાડીને ઠેઠ પગ સુધી લંબાય તેટલી લાંબી કરતા હોય છે. અંતર્જ્ઞાન વિનાના ભાવિકો આવાં રૂપો જોઈને ઘેલા થતા હોય છે. શું આવી અને આટલી સરળતાથી ઋષિ થવાય?
14. હિન્દુ ધર્મની જ્યાંથી ચઢતી ગણવામાં આવે છે, ખરેખર તો ત્યાંથી જ પડતીની ઘોર પણ ખોદાઈ છે. માણસ તેની યોગ્યતાને આધારે ઓછુંવતું કમાય તો તે બરાબર છે, પણ માત્ર વર્ણના આધારે એ છેક મંદિરમાં જઈ શકે અને બીજો તેની ધજાના છાંયા સુધી પણ ન જઈ શકે – આવી કારમી કૂરતાપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરનારાઓએ હિન્દુ પ્રજાને જાણી કરીને વિધર્મી થવા માટે ધકેલી છે. જો આજ પણ આ આચાર્યોને આ દુષ્ટતાનું ભાન ન થયું હોય તો તે તેમનું પાપ છે, જેના ભારથી પૂરો હિન્દુ સમાજ ડૂબી મરશે. જો હિન્દુ સમાજને બચાવવો હોય તો પ્રથમ કાર્ય આ અન્યાયના પુરસ્કર્તાઓને વીણીવીણી બહાર કાઢવાનું છે. ડુબાડનારાઓને પૂજવાનું હવે તો બંધ કરો. એ વિદ્વત્તા અને પાંડિત્ય શા કામનાં જે સમાજને સમતા ન આપી શકે?
15. કોઈ પણ પ્રકારના પરમાર્થ વિના પણ શું કોઈને સંત કહી શકાય? નહીં. જે સ્વાર્થી, દંભી, અભિમાની, આડંબરી, પાખંડી હોય તેને સંત કહી શકાય? નહીં, હરગિજ નહીં. શાસ્ત્રોમાં સંતોનાં જે લક્ષણો બતાવ્યાં છે તેમાંનાં ઓછામાં ઓછાં એક-બે લક્ષણો પણ જેનામાં ન દેખાય તેને સંત કહી શકાય? નહીં...
16. સુખનો આધાર નીરોગી શરીર છે. સાથે સાથે સાધનાનો આધાર પણ નીરોગી શરીર છે, પછી તે ભૌતિક સાધના હોય કે આધ્યાત્મિક સાધના. સાધના માત્રમાં શરીરનો પ્રભાવ પણ કામ કરતો હોય છે. ‘શરીરમાઘં ખલુ ધર્મ સાધનમ્’ વાક્ય આ જ વાતને પ્રમાણિત કરે છે કે શરીર એ ધર્મનું પ્રથમ સાધન છે. માનવદેહને દેવદુર્લભ માનવામાં આવ્યો છે; કારણ કે સ્થૂલ ભોગોથી લઈને મોક્ષ સુધીની તમામ સિદ્ધિઓ આ દેહના માધ્યમથી મળી શકે છે. આટલા મહત્ત્વનો આ દેહ જો રોગોનું સ્થાયી ઘર થઈ ગયો હોય તો તેથી વધુ બીજી કઈ હાનિ ગણાય?
17. એક વાર ઇંગ્લેન્ડના કોઈ કબ્રસ્તાનને જોવા જવાનું થયું. કબ્રસ્તાનની સુંદર વ્યવસ્થા જોઈને પ્રભાવિત થયો. અંગ્રેજ એટલે વ્યવસ્થા, પૂર્ણ શિસ્ત અને આપણે એટલે? શું કહું?
18. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ભૂલોના અખાડાઓમાં અથડાઈને વિદ્વાન બનતો હોય છે. જે ભૂલોના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશતો જ નથી, તે શું ભલા કદી વિદ્વાન થઈ શકવાનો હતો?
19. પ્રતિપક્ષની દુર્બળ બાજુ ને જેની આંખ ઝટ દઈને જોઈ શકતી નથી તે ભલા કદી વિજયી પ્રહાર કરી શકે ખરો?
20. જે માત્ર વિપક્ષના દોષો કે દુર્બળતા ઉપર જ પોતાના વિજયનો મદાર બાંધે છે, તે કદી સાચા અર્થમાં સમર્થ થઈ શકતો નથી.

વિપક્ષની દુર્બળતા ન હોય ત્યારે તે શું કરી શકવાનો હતો?

21. ન્યાયમંદિર જે સત્યની પ્રયોગશાળા ગણાય, ત્યાં જ સૌથી વધુ અસત્ય બોલાય, અસત્ય બોલવામાં પારંગત થવાનું કેન્દ્ર બની જાય, તે કેટલી કરુણ વાત કહેવાય! શું આપણે છાતી ઠોકીને કહી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં છીએ કે અમારાં ન્યાયમંદિરો અસત્યથી અભડાયેલાં નથી?
22. સત્ય અને ન્યાય લગભગ એક જ છે. સત્ય વિના શું ન્યાયનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે? ન્યાય વિનાનું સત્ય શું કલ્યાણકારી હોઈ શકે?
23. વકીલાત તો ન્યાયના દીપકને જલતો રાખવા માટે જ હોવી ઘટે. ન્યાયના દીપને બુઝાવીને અન્યાયનો અંધકાર ફેલાવનારી વકીલાત શું ભયંકર સમાજદ્રોહ નથી?
24. આદર્શહીન વ્યાપારી, આદર્શહીન રાજનેતા તથા આદર્શહીન ઓફિસર વહેલામોડા ભ્રષ્ટાચારી બની જતા હોય છે. તેમ આદર્શહીન વકીલ તો માત્ર ભ્રષ્ટાચારી જ નથી થતો, તે તો ભ્રષ્ટાચારનો રક્ષક પણ થતો હોય છે. અસંખ્ય ભ્રષ્ટાચારીઓને છોડાવીને શુદ્ધ ચારિત્ર્યનું સર્ટિફિકેટ અપાવવામાં તેની બુદ્ધિ કાર્યરત રહેતી હોય છે. પરિણામે સમાજમાં ભ્રષ્ટાચાર નિર્ભય થવા લાગે છે. સદાચારને ભય ઘેરી વળે છે. આવું ભયંકર વાતાવરણ સર્જવામાં જેની વ્યવસ્થિત બુદ્ધિ જીવનભર કામે લાગેલી રહેતી હોય તેને શું કહેવું? તે ધંધાને કયો દરજ્જો આપવો?
25. કોર્ટમાં પણ જે તત્કાળ પરિસ્થિતિનો સામનો કરી શકે તથા પરિસ્થિતિને પોતાના તરફ વાળી શકે તે વકીલ સફળતાનો તાજ પહેરી શકે. જે ગૂંચવાયા કરે, થોથરાતી જીભે જે અસ્પષ્ટ તથા પ્રભાવહીન વાણી ઉચ્ચારે, જેના વ્યક્તિત્વમાં પ્રભાવ ન હોય, જેની દલીલોમાં દૃઢતા ન હોય એ શું વકીલાત કરવાનો હતો?
26. ક્વોલિટીના - ગુણવત્તાના નિર્માણ વિના શું સ્વાધીનતા મળી શકે ખરી? કદાચ મળી હોય તો ટકી શકે ખરી?
27. પોતાના હિત માટે લાંબા ઉપવાસો કરનારા તથા રામેશ્વરથી ઠેઠ બદરીનાથ સુધી દંડવત્ કરી કરીને યાત્રા કરનારને તો આપણે ટોળેટોળાં ભેગાં થઈને વંદીએ છીએ. સારું છે. પણ રાષ્ટ્ર માટે અગવડો ભોગવનારને આપણે કેટલું માન આપીએ છીએ?
28. એવરેસ્ટના શિખરને સર કરતાં પહેલાં લગભગ 65 માણસોએ સાહસવૃત્તિમાં પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા. આપણી ડાહી દૃષ્ટિએ તો આ મૂર્ખામી જ ગણાય. શાંતિથી નોકરી-ધંધો કરીને ઘરમાં બેસી રહ્યા હોત તો આમ કમોતે મરવાનું ન થાત. જેમ કે આપણે આવા ડહાપણવાળી પ્રજાનો તે વળી ઇતિહાસ હોતો હશે?
29. વર્ણવ્યવસ્થા પ્રેરિત સમાજરચનાનો સૌથી વધુ કૂર ભોગ તથાકથિત શૂદ્રો થયા છે. આ આખી વ્યવસ્થા શું શૂદ્રોની સંમતિથી થઈ હતી?
30. અગવડોનું નિરાકરણ વિજ્ઞાનથી થાય. હા, એટલું જરૂરી છે કે પ્રત્યેક સગવડ જૂની થતાં જ અગવડરૂપ બની જતી હોય છે તથા નવી સગવડોનો કોઈ અંત નથી, પણ તેથી જ તો જીવન નવીનતાયુક્ત રહે છે, અંતનું નામ વળી જીવન હોય?
31. આજ પણ જ્યાં વિજ્ઞાનના હાથ નથી પહોંચી શક્યા ત્યાં (ગાઢ જંગલોમાં) જઈને જુઓ કે તે પ્રજાની કેવી દુર્દશા થઈ રહી છે! નથી ચોખ્ખું શુદ્ધ પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી મળી શકતું, નથી સામાન્ય રોગોનો વ્યવસ્થિત ઉપચાર થઈ શકતો. ગંભીર રોગોની તો વાત જ શી! અને આવી પ્રજા બાકીની વિકસિત પ્રજાની તુલનામાં શું સ્થાન મેળવે? શું તે પોતાની સ્વાધીનતા પણ ટકાવી શકે?
32. આપણે એટલા બધા વ્યક્તિવાદી થયા છીએ કે સંસ્થા પણ વ્યક્તિવાદના ધોરણે જ ચાલી શકતી હોય છે. જો તેનાં કેન્દ્રોમાં કોઈ પ્રબળ વ્યક્તિ હોય તો સંસ્થા ફૂલેફાલે-વિકસે પણ જો તેવી સમર્થ વ્યક્તિ ઓઝલ થઈ જાય તો ખલાસ, સંસ્થા શબ જેવી બની જાય; કારણ કે બાકીનાં બધાં એકઠા વિનાનાં મીંડાં જ ભેળાં થયાં હોય છે. શું એવું ન થઈ શકે કે બધા જ એકઠારૂપ હોય?

33. એક બાદશાહ પણ જો એક ભિખારી બાળક પાસેથી પ્રેમ ચાહે તો તેણે બાદશાહભાવ છોડીને પેલા બાળકના સ્તરે ઊતરવું જ પડશે, તો જ પેલા ભિખારી બાળકના હૃદયમાં પ્રેમની સરવાણીઓ ફૂટશે નહીં તો તે ભયભીત જ રહેશે. બંને માટે ઐક્યની ભૂમિકા જ નહીં બંધાય. તમામ ભેદ-ઉપભેદ તથા ઉપાધિઓનું સમાપ્તિકરણ થયા વિના શું વાસ્તવિક ઐક્ય શક્ય છે?
34. મારો દેશ, મારો ધર્મ અને મારી સંસ્કૃતિ આવું ભાવભર્યું મમત્વ જાગે તો જ શક્તિ પ્રગટે. “દેશને અને મારે શું?” “ધર્મને અને મારે શું?” “સંસ્કૃતિને અને મારે શું?” આવી ઉપેક્ષાવૃત્તિ જાગે તો શક્તિનો ક્ષય થાય.
35. સાહિત્યકાર તો ભવિષ્યનો નિર્માતા છે જો તેને ભવિષ્ય દેખાતું જ ન હોય તો તે શું નિર્માણ કરશે?
36. જીવન તો પ્રશ્ન સામે ઝઝૂમતામાં છે, તેનું સમાધાન કરવામાં છે.

6. સંસાર-રામાયણ

1. ત્યાગીમાં ત્યાગી અથવા નિઃસ્પૃહમાં નિઃસ્પૃહ વ્યક્તિ પણ કોઈ ને કોઈ રીતે કોક સ્થળે તો પકડાયેલી હોય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારાઓ, પૃથ્વી, બ્રહ્માંડ બધું જ શું પકડાયેલું નથી?
2. જેને સંસારની સર્વોચ્ચ મહત્તાની પરાકાષ્ઠા પોતાનામાં જ જણાય છે એવી વ્યક્તિ કોના ઉપર શ્રદ્ધા કરે?
3. જે ધર્મસ્થાનો ધર્મપ્રાપ્તિનાં કેન્દ્ર ગણાય તે જ સ્થાનો ધર્મભ્રષ્ટ સ્થાનોનાં કેન્દ્ર બની જાય તો તેવાં કેન્દ્રોને નિભાવવાં-ચલાવવાં તેથી વધારે હાનિ શી હોય?
4. આપણો વિવેક આપણને ટોકતો હોય કે આ બરાબર નથી તોપણ અંદરનો વાસનાનો પ્રબળ ધક્કો તમને ધક્કો મારીને તે જ કામ કરાવતો હોય છે. વાસના આગળ કોણ દીન નથી થતું?
5. એક પત્ની સાચી પત્ની બનીને રહી શકતી હોય તો તેને સાધ્વી થવાની શી જરૂર છે?
6. જ્ઞાતિઓના ભાગાકારમાં પાછો પંથોનો ભાગાકાર. આવા અસંખ્ય ભાગાકારોમાં જે પ્રજા વધુ ને વધુ વિભક્ત થયા કરતી હોય તેની દુર્દશા ન થાય તો બીજું શું થાય?
7. ક્યાં સવારનો તેજસ્વી લાલઘૂમ સૂર્ય અને ક્યાં સાંજનો ફિક્કો નિસ્તેજ પીળો પડી ગયેલો સૂર્ય! ઓહ! સૂર્યને પણ આથમવું પડે છે તો માણસની તો વાત જ શી?
8. યુવાવસ્થામાં જો જરાપણ સાહસ ન કરી શકાયું હોય તો તે યુવાવસ્થા શા કામની? ઘરમાં પુરાઈ રહેવું, ચીલાચાલુ પેટભર્યું જીવન જીવવું અને વૃદ્ધ થઈ મરી જવું, એ તે કાંઈ જીવન કહેવાય?
9. અહલ્યા જેવી પરમ સતી, કુળવધૂ, પોતાની મર્યાદામાં રહીને જીવન જીવતી રહી, તોપણ પારકા પાપે પતિત થવું પડ્યું. તો જે કુળવધૂની મર્યાદા તોડીને ગમે તેમ ભટકતી હશે તેની તો વાત જ શી?
10. જેને પતિ કે પત્ની મેળવવામાં કશી જ સાધના કે તપ નથી કરવું પડ્યું, ઊલટાનું જે મળ્યું તે અભાન દશામાં અથવા અણગમતી મનોદશામાં મળ્યું હોય તેને લગ્નજીવનની મીઠાશ શી મળવાની હતી?
11. પ્રેમ તો ઝૂકનારનો સગો થતો હોય છે. અકડું વળી પ્રેમનું સગપણ પામતો હશે?
12. સ્વાર્થ અને પ્રેમનો કદી મેળ મળ્યો છે?
13. ઘણી વાર આપણે માણસને પશુની ઉપમા આપીએ છીએ, પણ સંયમની બાબતમાં માણસ ક્યાં પશુની તોલે આવી શકે તેમ છે?
14. હાથ બાંધીને (વૈચારિક કજોડું) સમુદ્ર તરવા કૂદી પડવું તેના કરતાં એકલા હાથે સમુદ્ર તરવો શો ખોટો? તેમ કરવા જતાં શારીરિક તથા માનસિક જે અગવડો ભોગવવી પડે તેને હસતાં-હસતાં સ્વીકારી લેવી – નિભાવી લેવી એ તપ જ છે ને?
15. વિધવા પુનર્લગ્ન તો ન કરી શકે, પણ સારી રીતે જીવી પણ ન શકે તેવી વ્યવસ્થા શું ધર્મ કહેવાય?
16. માણસ બધા વિના જીવી શકે પણ માન-સ્વમાન વિના કેવી રીતે જીવી શકે?
17. સમાજમાં જેમની માન્યતા હોય, મહત્તા હોય, જે માર્ગદર્શક હોય, તે જ પથભ્રષ્ટ થયેલા હોય તો સમાજ કૂવામાં ન પડે તો ક્યાં પડે?

18. પ્રિય વ્યક્તિની પીડા અને તે પણ પોતાના નિમિત્તે થયેલી પીડાથી કોનું મન વ્યથિત ન થાય?
19. જો માણસને પરિણામનું દર્શન થઈ જતું હોય તો કોણ ડાહ્યો માણસ એવા મોહ યા પ્રેમમાં પડે?
20. યોગનાં સુખોમાં સૌને મહાલવાનું આવડતું હોય છે, પણ વિયોગની કારમી ઘડીઓ વખતે કોનું મનોબળ તૂટી નથી પડતું હોતું?
21. કોઈની સાથે મીઠાશનો અનુભવ કરો તો પછી કડવાશના અનુભવનો પ્રસંગ આવે ને?
22. સાચો ત્યાગી, કોઈ નવ પરિણીતને કિલ્લોલ કરતું જુએ તો તેને ખેદ ન થાય. શું આવાં યુગલો કિલ્લોલ ન કરે ને દિવેલ પીધેલ ડાયાં લઈને જીવે તો જ તેમનું જીવન ધન્ય ગણાય?
23. જેમને ધર્મની જરાયે મર્યાદા નથી, અને સમાજના બાધની પણ પડી નથી, વળી રાજ્યની નાની-મોટી લગામ સ્વયં પોતાના હાથમાં આવી ગઈ હોય આવા છટકેલા માણસો જો કામવાસનાના ઢાળ ઉપર દોડવા લાગે તો તેમના આવેગને કોણ રોકી શકે?
24. રાજાના પુત્રો જ પ્રજાને પીડાતા હોય તો રક્ષણ કોણ કરે?
25. જેને સાચા-ખોટાનો જ વિવેક ન હોય તેને સાચા માર્ગ સાથે શી લેવા-દેવા?
26. દુર્ગુણી દંપતી રાષ્ટ્રને દુર્ગુણી પ્રજાનો અભિશાપ આપતાં હોય છે. ગુંડાઓ, ચોરો, લૂંટારાઓ, ઘાતકીઓ, વિશ્વાસઘાતીઓ તથા દેશદ્રોહીઓ પકવનારાં પતિ-પત્ની પોતાનાં સંતાનો દ્વારા શું દેશને કાળા રંગે રંગી રહ્યાં નથી? ગુંડા પકવ્યાનું ગૌરવ લેનાર માતા-પિતા તમે શું નથી જોયાં?
27. પોતાના વર્ણ, વંશ કે કુળ પ્રત્યે કોને રાગ નથી હોતો? પોતાનાથી ઊતરતા વંશ કે કુળ પ્રત્યે કોને અણગમો નથી હોતો?
28. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં આજકાલ નકલ કરનારા નકલચીઓનાં નગારાં ક્યાં નથી વાગી રહ્યાં? પરિસ્થિતિની વરવી દશાની આ નિશાની નથી?
29. હિન્દુ સંસ્કૃતિ જળપ્રધાન સંસ્કૃતિ છે. વિશ્વની કોઈ પ્રજા ભાગ્યે જ જળની પૂજા કરતી હશે. અમુક જળમાં સ્નાન કરવાથી પાપ બળે તથા પુણ્ય મળે, અરે, મોક્ષ સુધ્ધાં સ્નાન કરવા માત્રથી મળે તેવું માનનારી હિન્દુ પ્રજા સિવાય કોણ હોય?
30. જળનો ગુણ સ્વચ્છતા તથા નિર્મળતાનો છે. જળપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં આ બન્ને તત્ત્વો ન હોય તો સંસ્કૃતિ ક્યાં રહી?
31. વિષયસુખના અતિરેકમાં ડાહ્યામાં ડાહ્યો માણસ પણ કર્તવ્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ કરતો થઈ જાય છે, તો સામાન્ય માણસની તો વાત જ શી?
32. કાયર લોકો ચાહીને પણ નૈતિકતાને ટકાવી નથી શકતા હોતા, તો પ્રસરાવવાની તો વાત જ ક્યાં રહી?
33. સામાન્ય માણસ પણ ખરા સમયે ભયંકર નુકસાન પહોંચાડી શકે છે, તો સમર્થ વ્યક્તિ તો શું ન કરી શકે?
34. નિયંત્રણ અથવા પ્રબળ વિનાની પ્રજા કદી એકમત થઈ શકે?
35. સાચો સંત મોટાઈ ન બતાવે, નાનો થઈને રહે, ગાદી લઈને ન ફેરે, સંતોનો દાસ થઈને રહે. નમ્રતા તથા આધીનતા વિના પણ શું સંત થવાતું હશે?
36. કરોડોની મિલકતવાળાં ધર્મસ્થાનો, છપ્પન ભોગ, શરણાઈ અને નોબતો, સોનાનાં સિંહાસનો અને નાની ચાખડીઓ, ઉપરથી મખમલના ચળકાટવાળાં પણ અંદરથી દુર્ગંધ મારતા પરુથી ખદબદતા ફોડા જેવા તથાકથિત ધર્માત્માઓએ કદી નિરાધાર સ્ત્રીઓ

તથા અનાથ બાળકો માટે પૂરતી સગવડો કરી છે?

37. પતિની ઉદારતાની પરાકાષ્ઠા, પત્નીનાં અજાણતાં થયેલાં નાનાં-મોટાં સ્ખલનને પચાવી જવામાં છે. નાનાં-મોટાં સ્ખલનોના પ્રસંગોથી કોનું જીવન બચ્યું હશે?
38. “લસણ અને ડુંગળી ખાવી એ જો દોષ છે તો તેનાથી પણ મોટો દોષ વ્યાજ ખાવામાં છે. કારમું વ્યાજ ખાનારાઓ જે શોષણ તથા અનીતિ કરે છે તે પેલા નથી કરતા. લસણ, ડુંગળીની ગંધથી નાક ચઢાવો છો, પણ પઠાણી વ્યાજની દુર્ગંધ કેમ નથી આવતી?”
39. દૂઝણી ભેંસ પાટુ મારે તો સહન થાય, પણ વરોલ (વાંઝણી) ભેંસની પાટુ કોણ સહન કરે? કમાતા પુરુષની લાત સહન થાય પણ બેકાર રખડતા નિર્ધન પુરુષની લાત કોણ સહન કરે?
40. જેનું શરીર નીરોગી છે તેને વળી અત્તરની શી જરૂર છે? અને જેનું શરીર રોગિષ્ઠ થઈ ગયું છે તેને પણ શી જરૂર! ઉકરડા ઉપર ગુલાબજળ છાંટવાનો કોઈ અર્થ ખરો?
41. સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે અકલ્પનીય આકર્ષણના પ્રવાહો વહ્યા કરે છે તે પરમાત્માની અદ્ભુત રચના નથી શું?
42. પ્રેમ કદી આતુરતા વિનાનો હોતો હશે? અને આતુરતા કદી અશાંતિ વિનાની હોતી હશે?
43. જેણે જીવનમાં કદી પ્રેમ જોયો જ નથી તે કદી પણ પ્રેમદશાને સમજી નહીં શકે. વંધ્યાને પ્રસૂતિની પીડાનું શું જ્ઞાન હોય?
44. ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ અહમ્ને પોષનારા, પૈસા દ્વારા, બળ દ્વારા, સંખ્યા દ્વારા કે વર્ણ દ્વારા ખોટી રીતે ક્યાં ચઢી નથી બેસતા?
45. વ્યક્તિની જ્ઞાતિનો પરિચય થતાં જ વ્યક્તિના હજારો ગુણો જાણે ધોવાઈ જાય અને જ્ઞાતિનો કલ્પિત મિથ્યા રંગ ઉપર ઊપસી આવે, જે રંગ જોતાં જ જોનારાની આંખોમાં ઘૂણાના ભાવો તરવરવા લાગે. સવારથી સાંજ સુધી આવા ભાવો વાંચીને જે લઘુતાગ્રંથિમય જીવન જીવતાં હશે તેમનું અંતર કેટલું રડતું હશે? તેમને અકારણ હીન બનાવીને રડાવનારા ધર્મગુરુઓને દેવદૂત કહેવા કે યમદૂત કહેવા?
46. સત્ય તથા ન્યાયનો હક્ક પણ બલિદાન આપવાની તૈયારી હોય તેમને મળતો હોય છે. પાપના શરણે જઈને જીવનારને વળી ન્યાય માગવાનો શો હક્ક?
47. જાતવાન મિત્ર કદાચ કાલે શત્રુ થાય તોપણ તે ગુપ્ત વાતોનો દુરુપયોગ નહીં કરે. તે સોનું છે, કથીર નથી. કથીર તો મિત્ર હોય ત્યારે પણ દગાબાજી કરે, તો પછી જ્યારે શત્રુ થાય ત્યારે તો તેના ઉત્પાતનું કહેવું જ શું?
48. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો માર્ગ વિયોગની પ્રચંડ સરિતામાંથી પસાર થતો હોય છે. જેને વિયોગ થયો જ નથી યા વિયોગની અસર થતી જ નથી તે યોગ શું જાણવાનો કે માણવાનો?
49. સમાજવ્યવસ્થાની કઠોરતા અને અંતે કૂરતા મોટા ભાગે સ્ત્રીઓ ઉપર જ ઊતરતી હોય છે. જ્યાં-જ્યાં કઠોર સમાજવ્યવસ્થા હશે ત્યાં-ત્યાં સ્ત્રીઓ રિબાતી હશે. સતીપ્રથા, વિધવાપ્રથા, ત્યક્તાપ્રથા, દેવદાસીપ્રથા, દૂધપીતીપ્રથા તથા પતિવ્રતાના નામે દાસીપ્રથા આ બધું કઠોર સમાજવ્યવસ્થાની કૂરતા નહીં તો બીજું શું છે?
50. આટલા બધા ગુરુઓ!!! આટલા બધા શિષ્યો!!! અને છતાં ભારતની આ દશા?
51. કોઈની પરીક્ષા લેવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. પરીક્ષા જ લેવી હોય તો પ્રથમ પોતાની જાત તરફ જોઈ જો જો. શું તમે આવી જ પરીક્ષાઓમાં નાપાસ નથી થયા? ન થયા હો તો શું ભવિષ્યમાં પણ નહીં થાવ તેની ખાતરી છે?

52. માયાવી મૃગના ચર્મ માટે સીતાજીએ હઠ કરી: રીસ, વિયોગ અને રુદ્ધન પ્રેમનાં ટોનિક જેવાં?
53. રાવણે સોનાની લંકામાં કોઈ સોનાના મહેલમાં સીતાજીને કેદ ન કર્યા, પણ અશોકવાટિકા જેવા ઉપવનમાં રાખ્યાં, તેનો ભાવ એ છે કે બ્રહ્મવિદ્યા સુવર્ણ મહેલમાં કેદ ન થઈ શકે. સુવર્ણ મહેલમાં વાસનાનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હોય ત્યાં બ્રહ્મવિદ્યા કેવી રીતે ટકે?
54. રામાયણના એક એક પાત્રમાં સાચો ત્યાગ જોવા મળશે. આ ત્યાગ-કર્તવ્યપરાયણતા દ્વારા ખીલી ઊઠ્યો છે. શ્રીરામ-સીતાજી-લક્ષ્મણ-ભરત-કૌશલ્યા-દશરથ-સુમિત્રા-ઉર્મિલા-હનુમાન વગેરે બધાં પાત્રો શું ત્યાગી નથી?
55. જે વ્યક્તિએ લોકચાહના સંપાદન કરી હોય તેણે કરોડોની સંપત્તિ કરતાં પણ ઘણી કમાણી કરી ગણાય. સંપત્તિના ઢગલા પર બેસીને પણ જેણે લોકોમાં તિરસ્કાર ભેગો કર્યો હોય તેને શું કહેવું?

7. વિદેશયાત્રાના પ્રેરક પ્રસંગો

1. ગંગાજળથી આપણે ખરેખર પવિત્ર થઈએ છીએ કે પછી ગંગાજળને આપણે જ અભડાવીએ છીએ! ગંગાજળનો ભેળસેળિયો વ્યાપાર આપણે ક્યાં નથી કરતા?
2. આપણે સૌ પ્રદર્શિત ધાર્મિકતાની રામનામી ચાદર ઓઢીને રાવણના કલેવરને ઢાંકી તો નથી રહ્યા ને?
3. એક તરફ આભડછેટ, સ્વચ્છતાની બૂમો સૌથી વધુ આપણે પાડીએ છીએ, પણ બીજી તરફ ગંદકી અને એઠવાડ, ખાવા-ખવડાવવાનું પણ આપણે જ વધુ કરીએ છીએ. ઘરના નોકરો તથા ન ગમતા માણસોને ચોખ્ખો કરેલો એઠવાડ પીરસનાર શેઠાણીઓ પણ આપણે ત્યાં ક્યાં નથી?
4. હું વિચારું છું એક વિદેશી, ઉપનિષદોની ઊંડાઈ માપવા નોકરીને લાત મારી ભેખ ધારણ કરે, શિષ્યભાવથી અધ્યયન કરે અને નિપુણતા મેળવે, ત્યારે આપણે આપણા જ આ જ્ઞાનવારસાને જોવા-જાણવા પણ ક્યાં તૈયાર છીએ?
5. ભવ્ય મંદિરમાં દાતાઓના નામની તકતીઓ તો જોવા મળશે, પણ સ્થપતિ-શિલ્પીનું ઝીણા અક્ષરે પણ ક્યાંય નામ સરખુંય જોવા ન મળે તો નવાઈ ન પામશો. આપણે યુગ-યુગથી વસ્તુપાળ અને તેજપાળને તો બિરદાવીએ છીએ, પણ ઝીણાં ઝુમ્મર કોતરનાર શિલ્પી કલાકારોને ભૂંસીને, ભૂલીને એ તો બિચારા પેટિયું રળનારા મજૂરો, સલાટો, વસવાયા કે શૂદ્રો! આપણી તથાકથિત ભવ્ય સંસ્કૃતિમાં એમનું ક્યાં સ્થાન હોય?
6. બહેનોને – પરમાત્માની પૂજામાં જે રસ હોવો જોઈએ તેની જગ્યાએ નદી-નાળાં, સમુદ્ર, વૃક્ષો, પર્વતો વગેરેની પૂજામાં વધુ રસ પડે છે. અહીં અસંખ્ય સાચા સંતો થયા છે અને સૌએ આ પ્રકૃતિપૂજાને છોડીને એક બ્રહ્મની પૂજા તરફ વળવા લોકોને પ્રેરણા આપી છે. સ્થાપિત હિતોએ લોકોને આજીવિકા ચલાવવા પ્રકૃતિ તરફ કે ગ્રહો તરફ અને છેવટે માણસો તરફ (વ્યક્તિપૂજા) ભક્તોનાં મોઢાં ફેરવી આપ્યાં છે. બિચારો પરમાત્મા!! તેના તરફ કોણ જુએ છે?
7. સાચા ઉદ્ધારકોને ધક્કા અને ડુબાડનારને ઘીકેળાં કેમ કરાવીએ છીએ?
8. દોડાદોડી કરવી, કાયદો તોડવો અને પાછા જઈને ઊભા થઈ જવું! આ આપણી આદતો નથી શું?
9. અમે જે હોટલમાં ઊતરેલા તેમાં અમારા રૂમમાં એક કબાટમાં જરૂરિયાતની બધી વસ્તુઓ મૂકી રાખેલી. જે જોઈએ તે લેવાની અને વિસ્ટ પ્રમાણે પેટીમાં પૈસા નાખી દેવાના. જતી વખતે કોઈ ચેક કરવા પણ ન આવ્યું કે વસ્તુઓ પ્રમાણે પૈસા નંખાયા છે કે કેમ? અમે વિદાય થયા. આવી પ્રામાણિકતાની કલ્પના આપણે ત્યાં ક્યાં કરી શકાય તેમ છે?
10. વાહનોની ભરમાર એટલી બધી કે આખા ગુજરાતમાંથી બે-ત્રણગણાં વાહનો એકલા લંડનમાં જ ચાલે પણ માર્ગની વ્યવસ્થા પણ એવી જ અદ્ભુત. સૌ પોત-પોતાના માર્ગે સડસડાટ ગતિમાં સરક્યા કરે. હું ખાતરીથી કહી શકું કે આપણા એક હજાર ડ્રાઇવરોમાંથી એકને પણ લંડનમાં ડ્રાઇવિંગ લાઇસન્સ ન મળી શકે. વડોદરા-અમદાવાદ વચ્ચે ઊંધાં પડેલાં વાહનો જોઈને દુઃખ થાય છે. આટલા ઓછા ટ્રાફિકમાં પણ આટલા બધા અકસ્માત થવાનું કારણ વાહનવ્યવહારના નિયમો ન જાણવા તથા ન પાળવામાં છે, પણ કોને પડી છે?
11. અસંખ્ય માણસો રોડ ઉપર કમોતે મરી રહ્યાં છે. જો કડક રીતે નિયમોનું પાલન શિખવાડાય તથા પાલન કરાવડાવાય તો આ અકસ્માતો નિવારી શકાય છે. પણ કાયદો, નિયમ અને આપણે એકસાથે રહી શકીએ તો ને?
12. આપણી ફિલોસોફી તો આપણને માત્ર દ્રષ્ટા થવાનું જ શિખવાડે છે ને? બસ દ્રષ્ટા થાવ, માત્ર દ્રષ્ટા. આ બધું સ્વપ્નનું નાટક છે.

અવિચળભાવથી જોઈ લ્યો. કર્તા ન થાવ. આવું જ્ઞાન, આવી ફિલોસોફી અને આવા સંસ્કારથી ભરપૂર આપણે-અમે-સૌ અધ્યાત્મની ઊંચી ભૂમિકાના બહાના નીચે પોતાની જાતને તથા સૌને છેતરી તો નથી રહ્યા ને?

13. પોતે અગ્નિજ્વાળામાં સપડાઈ ગયો હોય અને બીજો દ્રષ્ટા થઈ જાય તો કેવું લાગે?
14. પરદેશમાં (અને હવે તો દેશમાં પણ) પારકો સામાન ઉપાડવો એ ખતરો વહોરવા જેવું ગણાય. ન કરે નારાયણને અંદર વિસ્ફોટક પદાર્થ હોય તો?
15. હું, મારું સુખ અને મારી સગવડો..... રાષ્ટ્રનું કે પ્રજાનું જે થવું હોય તે થાય, ‘અહં’ અને ‘મમ’નો ત્યાગ કરવાનું આપણા સંતો આપણને ડગલે ને પગલે સમજાવે છે, પણ કદાચ આપણે વધુ ને વધુ અહંવાદી અને મમવાદી થઈ ગયા છીએ. અહં અને મમનું પેટ ભરાતું હોય તો થોડા રાષ્ટ્રવાદી પણ થઈએ. પણ તે પૂર્વ શરતે, મારું શું?
16. ગીતા અને રામાયણની વાતો કરનારા અને અનાસક્તિની દુહાઈ દેનારા પણ ખુરશી ઉપરથી ખસી જવાના સમયે કેમ ખસી નથી શકતા? કાં તો પછી તેમના પગ પકડીને ખસેડવા પડે છે કાં તો પછી અસંખ્ય નવલોહિયા યુવાનોનાં માથાં વધેરવાં પડે છે. સમ ખાવા માટે એક લાલબહાદુર શાસ્ત્રી નીકળ્યા હતા, પણ પછી તો ખુરશી ઉપરનું ગુંદરનું પડ વધુ ને વધુ મોટું થતું ગયું છે. એક વાર ચોંટ્યા પછી ઊખડતું નથી. જોર કરીને ઉખેડી ફેંક્યા પછી તે વ્યક્તિ તરત જ નિસ્તેજ કેમ થઈ જાય છે? ખુરશી વિના તેમનું પોતાનું કોઈ વ્યક્તિત્વ જ નથી હોતું શું?
17. મહમદ ગઝનવીએ ભારત ઉપર 17 વખત હુમલા કર્યા, એકે વાર તે પરાજિત ન થયો. ઠેઠ ગઝનીથી સોમનાથ સુધી અને દૂર ઉત્તર-મધ્ય ભારત સુધી મન ફાવે તેવી રીતે લહેરથી લટાર મારતો રહ્યો. અસંખ્ય મંદિરોની સંપત્તિ સહિત અસંખ્ય સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને દાસ બનાવી તે ગર્વપૂર્વક પોતાના દેશ પાછો ફરતો રહ્યો, કોઈ તેને હરાવી ન શક્યું. કારણ કે શૌર્યની કમી હતી. જે સમાજવ્યવસ્થામાં સાત ટકા જ શૌર્ય હોય અને ત્રણું ટકા કાયરતા ભરી હોય તે ગમે તેટલી સમૃદ્ધિ ભેગી કરે પણ મધપૂડાની માફક અંતે તો તે પારકા માટે થઈ જતી હોય છે. અધૂરામાં પૂરું જે થોડુંક શૌર્ય હતું તે પણ પૂરતા શાણપણવાળું ન હતું. શાણપણવાળું હોત તો સરવાળા કર્યા હોત. પણ બાદબાકીનું ગણિત કોઠે પડી ગયું હોય તે હારે નહીં તો શું થાય?
18. પતિ-પત્નીને અભેદભાવ આપનાર પ્રેમ ખૂટી પડે અને એ જ પ્રેમના પાત્રમાં દ્વેષનું ઝેર છલોછલ ભરાઈ ઊઠે તો શું થાય? જે થાય તે આપણે જોઈએ જ છીએ ને?
19. વાસનાની પ્રબળતા સજ્જન અને દુર્જનના ભેદને સ્વીકારતી નથી. તે એકસરખો સપાટો સૌના ઉપર લગાવે છે. સૌ કોઈ તેની આગળ રાંક થઈ જાય છે. રાંક થવા છતાં પણ કોઈ ‘રાય’નો ડોળ કરે તો તે ઢોંગ છે. દંભ છે. જે મહાદેવે તૃતીય નેત્ર ખોલીને કામને બાળી નાખ્યો હતો તે જ મહાદેવ એક ભીલડી પાછળ પાગલ ક્યાં નહોતા થયા? કામને બાળનારની જો આ દશા થતી હોય તો કામને પોષનારની શી દશા થાય?
20. આપણે ત્યાં કૂતરાની વાત તો ઠીક પણ વફાદાર નોકર માટે પણ કોઈ વીલ કરે છે? જેણે પૂર્ણ વફાદારીથી આખું જીવન માલિકને અર્પણ કરી દીધું હોય તેવો નોકર કે નોકરાણી માલિકના મૃત્યુ પછી દુઃખી થતાં હોય છે. અરે, જેના ખોળામાં ઊછરીને મોટો થયો હોય, જેણે સગી માતા કરતાં પણ વધુ વહાલ તથા કાળજી રાખી હોય તે વૃદ્ધ આયાને કોઈ યાદ પણ કરે છે?
21. ભારતમાં બુદ્ધિશાળી પુરુષોની કમી નથી, પણ અહીં ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુણપૂજા કરતાં વંશપૂજા વધુ ફળીફૂલી છે. એવી કેટલીય ધર્મગાદીઓ છે જ્યાં યોગ્ય ગુણવાન વ્યક્તિની જગ્યાએ માત્ર વંશના આધારે યોગ્યતમ માણસો બેસી ગયા છે. આવા માણસો સમાજને ધર્મ-દોરવણી આપે તો કેવી આપે! પોતાના અનુયાયીવર્ગને તે પોતાના વંશના આંધળા ભક્ત બનાવવાનો જ ઉપદેશ આપે ને? અને એવા આંધળા ભક્તો ખાડામાં ન પડે તો ક્યાં પડે?

8. મારા અનુભવો

1. મેં ભૂલો કરી જ નથી, હું ભૂલ કરું જ નહીં, તેવો દાવો અત્યંત નિમ્નકક્ષાનો પામર માણસ જ કરી શકે. આવા પામરો જ્યારે પરમાત્મા થઈ બેસે અને હજારોની ભીડ તેમના પગ ધોતી થઈ જાય ત્યારે પ્રજાના પતન વિશે શું શંકા રહે?
2. આપણે જ્યારે આપણા વિશે કાંઈક કહેવા બેસીએ છીએ ત્યારે જે ઉત્તમ તત્ત્વો હોય છે તેને ફુલાવીને, શણગારીને કહીએ છીએ. આને માનવપ્રકૃતિની દુર્બળતા કહેવી કે આકર્ષક દેખાવાની લાલચ કહેવી?
3. ગુજરાતની દશા તો બીજા પ્રાંતો કરતાં પણ વધુ ભયંકર છે. ઇતિહાસની શરૂઆતથી જ અહીં વિદેશી, વિપ્રાંતી તથા વિધર્મીઓએ રાજ કર્યું છે. છેલ્લાં અઢી હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં ગુજરાત ઉપર ગુજરાતીઓએ ક્યારે રાજ કર્યું તેવા પ્રશ્નના જવાબમાં શું કહીશું?
4. જે દેશની નવ્વાણું ટકા ઉપરની પ્રજા એક ટકાથી પણ ઓછી પ્રજાથી પરાજિત થઈ હોય, ગુલામ થઈ હોય, સદીઓ સુધી ગુલામીમાં સબડી હોય છતાં પણ જો ગૌરવનાં બણગાં ફૂંકી શકે, પોતાના ભવ્ય ધર્મ તથા સંસ્કૃતિની દુહાઈ આપી શકે તો પેલી એક ટકાવારી પ્રજા કેટલું ગૌરવ લઈ શકે?
5. દૂરથી આવીને માત્ર મુઠ્ઠીભર પ્રજા, વિશાળ પ્રજા ઉપર સદીઓ સુધી ચડી બેસીને માછલાં ધોઈ શકી હોય અને વિશાળ પ્રજા કીડા-મંકોડાની માફક પગ નીચે છૂંદાતી રહી હોય તો ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં બણગાં કોણ ફૂંકી શકે નવ્વાણું ટકા કે એક ટકો?
6. ભૂતકાળમાં એટલે કે અત્યંત પ્રાચીન કાળથી હિન્દુ પ્રજા ભયંકર અત્યાચારો સહેતી આવી છે. પછી તે અત્યાચારો કરનાર ગ્રીકો હોય, સિથિયનો, શકો, હૂણો કે મુસ્લિમો હોય. પોતાના ઉપર પોતાનું રાજ્ય તે બહુ જ ઓછા સમય સુધી કરી શકી છે; કારણ કે વર્ણવ્યવસ્થાથી નિયંત્રિત સમાજરચનામાં યોદ્ધાઓની ભયંકર કમી, શસ્ત્ર તથા શારીરિક ક્ષમતા પ્રત્યે અસાવધાની, શૌર્ય, સાહસ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાની જગ્યાએ અતિ સંતોષવૃત્તિ, જગત પ્રત્યે મિથ્યાભાવ અને તેમાંથી પ્રગટેલી ઉદાસીનતા. આ બધું પ્રજાને ગુલામ થવાની ભૂમિકા પૂરું પાડનારું તત્ત્વ બની રહ્યું. આજે પણ આમાંથી છૂટવાનો- છોડાવવાનો પ્રયત્ન થતો નથી. એટલે આજે પણ તે માર ખાતી થઈને જીવે છે. તેને પ્રાચીનતાના નામે ચડાવેલો અફીણનો નશો કોણ ઉતારે? કોણ તેને તેની વાસ્તવિકતા બતાવે?
7. મોક્ષ માટે ઘર કે પરિવારને છોડવાં જરૂરી નથી. ઘર છોડીને અંતે અમે મોટા આશ્રમો બાંધીએ જ છીએ ને? પરિવાર છોડીને ચેલાચેલીઓનો વિશાળ પરિવાર કરીએ જ છીએ ને? અને કોર્ટકચેરીમાં પણ ક્યાં પાછા રહીએ છીએ?
8. આશ્રમવ્યવસ્થા પણ હવે મારા ગળે ઊતરતી નથી. પંચોતેર વર્ષે કોઈ વૃદ્ધ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે એ વાત જ હાસ્યાસ્પદ છે. જ્યારે તેનું શરીર રોગોથી તથા દુર્બળતાથી ખખડી ગયું હોય, તેને સેવા-શુશ્રૂષાની તથા લાગણીઓની જરૂર હોય, પથ્યપૂર્ણ આહારની જરૂર હોય, ઠંડી-ગરમી-વરસાદથી રક્ષણની જરૂર હોય ત્યારે એ વૃદ્ધને ગૃહત્યાગ કરાવી ગામ બહાર વૃક્ષ નીચે રહેવું તથા પાંચ ઘરની ભિક્ષા લાવી પાણીમાં ઝબોળીને એક વખત ખાવું, કોઈ પણ સ્થળે ત્રણ દિવસથી વધુ ન રહેવું વગેરે કઠોર નિયમો સાથે જીવનનાં પાછલાં વર્ષો વિતાવવા કહેવું તે વ્યાવહારિક તો નથી જ, માનવીય પણ નથી. પ્રાચીન કાળમાં તથા આજે પણ આવા કેટલા વૃદ્ધો સંન્યાસ લે છે તથા કેટલી સફળતાથી પાર પાડે છે તેનો વિચાર કરનારને ખ્યાલ આવશે કે આ વ્યવસ્થા કદી સફળ રહી નથી. આવું કરવાની જરૂર પણ શી છે?
9. નખવાળા સિંહો જ અહિંસા વ્રતને મહત્તા આપે. નખ વિનાનાં સસલાં અહિંસાવ્રતને પાળે તોય શું? અહિંસાના મોહમાં પ્રજાને સસલાં જેવી બનાવી મૂકવાનું પાપ આપણે નથી કર્યું શું?
10. ધર્મના નામે પુરોહિતો, ભૂવાઓ, ધર્મગુરુઓ વગેરે પ્રજાને ચૂસતા હોય છે. અંધશ્રદ્ધા વિના આ શોષણ શક્ય ન બની શકે. એટલે

ધર્મના નામે નિતાંત અંધશ્રદ્ધાનો અંધકાર પાથરતા રહેવાનું કામ પણ ચાલુ રહે છે. અંધશ્રદ્ધાના પ્રચારને જ જ્યારે ધર્મપ્રચાર માની લેવામાં આવે ત્યારે ધર્મ બિચારો રહે નહીં તો બીજું શું કરે?

11. ચતુર ગુરુઓએ પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાનું કામ કર્યું છે. પ્રથમ તો તેઓ શિષ્યોને ઠાંસી ઠાંસીને સમજાવે છે કે ગુરુના દોષ જોવાય નહીં. બીજું સમજાવે છે કે ગુરુ તો કોઈ વાર આપણી નિષ્ઠાની કસોટી કરવા લીલામાત્ર કરતા હોય છે. તેમની લીલાને આપણે શું સમજીએ?
12. ઘરના ખૂણામાં પુરાઈ રહેનારને દુનિયાની શી ખબર?
13. લાખો સ્ત્રી-પુરુષો આભડછેટને ધર્મ સમજીને પાળી રહ્યા છે. આ ગંધાઈ ગયેલાં મસ્તિષ્કો ઘડનાર ગુરુઓને ગુરુ કહેવા કે કુગુરુ કહેવા?
14. કોઈ હિંદુને બહુ સરળતાથી મુસ્લિમ બનાવી શકાય છે. પણ મુસ્લિમ થયેલા હિંદુને પાછો હિંદુ બનાવવો અતિ કઠિન કામ થઈ પડે છે. આનું નામ કુધર્મ વ્યવસ્થા નહીં તો બીજું શું?
15. અભણ માણસોને સૌ પછાત કહે છે. જે કારમી દરિદ્રતામાં પણ નૈતિકતા સાચવે તેને પછાત કેમ કહેવાય? પોતાના સ્વાર્થ માટે જે બુદ્ધિનો નિર્લજ્જ થઈને દુરુપયોગ કરી જાણે તેને આપણે શિક્ષિત કહીશું?
16. જેણે ભ્રમણ નથી કર્યું, તેને દેશાચારની શી ખબર પડે?
17. કહેવાય છે કે મહંમદ ગજનીનું લશ્કર આવીને સોમનાથ મંદિરના કિલ્લાની સામે પડ્યું હતું ત્યારે કિલ્લા ઉપર લોકો નાચતા હતા, હસી હસીને કહેતા હતા કે આવતી કાલે મહાદેવ ત્રીજું નેત્ર ખોલશે ને આ મ્લેચ્છો બળીને ખાખ થઈ જશે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે, બીજા દિવસે શું થયું?
18. સપૂતોનું સન્માન અને કપૂતોનું અવમાન થવાની જગ્યાએ સપૂતોની નિંદા થાય અને કપૂતો ઘી-કેળાં ઉડાવે એવી દશામાં જો પ્રજા અટવાતી હોય તો પરિણામ શું આવે?
19. પોતાના ઇષ્ટદેવના સ્મરણમાં તલ્લીન રહેવાથી કોની જરૂર હોય?
20. શાસ્ત્રજ્ઞ હોય પણ દેશજ્ઞ, કાલજ્ઞ અને યુગજ્ઞ ન હોય તો તેમના નિર્ણયો પ્રજાને અંધકારમાં ધકેલનારા ન થાય તો બીજું શું થાય?
21. હિન્દુ પ્રજાનો સંઘ જ ક્યાં છે? બધું જ વેરવિખેર. અસંખ્ય શાસ્ત્રો, અસંખ્ય દેવો અને અસંખ્ય ગુરુઓથી આકાન્ત પ્રજા અવ્યવસ્થા ન મેળવે તો બીજું શું મેળવે?
22. ઐશ્વર્યની સાથે ભાનહીનતા પણ આવતી હોય તો ભાવસભર દરિદ્રતા શું ખોટી?
23. અંધશ્રદ્ધાના પ્રચારને જ જ્યારે ધર્મપ્રચાર માની લેવામાં આવે ત્યારે ધર્મ બિચારો રહે નહીં તો બીજું શું કરે?
24. સાધુને જુએ એટલે ગામના માણસો, આ કોઈ ફંડફાળો કરનારા આવ્યા સમજે છે. લોકો દૂર ભાગે, વિશ્વાસ ન થાય, પણ વાત પણ સાચી જ છે. માત્ર પરમાર્થ માટે વિચરણ કરનારા કેટલા?
25. ઉત્તમ પુરુષોથી સમાજ તેજસ્વી થતો હોય છે અને અધમ પુરુષોથી સમાજ ઝાંખો પડતો હોય છે. પ્રત્યેક સમાજમાં સમય – સમય પર ઉત્તમ પુરુષો થતા જ રહ્યા છે, અને અધમ પુરુષો પણ ક્યાં નથી થયા?
26. જેને ભ્રમણ નથી કર્યું તેણે કાંઈ જ કર્યું નથી. ભ્રમણ પણ માત્ર પ્રભુ વિશ્વાસે કરવાનું થાય ત્યારે તમારી ચારે તરફ અનુભવો જ

અનુભવો આવી જતા હોય છે. ઘરના ખૂણામાં પુરાઈ રહેનારને દુનિયાની શી ખબર?

27. અકર્મણ્યતાને આધ્યાત્મિકતાનો સહયોગ મળ્યો એટલે અકર્મણ્યતા નવું નામ ધરીને આવી. નિવૃત્તિ... બસ નિવૃત્તિ... કોઈ પૂછે, શાનાથી નિવૃત્તિ? કામકોધાદિ દોષોથી? ના...ના.. એ છોડવાની ઇચ્છામાત્રથી છૂટી જનારા આવેગો નથી. ત્યારે શાનાથી નિવૃત્તિ? કર્તવ્યોથી? હા...હા... આપણે કર્તવ્યોને ઊંચી ફિલસૂફી દ્વારા ઉપાધિ, માયા-પ્રપંચ ગણાવ્યાં અને પછી એને છોડવાનું નામ નિવૃત્તિ ઠરાવ્યું. પુરુષાર્થનાં પરિણામથી ઇચ્છા અકર્મણ્યતાથી તો ન જ મળે ને?
28. જીવનની ગતિહીનતામાં બીજો અવરોધ લક્ષ્યહીનતાનો છે. વ્યક્તિ તથા પ્રજા કર્મઠ હોય, પણ લક્ષ્ય વિના દોડાદોડી કરતી હોય તો પુરુષાર્થનાં નિશ્ચિત પરિણામ ન આવે. સાધુ-સંન્યાસીઓ શાસ્ત્ર અને ‘સ્ટેજ’ દ્વારા એકમાત્ર લક્ષ્ય ‘મોક્ષ’ ઉપર વારંવાર ભાર મૂકે છે. મોક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ જીવનના બાકીના પ્રાણપ્રશ્નો છે તેનું શું? તેની ઉપેક્ષા કરવાની, અથવા તે પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન નહીં આપવાનું. રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો, સામાજિક પ્રશ્નો, આર્થિક પ્રશ્નો, વ્યક્તિના પ્રશ્નો આ બધાના નિરાકરણ વિના વ્યક્તિ તથા પ્રજા દુઃખોના વમળમાં વલોવાયા કરે, તેનું શું?
29. અર્થનું પ્રભુત્વ બધાં જ ક્ષેત્રો ઉપર પ્રાચીન કાળથી અબાધિતરૂપથી રહ્યું છે. ધાર્મિક ક્ષેત્ર એમાંથી બાકાત કેમ રહી શકે?
30. જીવનના પ્રાણપ્રશ્નો ઉપર ધૂળ નાખીને પરલોકના ચમકતા તારા દેખાડનારા કોરા અધ્યાત્મવાદે પ્રજાને દરિદ્ર, અજ્ઞાની અને દુર્બળ બનાવવામાં સક્રિય ભૂમિકા પૂરી પાડી છે.
31. દૂધ-ઘી અને છાશ ગયાં. લસણ-ડુંગળી જેવી ગરીબોની કસ્તૂરી પણ જાય તો હવે શું ખાશે પ્રજા?

9. વેદાન્ત સમીક્ષા

1. સિકંદર કે નેપોલિયન થવા માટે પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ જોઈએ. ઇચ્છાશક્તિ જ જો મારી નાખવામાં આવી હોય તો માણસ માત્ર પેટભરુ થઈને રહી જાય. આ એક મસ્તિષ્ક રોગ છે જે પૂરી પ્રજાને પલાયનવાદી બનાવી મૂકે છે. આવા રોગને ફિલસૂફીનો સોનેરી જામો પહેરાવીને તેની પૂજા કરનાર સ્વહાનિ તથા રાષ્ટ્રહાનિ સિવાય શું મેળવવાનો હતો?
2. વિજ્ઞાન એક મહાશક્તિ છે એટલે તેના સદુપયોગથી જેટલા ફાયદા થઈ શકે તેટલી જ કદાચ તેથી વધારે તેના દુરુપયોગથી હાનિ પણ થઈ શકે. પ્રશ્ન વિજ્ઞાનનો નથી, ઉપયોગ કરનારના વિવેકનો જ છે. એમ તો, ધર્મક્ષેત્રનાં અવિવેકી વલણોથી ક્યાં હાનિ નથી થતી?
3. પ્રત્યેક ધર્મગુરુ, વ્યાખ્યાતા કે પ્રચારક વિવેકપૂર્ણ ધર્મનો પ્રચાર કરતો હોય છે તેવું તો ન જ કહેવાય. યજ્ઞોમાં પશુબલિ, નરમેધ, સતીપ્રથા તથા અન્ય ધર્મો પ્રત્યે ભયંકર ઘૃણા જેવાં અનેક હીન કૃત્યો ધર્મક્ષેત્રમાં ક્યાં નથી થયાં કે ક્યાં નથી થતાં?
4. જેને જગત દીઠે પણ ન ગમતું હોય, તે જગતના કલ્યાણના વિચારો શું કરે?

10. ધર્મ

1. હું સ્વયં પરલોકનો વિરોધી પણ નથી, પણ મારું નિશ્ચિત માનવું છે કે જે આ લોકને નથી સુધારી શકતા તે પરલોકને શું સુધારશે?
2. “ભારતીય સંસ્કૃતિને વર્ણવાદી માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન થાય કે આવી સંસ્કૃતિ શું સર્વહિતકારી છે? આ દેશની વિશાળ પ્રજા – શૂદ્ર, મહાશૂદ્ર, અસ્પૃશ્ય પ્રજા અને સ્ત્રીઓને શું મળ્યું? ધાર્મિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રમાં અધિકારહીન આ પ્રજા શૈક્ષણિક તથા આર્થિક ક્ષેત્રોમાં પણ કંગાળ જ બની. અપમાન, તિરસ્કાર અને લાચારીમાં અટવાતી આ વિશાળ પ્રજાનું હિત સંસ્કૃતિમાં જોવાયું દેખાતું નથી. મુઠ્ઠીભર પ્રજા ભલે પોતાનો જય જયકાર કરીને રાજા થાય. પણ વિશાળ પ્રજાને જય જયકાર કરવા જેવું શું છે?”
3. સંસ્કૃતિની ગળથૂથીમાં પ્રામાણિકતા અપાય છે? જો હા, તો આપણે આટલા બધા અપ્રામાણિક કેમ છીએ? દેવમંદિરથી માંડીને શિક્ષણકારો સુધી. બધે જ ભ્રષ્ટાચારનો ભોરિંગ ફૂંફાડા મારી રહ્યો છે. આપણી પ્રચંડ આસ્તિકતા હોવા છતાં આપણી અપ્રામાણિકતા આટલી બધી કેમ છે?
4. હિન્દુ પ્રજામાંથી બૌદ્ધ પ્રજાને બાદ કરીએ તો બાકીની જૈન સમેતની બધી હિન્દુ પ્રજા વ્યાપક કેમ ન થઈ શકી? હા, બૌદ્ધો વિશ્વભરમાં લગભગ ફેલાઈ શક્યા તથા સ્થિર થઈ શક્યા. પણ હિન્દુ તથા જૈન કેમ ફેલાઈ ન શક્યા? આપણે સિકંદર, નેપોલિયન, નેલસન વગેરે જેવા સાહસિક, શૂરવીર, મહત્ત્વાકાંક્ષી યોદ્ધાઓ કેમ ન પકવી શક્યા?
5. પણ આ ધર્મ મુગુટ પહેરેલા અધર્મને જોઈને તો પ્રજા પગમાં પડવા, ચરણરજ લેવા, આળોટવા, એકું ખાવા, પગ ધોઈને પીવા આરતી ઉતારવા, અરે..... સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા પડાપડી કરતી હોય છે. તેને કૂવામાં ધકેલવી નથી પડતી, તે પોતે જ કૂદી પડવાને સદ્ભાગ્ય માનીને કૂદી પડતી હોય છે. આ રીતે પ્રજા રસાતળમાં પહોંચતી હોય છે. ગુણોના ઉત્કર્ષમાં ધર્મનાં દર્શન ન કરતાં વર્ણમાં, વંશમાં કે વેશમાત્રમાં ધર્મનાં દર્શન કરનારની આવી દશા ન થાય તો બીજી શી થાય?
6. સત્ય શબ્દનું જેટલું ઉચ્ચારણ આપણે કરીએ છીએ તેટલું દુનિયાની બીજી કોઈ પ્રજા ભાગ્યે જ કરતી હશે, પણ ઉચ્ચારણના પ્રમાણમાં એનું આચરણ એક ટકો પણ થતું હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.
7. અસંખ્ય ફોર્મો, અસંખ્ય પ્રમાણપત્રો અને અસંખ્ય વિધિઓ કરનારા અસંખ્ય સાહેબો તપાસનીશો અને નેતાઓની વક્તા દૂર કર્યા વિના એક ઈંટ પણ માંડી શકાય નહીં, અસત્ય-જૂઠ અને બનાવટ વિના પગલું ભરી શકાય નહીં, આવી સ્થિતિનાં પ્રગાઢ વાદળાં ઘેરાયેલાં હોય ત્યાં તમે સત્યના સૂર્યનાં દર્શન ન જ કરી શકો ને?
8. રાજનેતાઓ સ્વયં મોરલ વિનાના થઈ ગયા હોય અને નિર્લજ્જ થઈને ખુલ્લેઆમ ભ્રષ્ટાચારને આચરી બતાવતા હોય તો નીચેના માણસો પાસે બીજી શી અપેક્ષા રખાય?
9. હું વિચાર કરું છું – આપણી સમાજરચના સાચું બોલવાની તથા સાચું બોલ્યા પછી સ્વમાનપૂર્વક જીવવાની પરિસ્થિતિવાળી છે ખરી?
10. પ્રાચીન નીતિકારોએ સ્ત્રીઓને વારંવાર ‘અસત્ય બોલનારી’ બતાવી છે. વાત પણ સાચી હશે. પણ તેને કેમ અસત્ય બોલવું પડે છે. તેનું કારણ તપાસીએ તો ખ્યાલ આવશે કે જે ચોકઠામાં તેને જીવવાનું છે તે ચોકઠામાં સત્ય બોલીને તે જીવી શકે ખરી?
11. સ્ત્રીઓની છેડતી-અડપલાં અને કોઈ વાર બળાત્કાર જેવી ઘટનાઓ વધી ગઈ છે. આવું હીન કૃત્ય કરનારા જાણી જોઈને ઉપરના વર્ગની સ્ત્રીઓ – કન્યાઓને પસંદ કરે છે. કારણ કે એક તો તેમનામાં પ્રતીકારની ક્ષમતા નથી હોતી અને બીજું કેસ કરીને દંડ કરાવવાની પણ તૈયારી નથી હોતી. કેસ કરવાથી આપણી જ ફજેતી થશે એવો ભય હોવાથી તેઓ કેસ કરી શકતી નથી. સ્વયં પોલીસ કે અન્ય કોઈ અત્યંત ગંભીર ઘટનામાં કેસ કરે તો આવા આબરૂદાર માણસો સ્વયં પોતે જ કહી દેતા હોય છે કે: ‘કાંઈ થયું જ નથી.’ આથી વધારે અસામાજિક તત્ત્વોને શું જોઈએ?

12. શીલ શબ્દ ઉપરથી ગુજરાતીમાં 'શિયળ' શબ્દ આવ્યો લાગે છે. અને પુરુષપ્રધાન વ્યવસ્થાએ એનો બધો ભાર સ્ત્રીઓ ઉપર નાખ્યો છે. સ્ત્રીઓએ શિયળ સાચવવાનું હોય, પુરુષોએ?
13. માણસ જ્યારે દુઃખમાં પીડાતો હોય ત્યારે દુઃખમુક્ત કરનારને તેની આતુર આંખો શોધ કરતી હોય છે. જે કોઈ આવીને તેને દુઃખથી છોડાવે તેના પ્રત્યે તેની આપ સદ્ભાવના પ્રગટતી હોય છે. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અનાજ, વસ્ત્રો, દવાઓ, શિક્ષણ વગેરે લઈને દૂર.... દૂર.... જંગલોમાં, કાંટા-કાંકરામાં, ઝૂંપડે ઝૂંપડે ફરે. ભૂખ્યાં બેઠેલાંને ખાવાનું આપે, માત્ર લંગોટી પહેરનારને કોટ-પાટલૂન-ટાઈ પહેરતા કરે, નિરક્ષરોને સાક્ષર કરે, નવું જીવન આપે – આવું બધું પ્રત્યક્ષ આપનારનો ધર્મ પેલી પ્રજા ન પાળે તો શું તેમને હડધૂત કરનાર, અસ્પૃશ્ય ગણનાર, પાપયોનિ માનનાર અને આંગણે પણ ઊભા ન રહેવા દેનારનો તે ધર્મ પાળે?
14. કોઈના સ્પર્શથી મુસ્લિમ, શીખ કે ખ્રિસ્તી વગેરે અભડાતા નથી. આપણે આપણા જ અંગથી અભડાઈએ છીએ. આવી પદ્ધતિથી આપણને તથા ન અભડાનારી મુસ્લિમ વગેરે કોમોને શો લાભ તથા શી હાનિ થઈ તેનો વિચાર કરો. સંસ્કૃતિનું પરિણામ ચકાસીએ. એવાં ક્યાં કારણો છે જે હિન્દુ પ્રજાને ક્ષયશીલ બનાવે છે તથા એવાં ક્યાં કારણો છે જેનાથી મુસ્લિમ તથા ખ્રિસ્તી પ્રજા વૃદ્ધિશીલ થઈ રહી છે?
15. અરક્ષિત મંદિરોની અરક્ષિત સમૃદ્ધિ, ઢગલા ઉપર ઢગલો થઈ રહ્યો છે. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ પાસે પણ અઢળક સંપત્તિ છે, પણ તે દૂર દૂરનાં જંગલોમાં નાનાં ઝૂંપડાંઓમાં અનાજ, વસ્ત્ર, દવા તથા શિક્ષણ વગેરેનાં કાર્યો માટે વિસ્તરી રહી છે. આપણે તેવું કરવાની આદતવાળા નથી. પેલા શૂદ્ર ભોજન દ્વારા ધર્મ વધારી રહ્યા છે. આપણે બ્રહ્મભોજન દ્વારા....! ધર્મનું કાઠું જ એક નિશ્ચિત વર્ણની આજીવિકા માટે રચાયું હોય ત્યાં બીજી અપેક્ષા શી રખાય?
16. આજે જે શિક્ષણનો વ્યાપ થઈ રહ્યો છે તે હજાર બે હજાર વર્ષ પહેલાં પણ થઈ શક્યો હોત. તો આજે અનામતનો પ્રશ્ન જ ન હોત. તો ધર્માન્તરનો પણ પ્રશ્ન ન હોત. તો કદાચ ભારતને ગુલામ ન થવું પડ્યું હોત, કારણ કે લાખો એકલવ્યો અને હજારો અર્જુનોનો સરવાળો થયો હોત, બાદબાકી નહીં. મંગળમયી સંસ્કૃતિ દયાળુ માતાની માફક સૌ બાળકોને વહાલ અને દૂધ આપે. બધાં જ બાળકો પ્રત્યે તેને મમત્વ હોય, વહાલાં-દવલાં કરનારી સંસ્કૃતિને વહાલાં બાળકો ભલે ગળે વળગતાં, પણ દવલાં થયેલાં, તરછોડાયેલાં, ત્યજી દીધેલાં બાળકોને શી અનુભૂતિ થશે? જરા તો વિચાર કરો, વહાલાં કરતાં દવલાંનું ટોળું અનેકગણું મોટું કરી મૂકીને શું મેળવવાનું હતું? આ તે કેવું ડહાપણ કહેવાય? હવે એ દવલાં થયેલાં કોઈ બીજી માની પાંખમાં આશરો મેળવે તો તેમાં વાંક કોનો? વહાલ આપવું નથી અને વહાલ લેવા દેવું પણ નથી. કદાચ હવે સમજાયું હશે કે આપણો ક્ષય કેમ થઈ રહ્યો છે? આપણે દુર્બળ કેમ છીએ? બીજાની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ રહી છે તથા બીજા થોડી સંખ્યામાં પણ પ્રબળ કેમ થઈ શકે છે?
17. સત્ય શબ્દનું જેટલું ઉચ્ચારણ આપણે કરીએ છીએ તેટલું દુનિયાની બીજી કોઈ પ્રજા ભાગ્યે જ કરતી હશે, પણ ઉચ્ચારણના પ્રમાણમાં એનું આચરણ એક ટકો પણ થતું હશે કે કેમ? તે પ્રશ્ન છે.
18. (1) ધર્મ કેવી રીતે પ્રગટે છે? – સત્યથી ધર્મ પ્રગટે છે. (2) ધર્મને સ્થાપિત કેવી રીતે કરી શકાય? – ક્ષમા તથા દયાથી (3) ધર્મની અભિવૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય? – શીલ અને પરમાર્થથી (4) ધર્મનો વિનાશ કેવી રીતે થાય? – મિથ્યાભિમાન તથા સ્વાર્થથી.
19. લોકોને પણ જીવનના પ્રશ્નોનું વાસ્તવિક સમાધાન શોધવા કરતાં પ્રશ્નો ઉપર ધૂળ નાખનારા વધુ ગમતા હોય છે.
20. જીવનના વાસ્તવિક તથા પાયાના પ્રશ્નો પ્રત્યે અરુચિ અથવા ઉપેક્ષા કરાવનારી માન્યતા કલ્યાણકારી ન કહેવાય.

11. ચાલો, અભિગમ બદલીએ

1. મેં હજારો હિંદુઓને શિસ્તબદ્ધ પ્રાર્થના કરતા જોયા નથી. પ્રભુની પ્રાર્થના માટે પંચપાત્ર – તરભાણું, કંકુ, ચોખા, નૈવેદ્ય વગેરે અસંખ્ય ચીજોની અનિવાર્યતા ખરી?
2. પહેલાં માણસો પાસે પુષ્કળ સમય હતો. લોકો લગભગ નવરા રહેતા એટલે કલાકો અને મહિનાઓ સુધી વિધિઓ કરાવવામાં વાંધો ન આવતો. હવે લોકો પાસે સમય નથી ત્યારે આપણી સામે પ્રથમ પડકાર છે – શું આ કર્મકાંડોને તેની ઉચિત કક્ષાએ લાવી ન શકાય?
3. કર્મકાંડોને આજીવિકાના ધંધામાંથી છોડાવીને કોઈ પણ યોગ્ય વ્યક્તિ સરળતાથી થોડા સમયમાં કરાવી શકે તેવી વ્યવસ્થા ન કરી શકાય?
4. આપણે સૌ જાણીએ છીએ એટલું જ નહીં, અનુભવીએ પણ છીએ કે આપણે ધર્મના ક્ષેત્રમાં વર્ણભેદ લિંગભેદ કરીએ છીએ. આવા ભેદોને સ્થાયી બનાવવા એક રઢિયાળું નામ આપીએ છીએ – ‘ધર્મમર્યાદા’. જાણે કે અન્યાયને પોષવાનું જ કામ આવી મર્યાદાઓને સોંપાયું હોય! આવી જ રૂઢ કરેલી મર્યાદાઓ દ્વારા સદીઓથી સ્ત્રીઓને દાસીપણમાં જકડવામાં ક્યાં નથી આવી?
5. આખો ઇતિહાસ તપાસી જો જો, સામર્થ્યનો જ ઇતિહાસ છે, દુર્બળતાનો નહીં. તેમાં પણ ધાર્મિક માન્યતાઓના કારણે દુર્બળ થયેલી પ્રજા તો સૌથી વધુ દયનીય દશા ભોગવતી હોય છે, કારણ કે તે ધર્મને જ તારણહાર માને છે, જ્યારે વાસ્તવમાં તેનો ધર્મ જ તેને ડુબાડતો હોય છે. હજારો ધર્મગુરુઓ આ ડુબાડવાની કામગીરીના રોટલા ખાતા હોય છે ત્યાં પ્રજા કેવી રીતે સામર્થ્યવાન બને?
6. પ્રામાણિક રહેવું એ પાપ છે એવી દશાએ આપણે પહોંચી ગયા છીએ. આથી વધુ કયું મોટું પતન હોય?
7. ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રજાએ કદી કાન્તિ કરી નથી, કારણ કે તે કર્મફળવાદી છે, અવતારવાદી છે અને ગ્રહવાદી છે. ‘જે થઈ રહ્યું છે તે બધું પ્રથમથી નિશ્ચિત છે, એટલે કશું ડહાપણ ચાલવાનું નથી, માટે સહન કરી લો. ભગવાન અવતાર લેશે ત્યારે બધું ઠીક થશે, પૂર્વનાં કર્મ બદલાશે કે ગ્રહદશા બદલાશે ત્યારે બધું ઠીક થઈ જશે.’ આવી આવી અસંખ્ય ભ્રાન્તિઓ ફેલાવનારા પ્રજાના તારણહાર બન્યા હોય પણ અંધકાર સિવાય શાની આશા રખાય?
8. સ્ત્રી તરફથી મળનારા સુખનું પ્રબળ આકર્ષણ પુરુષોને રહે તે કુદરતી પ્રક્રિયા છે. પણ આવા સુખની સાથે તેની ભારે કિંમત ચૂકવનારા પ્રશ્નો પણ મળતા હોય છે, એટલે એ પ્રશ્નોની મહારામાયણમાં જીવનને અટકાવી દેવું તેના કરતાં તે સુખથી જ દૂર રહો ને!!! પણ દૂર રહેવું કેવી રીતે?
9. સંપર્ક માત્રથી તે ભ્રષ્ટ થઈ જશે તેવી ધારણા, પૂરી સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે હીન વૃત્તિનું પ્રદર્શન છે. પુરુષો ક્યાં ભ્રષ્ટ નથી થતા? સ્ત્રી માટે જ બધી ભ્રષ્ટતા ક્યાંથી આવી ગઈ?
10. હિન્દુઓનો ઉચ્ચ વર્ગ વિધવાવિવાહમાં માનતો નથી. કુંવારી કન્યાઓને પરણવા માટે પણ જ્યાં વરપક્ષ તરફથી ત્રાસદાયી પૈઠણ લેવાતું હોય ત્યાં પૈઠણ વિનાની વિધવાને પરણવા કોણ તૈયાર થાય?
11. હિન્દુ પ્રજા ધર્મ તથા સમાજની રચના માન્યતાઓ દ્વારા દુર્બળ થયેલી પ્રજા છે, દિનપ્રતિદિન તેની દુર્બળતા ચારે દિશામાં પ્રસરી રહી છે. તે પોતાનાં જ માણસોને અસ્પૃશ્યતા તથા અસમાનતાના વ્યવહારથી સાચવી નથી શકતી, એમ પચાવી પણ નથી શકતી. નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓ ક્યાં જાય? શું કરે? જો તે વિધર્મીઓ તરફ ખેંચાઈ જાય તો કોનો વાંક?
12. જે રામે, દૂષિત થયેલી અહલ્યાને પણ તેના ગૌરવભર્યા મૂળસ્થાને સ્થાપી દીધી તે રામ અગ્નિપરીક્ષામાં શુદ્ધ સિદ્ધ થયેલી સીતાને

તિરસ્કૃત થતાં રોકી ન શક્યા. અહલ્યાના પક્ષમાં પ્રતિકૂળ લોકમત હતો તેને અનુકૂળ કરી શકાયો તો સીતાજીના પક્ષમાં એવું કેમ ના કરાયું? વિદ્વાનો પાસે અનેક ઉત્તરો છે, પણ તે શ્રીરામની મહત્તાને રક્ષવા માટેના છે. સીતાજીની હૃદયવેદનાને વાચા આપનારા અને ન્યાય આપનારા ઉત્તરો ક્યાં છે?

13. ઘણા લોકોને શૌચક્રિયા જતાં નથી આવડતું હોતું. આપણા માણસો ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં સંડાસ કરવા કે પેશાબ કરવા બેસી જાય છે. ગામનો પ્રત્યેક ખૂણો ગંદકીથી ખદબદતું નરક છે... પશ્ચિમમાં તો આવી રીતે ખુલ્લેઆમ કુદરતી હાજતે જવાની કલ્પના પણ ન થઈ શકે. તમામેતમામ પ્રકારની નિર્લજ્જતા અહીં લાજી મરે છે. રેલવેની બારીમાંથી બહાર ન જોઈ શકાય તેવી સ્થિતિ હોય છે. પણ બધું આપણા કોઠે પડી ગયું છે. પરદેશી માણસો આ દશ્યો જોઈને આપણા વિશે કેવી કલ્પના કરતા હશે?
14. જ્યાં આત્મા, યોગ, શક્તિપાત, ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર વગેરે આધ્યાત્મિક દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરવા શિબિરો, મેળાઓ વગેરે ભરાય છે ત્યાં જઈને જોજો, ગંદકીનો પાર નહીં હોય. આત્માની અનુભૂતિ કરનાર, શક્તિપાત થવાથી મસ્તીમાં નાચનાર, કૂદનાર, ગાનાર, રોનાર, સમાધિ લગી જનાર માણસોને સંડાસ જતાં નથી આવડતું. તેણે ગંદકી જ કરી મૂકી છે. કારણ કે આ દિશાનું એક પણ શિબિર કોઈએ કર્યું જ નથી. વાત પણ સાચી છે કોણીએ ચોંટાડેલા ગોળથી જો લોકો તૃપ્ત થઈ જતા હોય તો એવું સરળ કામ પડતું મૂકીને આવું જીવનલક્ષી રચનાત્મક કાર્ય કોણ કરે?
15. હમણાં થોડા જ સમય પહેલાં કાશીજીના ગંગાકિનારે દશાશ્વમેઘ ઘાટની પાસેથી હું પસાર થઈ રહ્યો હતો. ગંગાજીની 15-20 ફૂટ ઊંચેથી જમીનમાં 20-25 માણસો સંડાસ જવા બેઠા હતા. તેમની વચ્ચે થઈને મારે પસાર થવાનું હતું. અત્યંત સંકોચથી એ વૈતરણી પાર કરવા હું આગળ વધ્યો. મેં જોયું કે એક યુરોપિયન વીડિયો ઉતારી રહ્યો છે. પવિત્ર સ્થળનું આ પવિત્ર (!!!) દશ્ય યુરોપનાં હજારો માણસો જોઈને ન્યાલ થઈ જશે. ઓહો, આપણા વિશે તેઓ કેવું ધારશે?
16. આ ભાઈને જુઓ. તેમને સમાચારપત્ર વાંચવાનો ભારે શોખ છે, પણ પોતે કદી ખરીદતા નથી. આજુબાજુવાળાને ત્યાં પહોંચી જાય છે, બરાબર ચા પીવાના સમયે. પારકું છાપું, પારકો હિંડોળો અને પારકી ચાથી તેમનું સુપ્રભાત શરૂ થાય છે. આ એક દિવસની વાત નથી, રોજની છે. તેમનું આગમન ઝેર જેવું લાગે છે, પણ તેઓને આવકારની ક્યાં પડી છે?
17. તમારે ત્યાંથી નાના છોકરા દ્વારા સમાચારપત્ર મંગાવીને પછી પરત નહીં કરનારા, પરત કરે તો ફાડીને અડધુંપડધું પરત કરનારા, અરે ખરીદો તમે અને પસ્તી વેચે પેલા – ઘણા લોકો બૂમો પાડતા હોય છે કે, ‘હું પેપર ખરીદું છું પણ મને પૂરતું વાંચવા મળતું નથી’ ક્યાંથી મળે?
18. એ પોતાના ઘરની દેખરેખ નથી રાખતા એટલી તમારા ઘરની રાખે છે. કોણ ગયું? કેમ આવ્યું? શું કર્યું? બસ, તેમને રસ છે, પેલા માણસો કોણ છે અને શું વાતો કરે છે તે જાણવામાં, અને તેમને એ પણ ખબર છે કે મહેમાન માટે ચા-પાણી-નાસ્તો થશે જ. ઘેર આવેલી ગંગાને એ જતી કરે તેવા નથી. ના... ના.... કહેતા જશે અને ખાતા જશે. કોણ એવો ધીરજવાળો માણસ હશે જે પાડોશીની આવી કુટેવોથી ત્રાસી ગયો ન હોય?
19. આ ભાઈને તો તમે સારી રીતે ઓળખો છો ને? કેટલીય વાર તમારે ત્યાં આવી ગયા છે. પણ એ જ્યારે આવે છે ત્યારે જમવાના સમયે જ આવે છે.... તમે સંકોચમાં પડી જાવ છો અને ‘આવો જમવા બેસો’ એમ ઔપચારિકતાથી કહો છો. ‘ના.... રે ના, હું કાંઈ જમવા થોડો આવ્યો છું?’ એમ કહેતા જાય છે અને અંતે જમવા બેસી જાય છે. કયું એવું રસોડું હશે જેને આવી કુટેવવાળા માણસોનો ત્રાસ નહીં પડતો હોય?
20. તેઓ કોઈના ઘેર જાય છે તો અત્યંત ધીમા પગલે ચાલે છે... પોતાના આવવાની ખબર ન પડે તેવી રીતે ધીરેધીરે તેઓ ઘરમાં પૂછ્યા-ગાછ્યા વિના પ્રવેશ કરે છે, પછી ક્યાંય અટકતા નથી. બધા રૂમોમાં ફરી વળે છે અને ઠેઠ તમે બાથરૂમમાં સ્નાન કરતા હો

ત્યાં સુધી આવી જાય છે. જો બાથરૂમની કડી બંધ ન કરી હોય તો બારણું ખોલીને તમને પૂછે છે: ‘ઓ... હો... સ્નાન કરી રહ્યા છો? સારું.... સારું.... હો. સ્નાન કરો...’ તમે સ્નાન કરીને બહાર નીકળો ત્યાં સુધી ફરી પાછા એ ઘરનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી જાય છે. આવા માણસો કોને ગમે?

21. કોઈનું એટું ખાશો નહીં. પોતાના ગુરુ હોય તો તેનું પણ નહીં. એઠવાડ ખવડાવનારને ગુરુ બનાવીને તમે શું મેળવવાના હતા?
22. આ ઘરનું પાણી કેમ પિવાય? એઠો જ પ્યાલો વાસણ-માટલીમાં નાખે છે. આખી માટલી અનેક લોકોથી એઠી થયા કરે છે. આ જ કારણે આપણા ત્યાં ‘ચોખ્ખું પાણી’ લાવજો એમ કહેવાનો રિવાજ પડ્યો હશે. થોડાંક માણસો ચોખ્ખું પાણી પીએ. બાકીનાં કેવું પીએ? પીએ જ છે ને!!! બધાં જ ચોખ્ખું પીએ તો કેવું સારું?
23. અને આ ભાઈ તો રહી જ ગયા. તેમની સાથે જમવા બેસનારને ચીતરી ચઢે તેવી રીતે તે બચકારા બોલાવે છે. તે ખાય છે ત્યારે ‘બચ... બચ... બચ’ અવાજ કરે છે, વારંવાર હાથ તરછોડે છે. ખંખેરે છે, જેથી અન્નકણો તથા જળકણો આજુબાજુ વીખરાય છે. પાછા, ભાઈ વાતોડિયા છે. અત્યારે જમતી વખતે પણ ચૂપ નથી રહેતા. તેમના મુખમાંથી પણ વાતોની સાથે અન્નકણો વીખરાઈ રહ્યા છે... આવા માણસો ભદ્ર સમાજના જમણવારમાં કે પાર્ટીમાં ગયા હોય તો કેવા લાગે?
24. આ બહેનને જોયાં? નવરાં છે, એટલે આખો દિવસ આ ઘર ને પેલું ઘર ફર્યા કરે છે. એમને ચારે તરફની વાતો મેળવવામાં ભારે રસ છે. અને મેળવેલી વાતોને મસાલેદાર બનાવી એકબીજાના વિરોધીઓને પીરસતાં પણ તેમને મજા પડે છે. મોટા ભાગે તેઓ કાનમાં મોઢું લઈ જઈને વાતો કરે છે. તથા જરાક કોઈને જોતાં જ વાતો બંધ કરી દે છે. બ્રહ્માંડનાં રહસ્યો કરતાં પણ એમની પાસે ભારે રહસ્યો છે. એટલે જ્યાં પણ એમનું અસ્તિત્વ પહોંચી જાય છે, ત્યાં કલહ, કજિયા, વિખવાદ, રાગ-દ્વેષ, ખટપટો આ બધું આપોઆપ ફૂટી નીકળે છે. એ ખરેખર કોઈનાં નથી થઈ શક્યાં, કારણ કે ખટપટમાં કોઈને નથી છોડતાં – પોતાનો દીકરો કે દીકરાવડું હોય તોય શું?
25. આ સભાનું સંચાલન કરનારા ઉદ્ઘોષકને જોઈ લ્યો. પ્રત્યેક વક્તાના પ્રવચન ઉપર બમણો સમય તેઓ કોમેન્ટરી કરે છે. આખી સભાના પૂરા સમયમાંથી અડધો સમય તેમની કોમેન્ટરીમાં ચાલ્યો જાય છે. જોકે આમ તેઓ પ્રત્યેક વાર – વક્તાઓને સમયનું ધ્યાન રાખવાનું સૂચવે જ છે પણ તેમને તેવું સૂચવનાર કોઈ નથી. સભા તેમનાથી ત્રાસી ગઈ છે. પણ શું થાય?
26. લ્યો હવે, આપણે હાઈવે ઉપર આવી ગયા છીએ. આગળની ગાડીઓને તો જુઓ. લગભગ બધી જ ગાડીઓ રોડની વચ્ચોવચ ચાલી રહી છે. કેટલીક તો ઠેઠ જમણા હાથ ઉપર ચાલી રહી છે. આગળની ધીમી ગતિએ ચાલનારી ટ્રુકે પાછળનો વાહનવ્યવહાર ધીમો કરી નાખ્યો છે. પાછળવાળા ઓવર-ટેક કરી આગળ જવા ઉતાવળા છે, પણ આગળવાળો પોતાની ગાડીને ડાબા હાથે લે તો ઓવર-ટેક કરાય ને?
27. લ્યો ત્યારે, આ આપણી ઓફિસો આવી ગઈ. સમય કરતાં જેમ બને તેમ મોડા આવવાની તથા સમય કરતાં વહેલા ચાલ્યા જવાની કુટેવ હવે રુઆબ તથા સામર્થ્યનું પ્રતીક બની ગઈ છે. અગિયાર વાગી ગયા છે, પણ દેખાય છે કોઈ?
28. જો મોટા-મોટા ઋષિમુનિઓ પણ વાસનાના વંદોળ આગળ રાંક બની જતા હોય તો એક નાદાન સ્ત્રી પાસે પૂર્ણ નિગ્રહની અપેક્ષા ક્યાંથી પૂરી થાય?
29. હવે વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન થઈ શકે છે. કોઈ આકાશ તૂટી પડતું નથી. કેટલીયે વિધવાઓ પુનર્લગ્ન દ્વારા નવું જીવન પામી છે. જો આ વિધવાઓ પચાસ વર્ષ પહેલાં જન્મી હોત તો તેમની દશા શી થાત?
30. કોઈ સંતને ભયંકર બીમારી લાગુ પડે છે, તે રિબાય છે, સન્નિપાત થઈને બક બક કરે છે. આ બધું પ્રત્યેક દેહ માટે સંભવિત છે.

તેવું સ્વીકારવાની જગ્યાએ લોકો કહે છે. ‘આ તો લીલા કરે છે. મહારાજ તે માંદા થતા હશે?’

31. આપણે સદીઓ સુધી વેદો સાથે બંધાઈ ગયા. પ્રત્યેક નિર્ણય, પ્રત્યેક આચાર વેદ પ્રમાણિત છે કે નહીં તે નક્કી કરતા રહ્યા, અને વેદોના નામે જ પશુહિંસાવાળા યજ્ઞો પણ કરતા રહ્યા. આજે પણ કાલીમાતાને બલિદાન આપનારા પ્રાચીન શાસ્ત્રોની જ દુહાઈ ક્યાં નથી આપતા?
32. વેદપરંપરામાં અસંખ્ય સંપ્રદાયો નીકળતા રહ્યા. પ્રથમ તે સૌનો વિરોધ થતો રહ્યો. તે વેદબાહ્ય છે તેમ કહેવાતું રહ્યું પણ પછી તેની પ્રબળતા થતાં જ તેની સાથે સમાધાન કરી તેને પણ વૈદિક માની લેવાની પરંપરા ચાલતી રહી. આ રીતે એક જ વેદના અનુયાયી તરીકે પરસ્પરમાં અત્યંત વિરોધી એવા અસંખ્ય સંપ્રદાયો અહીં થઈ શક્યા છે. થઈ રહ્યા છે. તે આપણી ઉદારતા નથી પણ લાચારી જ છે કે આપણે તેને રોકી શકતા નથી એટલે પછી સ્વીકારી લઈએ છીએ. વૈદિક ધર્મના નામે અહીં શું નથી થતું?
33. ચિંતનને સ્થગિત કરવા આપણે એક બીજો ઉપાય પણ કરી રાખ્યો છે. તથાકથિત મહાપુરુષોને કોઈ ને કોઈ અવતાર સાથે જોડી દીધા છે: તે તો વિષ્ણુના, શિવના, શેષનાગના, હનુમાનના, સાંઈબાબાના, રામદેવપીરના અવતાર હતા. માણસ પોતે પોતાનો જ અવતાર હોય તો શું ખોટું છે?
34. ચિંતન જેમ-જેમ પ્રાચીન કાળના ઊંડાણ સાથે જડબેસલાક બંધાઈ જાય છે, તેમ-તેમ તે પ્રજાને નવીનતા તથા મૌલિકતાથી વંચિત કરીને સેંકડો વર્ષ પૂર્વ સાથે સ્થગિત કરી દેતું હોય છે. આજે પણ લોકોને કહેતા સાંભળશો: ‘ફલાણો ગ્રંથ મોટો કે તમે મોટા?’ ‘ફલાણા આચાર્ય મોટા કે તમે મોટા?’ ‘શું પૂર્વજો ગાંડા હતા?’
35. આપણા કરતાં પણ યુરોપ ધર્મના નામે વધુ સ્થગિત થઈ ગયું હતું. નવું વિચારી જ શકતું ન હતું. જે કાંઈ વિચારવાનું, નિર્ણિત કરવાનું હતું તે બધું ધર્મગ્રંથમાં આવી ગયું છે. વિશ્વના આદિથી અંત સુધીની બધી વાતો તેમાં વિચારાઈ છે. તેથી જૂઠું વિચારવું તે શેતાની પ્રક્રિયા છે: પ્રજા આ રીતે સ્થગિત થઈ ગઈ હતી. આ સ્થગિત પ્રજાનાં સેંકડો વર્ષ એવી માન્યતાઓ તથા રૂઢિઓમાં વીત્યાં કે આજે તો તે નિતાન્ત હાસ્યાસ્પદ લાગે. આજે આપણને લાગે કે શું યુરોપની પ્રજા આવું પણ માનતી હતી? અરે, આવું પણ જીવતી હતી?
36. યુદ્ધ માટેની અતૈયારી, અધૂરી તૈયારી, ઊતરતાં શસ્ત્રો, ઊતરતા સૈનિકો તથા ઊતરતા સેનાપતિઓ, ઊતરતા ગુપ્તચરો, ખોટા સલાહકારો તથા અનિર્ણાયક નેતાઓ આ બધું જાણે આપણા માટે સેંકડો વર્ષોના ઇતિહાસનું એકધારું ચાલ્યું આવતું બખડજંતર છે. હજી આજે પણ આની આ જ પ્રક્રિયા ચાલી રહી દેખાય છે. આજે પણ નવાં શસ્ત્રોની પહેલ પાકિસ્તાન કરે છે, આપણે તો તેની પાછળ સમોવડિયા થવા દોડીએ છીએ. આગળ નીકળી જવાની તો વાત જ ક્યાં રહી?
37. યુદ્ધ તથા શસ્ત્રો સંબંધી આપણું ચિંતન આજે પણ અસ્પષ્ટ તથા પરિસ્થિતિના દબાણથી થનારું છે. ઇચ્છાહીનતા તો આપણો મૂળ રોગ છે જ, તેને વધુ પડતા અહિંસાવાદના આદર્શનો સંપુટ મળ્યો. કેટલાક તો આદર્શની પરાકાષ્ઠાને જ પરમ રાષ્ટ્રહિત – જગતહિત – માનતા થયા. હવે આપણે શું લડવાના હતા! જંગલમાં હિંસક પ્રાણીઓ આગળ અહિંસક પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ એ આપણો ઇતિહાસ ન થાય તો બીજું શું થાય?
38. ચરક અને સુશ્રુત જેવા મહામનીષીઓ અહીં થયા, તેમણે આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં બહુ મોટો ફાળો આપ્યો. ઘણી દવાઓ તથા નિદાન માટેનાં નિશ્ચિત લક્ષણો વગેરે તેમણે આપ્યાં. પણ પછી આપણે તેમને ઋષિ બનાવ્યા એટલું જ નહીં તેમને ભગવાન પણ બનાવ્યા. હવે આપણું ચિંતન સ્થગિત થઈ ગયું; કારણ કે ભગવાન પૂર્ણ હોય. તે ભૂલ કરે જ નહીં. આપણે આરોગ્ય સંબંધી વિજ્ઞાનને ચરકસુશ્રુતના ખીલે બાંધી દીધું. હવે તે આઉટ ડેટેડ ન થાય તો બીજું શું થાય?
39. જે યંત્રોનો 40 વર્ષ ઉપર વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો તે હવે સ્વીકારી લેવાયાં છે, હવે ફરી નવાં યંત્રોનો વિરોધ થઈ રહ્યો છે. આ

નવાં યંત્રો પણ જૂનાં થશે ત્યારે કહેવાશે કે ના... ના... આવાં યંત્રોનો અમે ક્યાં વિરોધ કરીએ છીએ?

40. અરે, વીજળીનાં જનરેટરો જ બંધ કરો ને! ઠેઠ બિહારથી મોંઘોદાટ કોલસો લાવવો અને મોંઘીદાટ વીજળી ઉત્પન્ન કરવી તેના કરતાં દિવેલનું કોડિયું શું ખોટું? આ ખાતરનાં કારખાનાં, આ તેલની રિફાઈનરીઓ, આ પોલાદનાં કારખાનાં, આ રસાયણનાં કારખાનાં, આ પ્લાસ્ટિક તથા સોડા વગેરેનાં કારખાનાં કરો બંધ, કારણ કે તે પ્રદૂષણ વધારે છે, બેકારી વધારે છે. પાછા ફરો, વીજળી વિના, યંત્ર વિના, માત્ર માણસના હાથથી થઈ શકે તેવા ઉદ્યોગો તરફ પાછા વળો. આ નવા ઉદ્યોગો અને યંત્રો તો માનવજીવનનું સત્યાનાશ વાળી નાખશે. હજી આજે પણ આ પ્રકારનું વિચારનારા છે. ઉદ્યોગોમાં નવામાં નવી કુશળતા તેમને ગમતી નથી એટલે કેટલાંક આકર્ષક લાગતાં વાક્યોનો તેઓ પ્રયોગ કરે છે, ‘યંત્ર માનવજીવન ઉપર ફરી વળવું ના જોઈએ.’ ‘માણસને યંત્રનો દાસ બનાવવો નથી.’ વગેરે. આનો શો અર્થ છે? શું અમેરિકા, જાપાન કે જર્મનીનો માણસ યંત્રનો દાસ છે? અને શું પંચમહાલનો આદિવાસી યંત્રના દાસપણાથી મુક્ત છે? અને શું આપણે પંચમહાલના આદિવાસીક્ષેત્ર જેવી સ્થિતિનું નિર્માણ કરવા માગીએ છીએ? પ્રત્યેક નવી કાર્યકુશળતાનો આવી રીતે અટકાવ કરનારું ચિંતન વિકાસ માટેની ઉબેટ છે. આપણે વિકસિત વિશ્વથી કેટલાં વર્ષ પાછળ જીવવા માગીએ છીએ? સો-બસો કે પાંચસો?
41. આપણે પ્રત્યેક ખૂણામાં દુકાન કરી નાખીએ છીએ, ઠેઠ રોડની ફૂટપાથ ઉપર ઝૂંપડાં, લારીઓ, ફેરિયાઓ વગેરેને દાખલ કરવા દઈએ છીએ. હવે માણસ ચાલશે ક્યાં? માણસને જ ચાલવાની જગ્યા નથી તો વાહનને ચાલવાની તો વાત જ ક્યાં રહી?
42. આપણાં ધાર્મિક સ્થાપત્યો, ખાસ કરીને મંદિરોનાં સ્થાપત્ય જોજો. આજે પણ મંદિરો, હજાર-બે હજાર વર્ષ જૂની ડિઝાઈન પ્રમાણે બંધાય છે. દોઢ-બે હજાર વર્ષ પૂર્વે જોણે સ્થાપત્યનો ગ્રંથ લખ્યો છે અને તેમાં જે-જે રીતની ડિઝાઈન બતાવી છે તે જ પ્રમાણે અત્યારે પણ થવું જોઈએ. તેમાં કશો સુધારો ન કરાય; કારણ કે એ ગ્રંથ લખનાર ઋષિ હતા, ભગવાન હતા. તેમની ભૂલ હોય જ નહીં, તેમાં સુધારો પણ ન હોય. આવી માન્યતાથી આપણી સ્થાપત્યકલાનાં મંદિરો અત્યંત ખર્ચાળ, ઘણો સમય લેનારાં, ઘણાં થાંભલાવાળાં, ઘણાં વજનદાર, ઓછી સગવડવાળાં, અસ્વચ્છ રહેનારાં તથા સાચવણી માટે ઘણી માથાકૂટ કરાવનારાં થાય છે. કોઈ એક ભવ્ય ગણાતા મંદિરમાં જઈને અધ્યયન કરો. 100 કે 200 માણસો ભેગાં થતાં જ ભીડ થઈ જાય છે. પ્રતિમાનાં દર્શન કરવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિને નિશ્ચિત સ્થળે આવવું પડે છે, એટલે એ નિશ્ચિત સ્થળે આવવા લોકો ધક્કાધક્કી કરે છે. પ્રથમથી ત્યાં ઊભેલા દર્શનાર્થીઓ ખસતા નથી. એક અશાન્તિભરી અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે. ઘોંઘાટ તો હોય જ, બાળકો, અરે, મોટાંની પણ દોડાદોડી. પાણી-દૂધ-પુષ્પ વગેરે સામગ્રી ઢળવી, કચરાવી વગેરે પણ હોય જ. આ સ્થાપત્યને આધુનિકતમ બનાવી ન શકાય?
43. કેટલાક જુનવાણીઓ તો એટલી હદે જડતા અનુભવે છે કે વૈજ્ઞાનિક વિકાસ કરતાં અવિકાસની સ્થિતિને તેઓ વધુ કલ્યાણકારી માને છે. અરે, કેટલાક તો બસો-પાંચસો વર્ષ પાછા જઈને જીવવા માગે છે. આવી વિકાસવિરોધી મનોવૃત્તિ ધરાવનાર જ્યારે કોઈ મહાપુરુષ થાય અને તેમના દ્વારા અવિકાસને આદર્શ રૂપ અપાય ત્યારે દેશની આર્થિક અધોગતિ થવામાં બાકી શું રહે?
44. સ્વલક્ષી એટલે પોતાની જરૂરિયાત જેટલું પેદા કરી લો, અને પોતાની જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછી કરો. અત્યંત ઓછાં કપડાં, નાનું અને સાદું ઘર, થોડુંક અને જેવું-તેવું ખાવાનું, બસ વાત થઈ ગઈ પૂરી. આ સાદાઈએ આપણને દરિદ્ર બનાવી દીધા. જરા વિચાર કરો, ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાથી પ્રજા જીવન જીવતી થઈ જાય તો ઉત્પાદકતાને કેટલો મોટો ફટકો પડે?
45. વિકાસ માટેનો સૌથી મોટો અને મહત્ત્વનો ઘટક આયોજન છે. તમને શું-શું મળ્યું છે તેની મહત્તા કરતાં તમને જે મળ્યું છે તેનો કેવો અને કેટલો ઉપયોગ કરી શકો છો તે જ વધુ મહત્ત્વનું છે. ઇઝરાયલ જેવા દેશને રણ સિવાય શું મળ્યું હતું?
46. મને કશું મળ્યું નથી, હું શું કરું? એવું સમજી બેસી રહેનારને પછાતપણું આપોઆપ વળગી પડતું હોય છે. જાપાનને જ્વાળામુખીઓ સિવાય કુદરત તરફથી શું મળ્યું છે?

47. સાચા ઉપાસકે... દંભ કરવાની કોઈ જરૂર નથી. તેને મન ગંગાજળ અને પોતાના ગામના કૂવાનું જળ બંને સરખાં છે. મહાત્મા કબીર માટે કાશી અને મગહર બન્ને સરખાં જ હતાં ને?
48. તમારા ઘરમાં અસંખ્ય દેવ-દેવીઓનાં ચિત્રો કે મૂર્તિઓ ભેગી કરશો તો અનિશ્ચિત થઈ જશો. પોતાના ઇષ્ટદેવનું એક જ ચિત્ર શું પર્યાપ્ત નથી?
49. એક સાચો ઉપાસક ભોજન વિના રહી શકે પણ ઉપાસના વિના ન રહી શકે. જેણે કદી ઉપાસના કરી નથી અને ઉપાસનાનો રસ ચાખ્યો નથી તેને બિચારાને શી ખબર કે ઉપાસના કેટલું અનહદ સુખ આપે છે?
50. ઈદની નમાજ પઢવા હજારોની સંખ્યામાં મુસ્લિમો ઈદગાહ જાય છે. કશી જ સામગ્રી, કાંઈ પણ દક્ષિણા કે કાંઈ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેર્યા વિના એકસાથે હજારો માણસો સમાનતાથી નમાજ પઢે છે. એક માણસ નિશ્ચિત મંત્રો વગેરે બોલે છે અને પૂર્ણ શાંતિથી હજારો માણસો શિસ્તબદ્ધ તેનું અનુકરણ કરે છે. આવી જ રીતે પૈસાનાય ખર્ચ વિના સૌ સાથે બેસીને ભેદભાવ વિના ધાર્મિક સમાનતા સાથે આપણે વિધિઓ ન કરી શકીએ?
51. જેને કોઈ પટાવાળાની નોકરીમાં પણ ન રાખે તે હજારો-લાખોનો ગુરુમહારાજ થઈ શકે છે. ગુણ અને વિદ્યાનું મહત્ત્વ ક્યાં રહ્યું?
52. જીવન અને પ્રશ્નો એકબીજા સાથે જડાયેલા છે. પ્રશ્નો વિનાનું જીવન હોય જ નહીં. હા, મૃત્યુને કોઈ પ્રશ્ન નથી હોતો. એટલે બુદ્ધિમત્તા તેને કહેવાય કે જૂના પ્રશ્નોનું સમાધાન એવી રીતે કરવામાં આવે કે જેથી નવા ભીષણ પ્રશ્નો ઊભા ન થાય.
53. ચતુર ગુરુઓએ પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાનું કામ કર્યું છે. પ્રથમ તો તેઓ શિષ્યોને ઠાંસી ઠાંસીને સમજાવે છે કે ગુરુના દોષ જોવાય નહીં. બીજું સમજાવે છે કે ગુરુ તો કોઈ વાર આપણી નિષ્ઠાની કસોટી કરવા લીલા માત્ર કરતા હોય છે. તેમની લીલાને આપણે શું સમજીએ?

12. ગીતા અને આપણા પ્રશ્નો

1. કેટલી વિચિત્ર વાત છે કે પાંચમા ભાગનો દેશ પોતાનાથી પાંચગણા મોટા દેશને મનફાવે ત્યારે બચકાં ભરી શકે, નખ મારી શકે અને લોહીલુહાણ કરી શકે! જો તે આપણા કરતાં પાંચગણો મોટો હોત તો? અને આપણે તેનો પાંચમો ભાગ જ હોત તો?
2. આપણે સૌએ શાન્તિથી, પૂર્વગ્રહથી મુક્ત થઈને વિચારવું પડશે. આટલી વિશાળ સંખ્યા તથા આટલું મોટું કલેવર હોવા છતાં આપણે દુર્બળ કેમ છીએ? મુઠ્ઠીભર અલ્પસંખ્યકો શક્તિશાળી કેમ છે? અને પ્રચંડ બહુમતી બિચારી થઈને કેમ જીવે છે? યુદ્ધવિમુખ અત્યંત અહિંસાવાદી આપણી મનોવૃત્તિ જ તેમાં કારણ નથી શું?
3. સામા પક્ષની દુર્બળતાની સ્પષ્ટ શક્યતા પછી જ કોઈ આકાન્તાને યુદ્ધ કરવાનો પાનો ચઢતો હોય છે. અમેરિકાની કોઈ પણ સીમા ઉપર (કેનેડા-રશિયા-મેક્સિકો) યુદ્ધ કેમ નથી થતાં?
4. આપણે ભારતીયો ક્યારે પણ વિદેશીઓના પ્રદેશમાં લડવા ગયા નથી. તેમ છતાં યુદ્ધે આપણો પીછો ક્યાં છોડ્યો છે? આપણે લડવા ના ગયા એટલે જ તેઓ ઠેઠ અહીં સુધી ધસમસી આવ્યા ને?
5. સાચી વાત કહેનાર ચંદ બારોટ કરતાં સંતોષ, અહિંસા, ક્ષમા વગેરેનાં હાલરડાં સંભળાવીને ઉંઘાડી દેનારી ફિલસૂફી આપણને વધુ કોઠે પડી ગઈ છે. અસંખ્ય ધર્મગાદીઓ ઉપરથી સતત આ જ પ્રકારનાં હાલરડાં સંભળાવી-સંભળાવીને પ્રજાને નમાલી, કાયર અને પલાયનવાદી બનાવનારા ‘મહાપુરુષ’ ‘ભગવાન’ અરે ‘પરમજ્ઞાની’ બની જાય છે. હવે તમે જ વિચારો, આપણી દુર્બળતાનાં મૂળ ક્યાં ક્યાં છે?
6. ખરેખર તો 50 વર્ષ પછી માણસ પ્રૌઢ બનતો હોય છે. તેની ઠરેલ તથા અનુભવબુદ્ધિ, રાષ્ટ્ર તથા સમાજ માટે બહુ ઉપયોગી કાર્યો કરી શકતી હોય છે. આવા સમયે તેને અરણ્યમાં જઈને ઘોર અગવડોભર્યું નકારાત્મક જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપવી કે ઘરમાં, સમાજમાં રહીને વધુ ને વધુ લોકોપયોગી થવાની પ્રેરણા આપવી તે વધુ ઉચિત કહેવાય?
7. પાપ અને પુણ્યની વ્યાખ્યાઓ એટલી સૂક્ષ્મ કરવામાં આવી કે હવા ગ્રહણ કરવામાં પણ પાપ લાગી શકતું હોય છે. અન્ન-પાણીની તો વાત જ શી કરવી?
8. આખી સંન્યાસપદ્ધતિ ઉપર કેટલાક ગંભીર પ્રશ્નો થાય છે. 75 વર્ષ પછીની જર્જર અવસ્થામાં, ઓછામાં ઓછા અન્નથી અને તે પણ પારકા ઘરના અન્નથી, વસ્ત્ર વિના, ધન વિના, વૃક્ષ નીચે એક-બે રાત રહીને, સતત ભ્રમણ કરીને, સ્વજન વિના, પ્રવૃત્તિ વિના આ પ્રકારનું જીવન જીવવા માટે શું કારણ છે? માત્ર મોક્ષ જ ને? પણ ધારો કે મોક્ષ જેવી કોઈ વસ્તુ હોય જ નહીં તો આટલી બધી વિટંબણાઓ સહવાનું વ્યર્થ થઈ જાય ને? માનો કે મોક્ષ હોય પણ આવી વિટંબણા સહ્યા વિના પણ મળી શકતો હોય તો? સ્વીપર પહેરનારને, ઘરમાં રહીને ઇચ્છાપૂર્વકનું જમનારને, હિંડોળાખાટ, મચ્છરદાની, સ્વજનોની હૂંફ, સેવા-શુશ્રૂષા વગેરે મેળવનારાને પણ મોક્ષ મળતો હોય તો આવું જીવન જીવવાની શી જરૂર? પારકા ઘરના માગેલા ટુકડા ખાવા અને સતત દુઃખમય જીવન જીવવું તે શું મોક્ષ માટે અનિવાર્ય ખરું?
9. પોતાની વ્યર્થની આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવા શ્રદ્ધાળુ માણસોને વધુ ને વધુ અગવડ આપનારા લોકોને ત્યાગી કહેવા કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સમાસ કરી લઈ ઓછામાં ઓછી અગવડો આચરનારા લોકોને ત્યાગી કહેવા?
10. કેટલાક વળી ગંગાજળનો જ આગ્રહ રાખે છે. સ્નાન-રસોઈ-પીવું વગેરે બધું જ ગંગાજળથી જ થાય. પ્રયોગશાળાની દૃષ્ટિએ ગંગાજળ કરતાં ટ્યૂબવેલનું પાણી અદૂષિત તથા વધુ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ ગંગાજળનો આગ્રહ શા માટે રખાતો હશે?
11. ગંગાજળનો આગ્રહ શા માટે રખાતો હશે? ગંગાજળ પવિત્ર છે અને તેના સ્નાન-પાનથી વૃત્તિઓ પવિત્ર રહે તે માટે ને? તો

ગંગાકિનારે રહેનારા લોકો ખાસ કરીને યુ.પી., બિહારના ગંગાકિનારાવાળા માણસો આટલા બધા ખૂંખાર કેમ છે? સૌથી વધુ અપરાધો ત્યાં કેમ થાય છે? ચાલો બીજાની વાત જવા દો. ગંગાજળ માટે લોકોને આટલી અગવડોમાં મૂકનાર પોતે, મહાત્મા ગાંધીજી કે મગહરની કર્મ નાસા નદીનું જળ પીનાર કબીર જેટલા સાત્ત્વિક થયા?

12. આજસથી થનારી અપ્રવૃત્તિ કરતાં જ્ઞાનપૂર્વક (!)ની અપ્રવૃત્તિ ભારે કુપરિણામ લાવતી હોય છે. આજસુ માણસ બીજાને માટે આદર્શ કે પ્રેરક નથી હોતો એટલે તે પોતે તો દરિદ્રતાના ખપ્પરમાં સબક્યા કરે પણ તેનો વ્યાપ નથી કરી શકાતો. જ્યારે જ્ઞાની ગણાતો મનુષ્ય કથિત જ્ઞાન દ્વારા હજારોને પ્રવૃત્તિવિમુખ બનાવશે જેથી તે ધર્મ તથા અધ્યાત્મ દ્વારા દરિદ્રતાના ભારે અનિષ્ટને જામવા-પ્રસરવા તથા સહર્ષ સ્વીકારવાની ભૂમિકા તૈયાર કરશે. આ રીતે પ્રજા દરિદ્રતાની સામે ઝઝૂમવાની જગ્યાએ ચૂપચાપ તેને સ્વીકારી લઈ સહી લેવાનો અભિગમ ધરાવતી થશે. આથી વધારે બીજો કયો કુમાર્ગ હોય?
13. જિજ્ઞાસાને સંતોષવા આપણે ફલિત જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિકસાવ્યું. જન્મકુંડળી, હસ્તરેખા વગેરે દ્વારા પૂર્વની સ્થિતિ તથા આવનારી સ્થિતિને જાણી શકાય છે તેવું પ્રચલિત કર્યું. બાળક જન્મ્યું ત્યારે કયા કયા ગ્રહો કયાં કયાં હતા તેના આધારે બાળકનું ભવિષ્ય બને. કયા ગ્રહ ઉપર કયા ગ્રહની દૃષ્ટિ પડે છે વગેરે ઝીણી-ઝીણી બાબતો આપણે ઉપસાવી એક એવું શાસ્ત્ર બનાવ્યું કે પ્રત્યેક બાળકના ભવિષ્ય માટે જુદીજુદી શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ પ્રમાણે જુદીજુદી ધારણાઓ કરી શકાય. આ સમગ્ર શાસ્ત્રથી ભારતીય પ્રજાને શો લાભ થયો? આવા જ્યોતિષશાસ્ત્રની પરવા ન કરનાર અંગ્રેજો વગેરે સાહસી, કર્મઠ અને બાહોશ પ્રજા વારંવાર કેમ સફળ રહી? અને આપણે કેમ ગુલામ થયા? તેનો વિચાર કોણ કરે છે?
14. જો પ્રત્યેક નાનામાં નાની ઘટના પણ જો ઈશ્વરેચ્છાથી થતી હોય તો જીવન જ ક્યાં રહ્યું! તો તો તમારી દીકરીને કોઈ ગુંડો ઉપાડી જાય અને બળાત્કાર કરે તો તે પણ ઈશ્વરેચ્છાથી જ થયું ગણાય ને?
15. જો બધું જ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થતું હોય તો યુધિષ્ઠિરનો જુગાર, કૌરવો દ્વારા ભરી સભામાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રહરણ, શકુનિનું છળ-કપટ, પાંડવોનો વનવાસ, ભારે પાતનાઓ, દુર્યોધન દ્વારા રાજ્ય પાછું આપવાની ના, શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન, યુદ્ધની તૈયારી, યુદ્ધ ન કરવાની અર્જુનની મનોવૃત્તિ – આ બધું પણ ઈશ્વરેચ્છાથી જ થયું ગણાય ને? આવું જ રામાયણની ઘટનાઓ વિશે પણ કહી શકાય. મંથરા, કેકેયી, શૂર્પણખા, રાવણ, ધોબી વગેરે દ્વારા જે-જે થયું તે બધું ઈશ્વરેચ્છાથી જ થયું કહેવાય ને? હિટલરે ગેંસ ચેમ્બરમાં મારી નાખેલા 50 લાખ નિર્દોષ યહૂદીઓ તથા આવી જ બીજી હત્યાઓ, બળાત્કારો વગેરે બધું જ ઈશ્વરેચ્છાથી થાય છે તેમ કહી શકાય? આવી વિચારસરણીથી તો અત્યાચારોની સામે પ્રજા વધુ ઠંડી અને ભીરુ થઈ જશે. પ્રતીકારશક્તિ મંદ પડી જશે. ભારતમાં લગભગ આવું જ થયું છે. ધર્મ તથા ફિલસૂફી દ્વારા પ્રજાને સતત ઠંડી પાડવામાં આવે છે. જો બધું ઈશ્વરની ઈચ્છાથી જ થતું હોય તો અર્જુનને યુદ્ધ માટે સમજાવવો કેમ પડે છે?
16. જાપાન, જર્મની, વિલાયત કે અમેરિકા જેવા દેશોમાં કલિયુગ કેમ નથી? ત્યાં તો લોકો સચ્ચાઈથી વ્યવહાર કરે છે. તેઓ ભૌતિક રીતે સુખી છે, પ્રામાણિક છે, સાહસી છે તથા સ્વાધીન છે. સમૃદ્ધ હોવાના કારણે તેઓ બાકીના દુઃખી લોકોને સહાય પણ કરે છે. ભેળસેળ વિનાની ચોખ્ખી વસ્તુઓ વાપરે છે. તેમના ત્યાં આવા કાળનો પ્રભાવ કેમ નથી ફરી વળ્યો?
17. હું વિચાર કરું છું, જે દેશમાં આટલા શક્તિપાત કરનારા યોગીઓ હોય તે દેશ આટલો દીન-હીન કંગાળ કેમ રહે છે? પાણી વિના અને અન્ન-વસ્ત્ર વિના કેમ તરફડે છે? યોગ તથા શક્તિપાતમાં નહીં માનનારી મુઠ્ઠીભર પ્રજાનો માર કેમ ખાય છે? આટલો બીકણ, કાયર અને વ્યાપાર-ધંધામાં લુચ્ચાઈવાળો કેમ થયો છે?
18. અનુયાયી પોતે જ ચમત્કારોની હવાને વધારતા હોય છે. જ્યાં કશો જ ચમત્કાર નથી હોતો ત્યાં ચમત્કારની રંગીન, રૂપાળી રંગોળીભરી દુનિયા ઊભી કરી દેતા હોય છે. આવા તથાકથિત ચમત્કારિક યોગીઓથી ભારતની પ્રજાને શો લાભ થયો છે?

19. દેશની સ્વાધીનતા મેળવવામાં, જીવનના પ્રશ્નોને સુલઝાવવામાં, માનવતામાં કે ધર્મ તથા સમાજસુધારાનાં મહત્ત્વનાં કાર્યોમાં કયા યોગીએ કેટલો ભાગ ભજવ્યો?
20. યુરોપથી વ્યાપાર કરવા માટે કે જ્ઞાન માટે નીકળેલ પ્રવાસીઓએ જ ભારે કષ્ટો ભોગવ્યાં છે, તે તેમના રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરવા માટે પાયાનાં તપ થયાં છે. આપણે આવા પ્રવાસીઓ-સાહસિકો પેદા ન કરી શક્યા, કારણ કે આપણે રાષ્ટ્રીય તપમાં ધ્યાન જ ક્યાં આપ્યું છે?
21. પૂરી માનવતા માટે જે પોતાનાં સુખોનાં બલિદાન આપે છે તે માનવતાલક્ષી તપ છે. નાત-જાત-ધર્મ-સંપ્રદાયનો ભેદ કર્યા વિના માનવમાત્ર-જંતુમાત્ર માટે દુઃખોને સહન કરનારા આપણે કેટલા પેદા કર્યા?
22. સુખ માટે અનિવાર્ય શરત છે, દુઃખનું અસ્તિત્વ ક્યાંક કોઈ દુઃખી હોય તો તેની તુલનામાં આપણે પોતાને સુખી માનીએ છીએ. કોઈ દુઃખી હોય જ નહીં, દુઃખનું નામ પણ ન હોય તો સુખ કોને કહેવાય?
23. પરલોકનાં સુખોની બહુ-બહુ તો સંભાવના કહી શકાય. કદાચ હોય, કદાચ ન પણ હોય. કાંઈ કહી ન શકાય. માનો કે ન જ હોય તો જીવનભર ભારે દેહપીડા ભોગવી તે તો વ્યર્થ જ ગઈ ને? માત્ર પરલોકના કારણે ટાઢ, તાપ, ભૂખ, તરસ, આવાસની પરાધીનતા, લોકોને રાજી રાખવા કઠોર નિયમો પાળવા વગેરે તો મિથ્યા જ થયાં ને?
24. આપણે બ્રાહ્મિઓને પૂજીએ છીએ અને પરમ સત્યથી ભયભીત થઈને મોઢું ફેરવી લઈએ છીએ, એટલે “સત્યમેવ જયતે” બોલીને પણ આપણો જય નથી થતો. બ્રાહ્મિમાં અટવાયેલી અને બ્રાહ્મિને ધર્મ માની બેઠેલી પ્રજાનો જય કેવી રીતે થાય?
25. પગમાં પડીને કરગરતા ગ્રહસ્થોને કોણ સમજાવે કે આ અભોગી વર્ગ, ઉપરથી ગમે તેવો દેખાતો હોય પણ અંદરથી તો કામવાસનાના ભયંકર ઝપાટાથી તે બચી શકતો નથી. તેમાં તેમનો દોષ નથી, ક્રુદ્ધરત વિરુદ્ધ ગોઠવાયેલી વ્યવસ્થાનો દોષ છે. વારંવાર અને સમય-સમય ઉપર આવતા વાસનાના હલ્લા આગળ કોણ રાંક નથી થતું? કોણ તેમાં નથી તણાતું? એમાં સમજણ કે ખાનદાનીનો કોઈ પ્રશ્ન નથી. પરાશર અને વિશ્વામિત્ર ઋષિમાં ક્યાં ઓછી સમજણ હતી? અને ખાનદાની પણ ક્યાં ઓછી હતી?
26. પ્રાચીન પુરુષો પ્રત્યે પૂર્ણ આદરભાવ રાખીને પણ જો તે વર્તમાન પ્રશ્નોને અબ્રાહ્મિથી સમજે તો તેનો વર્તમાન સુધરે. રૂઢિવાદી તથા પ્રાચીનપંથી ગુરુઓ આવું થવા દેતા નથી, એટલે પ્રજા સુખોની બધી શક્યતા હોવા છતાં પણ સુખી થઈ શકતી નથી. પોતાનાં દુઃખોને ઢાંકવા ઘણી વાર તે પોપટિયું વાક્ય બોલી દેતી હોય છે કે, “પશ્ચિમના લોકો તો ભારે અશાંતિ ભોગવે છે,” આ વાત હું પણ કહેતો, પણ બાર વાર વિદેશની યાત્રા કર્યા પછી મારી આંખ ઊઘડી કે અમે કેટલી બ્રાહ્મિમાં જીવી રહ્યા હતા?
27. સ્વયં પોતે જ પરમાત્મા છે અને વિશ્વ તો બ્રાહ્મિ છે. “સર્વત્ર મારી જ સત્તા વિલસી રહી છે” તેવું કહેનારને પૂછીએ કે સોમનાથનું મંદિર, કતલખાનાં, બળાત્કારો વગેરે પણ આપની જ સત્તાથી થતું હશે, ખરું ને? આવી હાસ્યાસ્પદ વાતોને જો જ્ઞાનમાર્ગ કહેવાય તો પછી અજ્ઞાન-માર્ગ કોને કહેવાય?
28. જો ધર્મ પ્રજાના પ્રાણપ્રશ્નોનું સાચું નિરાકરણ ન કરે તો ધર્મ પોતે જ પ્રજાને ગૂંગળાવતો થઈ જાય છે.
29. મારા આટલા પાંત્રીસ વર્ષના સાધુજીવનમાં મને તો એક પણ ચમત્કારિક યોગી મળ્યો નથી. જેને માટે લોકો ભારે ચમત્કારિક હોવાનો દાવો કરતાં હોય તેવા કેટલાક યોગીઓને નજીકથી જોવા સમજવાના મેં પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ ઢોંગ, દંભ અને પાખંડ સિવાય મને વાસ્તવિક ચમત્કારોનો છાંટોય દેખાયો નથી. અનુયાયી પોતે ચમત્કારોની હવાને વધારતા હોય છે. જ્યાં કશો જ ચમત્કાર નથી હોતો ત્યાં ચમત્કારની રંગીન, રૂપાળી રંગોળીભરી દુનિયા ઊભી કરી દેતા હોય છે. આવા તથાકથિત ચમત્કારિક યોગીઓથી ભારતની પ્રજાને લાભ થયો છે? દેશની સ્વાધીનતા મેળવવામાં, જીવનના પ્રશ્નોને સુલઝાવવામાં, માનવતામાં કે ધર્મ તથા સમાજ

સુધારાનાં મહત્ત્વનાં કાર્યોમાં કયા યોગીએ કેટલો ભાગ ભજવ્યો ?

13. અધોગતિનું મૂળ વર્ણવ્યવસ્થા

1. આપણે આપણા ધાર્મિક વાતાવરણમાં આપણી જાતને આટલા પ્રશ્નો પૂછી કોઈ પણ પૂર્વગ્રહ વિના સચ્ચાઈથી ઉત્તર આપીએ તો આપણા પાયામાં શી ખામીઓ છે તે જણાઈ આવશે.
2. શું વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રત્યેક હિન્દુ માટે સમાનતાની વ્યવસ્થા આપે છે?
3. જો તે સમાનતા ન આપતો હોય તો સમાનતા આપનાર ધર્મ ઉત્તમ કે અસમાનતા સ્થાપનાર ધર્મ ઉત્તમ?
4. ધાર્મિક સમાનતાથી પ્રજા સંગઠિત અને શક્તિશાળી બને કે અસમાનતાથી?
5. જે ધર્મગુરુઓએ પૂરી પ્રજાને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં સમાનતા આપવાનું કાર્ય કર્યું તેમણે પ્રજાનું ભલું કર્યું કે વર્ણવ્યવસ્થાના નામે પ્રજાને ધાર્મિક સમાન હક્કોથી વંચિત રાખવા માટે પ્રયત્નો કર્યા તેમણે?
6. હિન્દુ પ્રજા લગભગ સતત ગુલામી કેમ ભોગવતી રહી? બહારની મુઠ્ઠીભર પ્રજા આપણા ઉપર સતત વર્ષો સુધી રાજ્ય કેમ કરતી રહી? જો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ મહાન હતી તો તે વિદેશી અને વિધર્મીઓ સામે કેમ ન ટકી?
7. શું આપણે દુનિયાની બળવાન શક્તિશાળી અને સાહસી પ્રજામાં ગણાઈએ છીએ? કે પછી દુર્બળ, સાહસહીન અને અત્યાચારોને સહન કરનારી પ્રજામાં ગણાઈએ છીએ?
8. શું આપણે ધાર્મિક પ્રજાની સાથેસાથે પૂરી પ્રામાણિક પ્રજા, સત્યનિષ્ઠ અને વચનપાલન કરનારી પ્રજા તરીકે દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છીએ કે આપણે અપ્રામાણિક, જુઠ્ઠી, વિશ્વાસભંગ કરનારી પ્રજા તરીકે જાણીતા છીએ? ઓછામાં ઓછું આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં તો આપણે સાચને આંચ નહીં આવવા દઈએ. આપણી પ્રચુર ધાર્મિકતા આપણને સાચી પ્રજા કેમ નથી બનાવી શકતી?
9. શું આપણે દુનિયાની સમૃદ્ધ પ્રજા છીએ કે કંગાળ પ્રજા છીએ? જો આજે પણ આપણી અડધી વસ્તી અત્યંત ગરીબાઈમાં રહેતી હોય, તેટલી જ વસ્તી હવાઉજાસ વિનાનાં ઘરોમાં, ઝૂંપડપટ્ટીમાં, ફૂટપાથ ઉપર કે જેમતેમ જેવીતેવી રીતે રહેતી હોય તો તેવી પરિસ્થિતિના નિર્માણમાં તથા તેવી પરિસ્થિતિ દૂર નહીં કરી શકવામાં ધર્મની કોઈ જવાબદારી ખરી?
10. વર્ણવ્યવસ્થા દ્વારા જે કાર્યોની વહેંચણી થઈ તેમાં શૂદ્રોને કારમી ગરીબાઈ, દાસતા, અશિક્ષણ અને અપમાનિત દશા સિવાય શું-શું મળ્યું?
11. હિન્દુ શબ્દ ઈરાનીઓનો આપેલો છે (સિન્ધુ ઉપરથી હિન્દુ). જો આ શબ્દ ન હોય તો સમગ્ર પ્રજાનો બોધ કરાવનારો કોઈ આપણો પોતાનો શબ્દ છે? (આર્ય, દ્રવિડ વગેરે શબ્દો તે-તે વંશ જાતિને કહેનારા છે. સમગ્ર પ્રજાને કહેનારા નથી.)
12. જો આપણી પાસે આપણી સમગ્ર પ્રજાને બોધિત કરનારો કોઈ નિશ્ચિત શબ્દ નથી, તો તેનો અર્થ એ થયો કે આપણે કદી સમગ્ર પ્રજા તરીકે નથી તો વિચાર કર્યો કે નથી તેવું સમાજઘડતર કર્યું. સમગ્ર પ્રજાને કદી પણ કોઈ પણ ધાર્મિક સ્થળ કે ધાર્મિક વિધિમાં સમાનતા અને સન્માન સાથે એકત્રિત થતી જોઈ? કે પછી સૌ પોતપોતાની અલગઅલગ ડફલી વગાડે છે?
13. મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ હજારોની સંખ્યામાં એકસાથે એક જ સમયે એક જ સ્થળે ભેગા થઈને લાઇનબદ્ધ-શિસ્તબદ્ધ વ્યવસ્થિત રીતે પ્રાર્થના કરે છે. તમે કદી હજારો હિન્દુઓને એકસાથે શિસ્તબદ્ધ થઈને ભેદભાવ વિના શાંતિથી પ્રાર્થના કરતા જોયા? આપણાં ધર્મસ્થાનો 50-100 માણસોથી જ ભીડવાળાં, ધક્કામુક્કીવાળાં, ઘોંઘાટ, અશાન્તિ, અવ્યવસ્થા, ભેદભાવ અને ધનતૃષ્ણાવાળાં કેમ થઈ જાય છે?

14. હજારો મુસ્લિમો અને હજારો ખ્રિસ્તીઓ કશી જ બાહ્ય સામગ્રી કે પૈસા વિના શાન્તિથી પ્રાર્થના વગેરે કરી શકે છે, જ્યારે આપણે પંચપાત્ર, આચમની, તરભાણું, લીલાં-પીળાં સ્થાપનો, અનેક વાસણો, અનેક પ્રકારનાં અનાજો, અનેક કૂવા અને નદીઓનાં જળ, અનેક વૃક્ષોનાં લાકડાં, અસંખ્ય પ્રકારની બીજી ચીજવસ્તુઓ વગેરે વગેરે ઢગલાબંધ સામગ્રી ભેગી કરી કલાકો અને દિવસો સુધી અટપટી વિધિઓ કર્યા કરીએ છીએ. કશી જ સામગ્રી વિના માત્ર હૃદયના શુદ્ધભાવથી પ્રભુપ્રાર્થના ન કરી શકાય? કયો પ્રકાર ઉત્તમ? સામગ્રીઓના ઢગલા ભેગા કરવાનો કે સામગ્રી વિના કશા જ ખર્ચ વિના શાન્તિથી પ્રાર્થના કરવાનો?
15. આપણે કેટલા આંતરરાષ્ટ્રીય સેનાપતિઓ પેદા કર્યા? ભારતથી બહાર દૂર-દૂર સુધી સેના લઈને ભારતનો જયજયકાર કરનારા સિકંદર કે નેપોલિયનો કેમ પેદા ન થઈ શક્યા?
16. આપણી પાસે વિશાળ સમુદ્ર હોવા છતાં આપણે સમુદ્ર-ઇતિહાસ કેમ નિર્મિત ન કરી શક્યા? કોઈ વાસ્કો દ ગામા કે કોઈ કોલંબસને કેમ પેદા ન કરી શક્યા? જરા વિચાર કરીને સ્વસ્થતાથી ઉત્તર આપો. તમારો ધર્મ સામુદ્રિક સાહસોનો પ્રેરક રહ્યો કે અવરોધક રહ્યો?
17. ભારતમાં (તેમાં પણ ખાસ ભાગોમાં) ઈશ્વરના અનેક અવતારો થયા. કેટલાક પંથો તો પોતાની પૂજ્ય વ્યક્તિને માત્ર અવતાર જ નહીં, પણ અવતારોના પણ અવતારી બતાવે છે. આવા સાક્ષાત્ પરમાત્માઓ સતત વારંવાર ઉપરાઉપરી અહીં પ્રગટ થતા રહ્યા. જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જાપાન, જર્મની કે અરબસ્તાનમાં આજ સુધી ઈશ્વરનો એક પણ અવતાર થયો નથી. માત્ર માણસો જ જન્મ્યા છે. તોપણ જે સમૃદ્ધિ, શાન્તિ, શિસ્ત, શક્તિ અને સુખી જીવન તેઓ ભોગવે છે તે આપણી પાસે કેમ નથી? પેલા વગર અવતારે પણ આપણા ઉપર રાજ્ય કરે, આપણને પૈસા ધીરે, અનાજ આપે, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન આપે, તેમના વિના આપણાથી જીવી ન શકાય તેવી સ્થિતિ થાય અને આપણે ઈશ્વરીય અવતારો, દિવ્યપુરુષો વગેરેથી ભરપૂર હોવા છતાં પેલાનાં ઊતરેલાં કપડાં પહેરીએ છીએ અને તેમનું વધેલું માખણ (બટર) ઓઈલ થઈને અહીં આવે તે વાપરવા પડાપડી કરીએ છીએ. આવું કેમ? જે એકમાત્ર દેશમાં આટલા બધા અવતારો થયા હોય, થઈ રહ્યા હોય ત્યાંની પ્રજા આટલી ગરીબ, કાયર, બેકાર અને લાચાર કેમ?
18. ઈશ્વરના અવતારની માન્યતાથી આપણને ધાર્મિક લાભ થયો કે હાનિ થઈ? જો આવી માન્યતા ન હોત તો આજે અસંખ્ય ભગવાનો ફૂટી નીકળ્યા છે તે ન હોત. મુસ્લિમોમાં કોઈ ગમે તેવી વ્યક્તિ હોય તોપણ પોતાને અલ્લા કહેતી નથી. સૌ માત્ર માણસો થઈને જ જીવે છે. અવતારની માન્યતા ન હોવાથી તે વધુ સચોટ ઈશ્વરવાદી થઈ શક્યા કે અવતારની માન્યતાના કારણે આપણે વધુ ગૂંચો તથા અવ્યવસ્થા પેદા કરી?
19. આપણાં મંદિરોમાં સતત મૂર્તિઓ બદલાયા કરે છે. નવા-નવા ઇષ્ટદેવો, નવા-નવા અવતારો, નવી-નવી વ્યક્તિઓ અને નવા-નવા ગુરુઓનાં મંદિરો બંધાય છે. આવી રીતે ઇષ્ટદેવના સતત પરિવર્તનથી પ્રજાને લાભ થાય છે કે હાનિ? આપણે સમગ્ર પ્રજા માટે એક જ ઇષ્ટદેવને કેમ સ્થિર કરી શકતા નથી? મંદિરોમાં સતત બદલાતા દેવો આપણી ઈશ્વર વિશેની માન્યતાઓને નિશ્ચિત કરે છે કે અનિશ્ચિત? વ્યવસ્થિત કે અવ્યવસ્થિત?
20. ખ્રિસ્તી પાદરીઓની માફક આપણા ધર્મગુરુઓ, દુઃખી તથા તરછોડાયેલી પ્રજા માટે શું-શું કાર્યો કરે છે? જો ન કરતા હોય તો બન્નેની તુલના કરો અને કહો કે કોણ સાચા માર્ગે છે? અને કોણ ખોટા માર્ગે છે?
21. મંદિરો, ધર્મસ્થાનો વગેરેમાં આવનારી અઢળક સંપત્તિનો શો ઉપયોગ થવો જોઈએ? ગરીબોને અનાજ, ટાંકે ઠરતાંને ધાબળો, ઘર વિનાનાને ઘર, રોજી વિનાના માણસને રોજી, નિરાધારને આધાર, વિદ્યાર્થીને શિષ્યવૃત્તિ વગેરે માનવતાના કાર્યમાં તે વપરાય તો સારું કે પછી ધર્મસ્થાનોને ભપકાબંધ કરવા, વ્યક્તિગત મહિમા વધારવા તથા ભગવાનના નામે છપ્પનભોગોમાં વપરાય તો સારું? કયા ઉપયોગથી ધર્મ તેજસ્વી થશે?

22. આપણા સિવાય વિશ્વની કોઈ પણ પ્રજા યજ્ઞો કરતી નથી. આપણે યજ્ઞોમાં (અગ્નિમાં) સતત હોમતા રહીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે યજ્ઞો ન કરનારા પશ્ચિમના દેશો કે જાપાન-ઇઝરાયલ જેવા દેશોની પ્રજાએ શું ગુમાવ્યું? આપણે વધુ શું મેળવ્યું? યજ્ઞથી વરસાદ થતો હોય તો છેલ્લાં પાંચેક વર્ષમાં હજારો કુંડીઓના યજ્ઞો થવા છતાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ભયંકર દુષ્કાળ કેમ છે? જો આપણે પણ આ અગ્નિમાં અન્ન-ઘી વગેરે બાળવાનું બંધ કરીએ તો શું નુકસાન થાય? એ જ સંપત્તિને ગરીબો તરફ વાળીએ તો શો ફાયદો થાય?
23. ઋષિ-મુનિઓ કોણ હતા? ઈશ્વરના બનાવેલા તે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના માણસો હતા કે માણસ જેવા જ માણસો હતા? હવે ઋષિ-મુનિઓ થાય છે કે નિશ્ચિત સમય પૂરતા થઈને બંધ થઈ ગયા છે? વૈદિકકાળમાં સોમરસ નામનું માદક પીણું પીનાર અને પુરાણોમાં સામાન્ય માણસો જેવો વ્યવહાર બતાવનાર ઋષિ-મુનિઓના નામે આપણે પ્રજાને તદ્દન વિરોધી વાતો પણ નથી સમજાવતા? દાખલા તરીકે તેઓ મૂર્તિપૂજના વિરોધી હતા. બીજી તરફ ઋષિ-મુનિઓ મૂર્તિ-પૂજના સમર્થક હતા. તેઓ અદ્વૈત-માનનારા હતા. ના... ના, તેઓ દ્વૈત-માનનારા હતા. તેઓ ગ્રહનડતર, ભૂતપ્રેત, દેવો વગેરેને માનનારા હતા, ના, ના.. તેઓ એક ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈને માનનારા ન હતા. વેદ, શાસ્ત્ર અને ઋષિ-મુનિઓના નામે જેને જેમ ફાવે તેમ બોલે છે. સૌ પોતપોતાની વાત પોતાની બનાવીને નહીં પણ ઋષિ-મુનિઓની બનાવીને પ્રજા આગળ રાખે છે. પ્રજા આ રીતે છોતરાય છે. ઋષિ-મુનિઓ પૂર્ણ હતા તેમ સમજીને જે-તે જ્ઞાનને જ્યાંનું ત્યાં સ્થગિત કરી દેવું સારું કે તેઓ પણ આપણા જેવા માણસો હતા, તેમના સમયની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેમણે જ્ઞાન પ્રકાશિત કર્યું હતું. હવે આપણે તેમાં સતત વધારો-સુધારો અને ઉમેરો કરી જ્ઞાનને વિકસાવતા રહેવું જોઈએ આવો અભિગમ સારો? પ્રજાનું કલ્યાણ શામાં છે?
24. જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મ વિના વર્ણાશ્રમધર્મને માનનારા માણસોમાંથી સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં કેટલા ક્ષત્રિયો, કવિઓ, મહાકવિઓ, દાર્શનિકો વગેરે થયા? (શ્રીરામે તથા શ્રીકૃષ્ણે સ્વયં કોઈ ગ્રંથ રચ્યો નથી. બીજાના ગ્રંથોનાં તે પાત્રો છે.) જો ઉત્તર મળે કે ખાસ કોઈ નહીં, તો તેનું કારણ શું? શું તેમનામાં તેવી યોગ્યતા જ ન હતી કે પછી ધર્મવ્યવસ્થાનું આ પરિણામ હતું? આવું જ વાણિયા પટેલ વગેરે વૈશ્યો તથા શૂદ્રો માટે પણ પૂછી શકાય. આટલી વિશાળ આ બ્રાહ્મણેતર પ્રજામાંથી ખાસ કોઈ વિદ્વાન કેમ ન થઈ શક્યો? અયોગ્યતા તો ન કહી શકાય, કારણ કે અત્યારે આ લોકો જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સફળ થઈ રહ્યા છે. તો પછી એમ જ કહેવાય ને કે ધર્મવ્યવસ્થા કે અન્ય વ્યવસ્થાના કારણે બ્રાહ્મણેતર પ્રજા સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ખાસ કોઈ પ્રદાન કરી શકી નથી. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવી વિદ્યાને અવરોધનારી વ્યવસ્થા સારી કે સૌ કોઈને ભણવા-ભણાવવાની છૂટ આપી વિદ્યાનો સાર્વત્રિક પ્રસાર કરનારી વ્યવસ્થા સારી? તમે જે જ્ઞાતિના હો તે જ્ઞાતિમાં આજ સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેટલા વિદ્વાનો થયા? તમારી જ્ઞાતિમાં કોઈ ઋષિ-મુનિ થયા? ન થયા તો કેમ?
25. વર્ણવ્યવસ્થાથી સમૃદ્ધિનું વિતરણ પૂરી પ્રજામાં થયું કે માત્ર મુઠ્ઠીભર વ્યાપારીઓમાં જ તે અટકી ગયું? તમારી જાતને જ પ્રશ્ન પૂછો. તમારી જ્ઞાતિમાં કેટલા નગરશેઠ થયા? 2-4 પેઢી પહેલાં તમારી શી દશા હતી? આર્થિક રીતે પહેલાં સારી સ્થિતિ હતી કે અત્યારે? અત્યારે તમે જે કાર્ય કરીને આગળ વધ્યા છો તે કાર્ય વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે કરવાનો તમને હક્ક છે? જો ન હોય તો તમારી આર્થિક પ્રગતિને અવરોધનાર હતું? સૌને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે રળવાકમાવાનો તથા સમૃદ્ધ થવાનો સરખો હક્ક હોય તે વ્યવસ્થા સારી કે પછી જન્મજાત યોગ્યતાના આધારે કેટલાકને ઉત્તમ જીવનવ્યવસ્થા અને બીજાને કંગાળ જીવનવ્યવસ્થા મળે તે સારું?
26. વર્ણવ્યવસ્થાથી રચાયેલા સમાજમાં સૌને પોતપોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે માન-પ્રતિષ્ઠા મળે છે કે કેટલાકને વગર યોગ્યતાએ પણ ઘણું માન તથા કેટલાકને ઘણી યોગ્યતા હોવા છતાં અપમાન મળે છે? ખેડૂતો, કારીગરો, મજૂરો, ખારવાઓ, પશુપાલકો વગેરે પરસેવો પાડનારી અને દેશનિર્માણમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપનારી પ્રજાને આપણી ધર્મવ્યવસ્થામાં કેટલું સન્માન મળે છે? કે આવી પ્રજા ધાર્મિક- સામાજિક ક્ષેત્રે અપમાનિત થાય છે?

27. વર્ણવ્યવસ્થા શૂદ્રોની સંમતિથી રચાઈ હતી કે વગર સંમતિથી? જો આજે શૂદ્રોને આ વ્યવસ્થા માન્ય ન હોય તોપણ તમે આવી વ્યવસ્થાને ચાલુ રાખવા માગો છો?
28. વર્ણવ્યવસ્થાને છોડીને જેઓ અન્ય ધર્મોમાં ચાલ્યા ગયા કે ચાલ્યા જાય છે, તેઓ તેમના પૂર્વજીવનની તુલનામાં સુખી થાય છે કે દુઃખી? આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં તેઓ કંઈક વધુ મેળવે છે કે ઘણુંબધું ખોઈ બેસે છે? ધર્માતર કરવાથી જો તેને શૈક્ષણિક, આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય વગેરે લાભો થતા હોય અને જ્યાં છે ત્યાં જ પડ્યા રહેવાથી તેની દુર્દશા ચાલુ રહેતી હોય તો ધર્માતર કરવાની પ્રક્રિયાને કંઈ રીતે રોકી શકાશે?
29. કેટલીક સંસ્થાઓ દ્વારા પરાવર્તન અથવા શુદ્ધિ-સંસ્કાર કરીને વિધર્મમાં ગયેલાઓને પાછા હિન્દુ ધર્મમાં પ્રવેશ અપાય છે. પ્રથમ તો આ પ્રક્રિયા ખાસ સફળ નથી થઈ શકી. વિધર્મમાં ગયેલાઓ માટે હિન્દુ થવા માટે શું-શું આકર્ષણ છે? ધાર્મિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક કે આર્થિક લાભોમાંથી કોઈ લાભ થાય છે? એટલે જેટલી વિશાળ સંખ્યામાં હિન્દુ ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં ધર્માતરિત થાય છે, તેના નાના સરખા ભાગમાં પણ વિધર્મીઓ હિન્દુ થવા તૈયાર નથી થતા. હિન્દુ ધર્મમાં પ્રવેશ પામનારને આપવા માટે આપણી પાસે શું શું આકર્ષણો છે? આર્થિક લાલચની વાત દૂર રાખીએ પણ ધાર્મિક, સામાજિક ક્ષેત્રે તેમની શી પરિસ્થિતિ થાય છે? તેમની સાથે રોટી-બેટી-વ્યવહાર કરવા કેટલા ટકા હિન્દુઓ તૈયાર થાય છે? પરાવર્તન-સંસ્કાર દ્વારા પાછા ફરેલા માણસોમાંથી કેટલાક આપણા સંકુચિત વ્યવહારથી કંટાળીને થોડા જ સમયમાં પાછા વિધર્મમાં ચાલ્યા જાય છે? આપણે હિન્દુ થયેલા માણસોને કેમ અપનાવી નથી શકતા?
30. વિશ્વભરમાં જ્યાં-જ્યાં હિન્દુ પ્રજા વસે છે તેમની સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ કેવી સ્થિતિ છે? લગભગ બધી જ જગ્યાએ તે દુર્બળ પ્રજા થઈને માર કેમ ખાય છે? વેસ્ટ ઇન્ડિઝ, આફ્રિકા, ફિઝી વગેરે બધે જ તેમની સ્થિતિ રાજકીય રીતે દુર્બળ કેમ રહે છે? શું ધર્મવ્યવસ્થાએ તેમને દુર્બળ નથી બનાવ્યા?
31. અહિંસાવાદના અતિરંજિત આદર્શોથી પ્રજાને શું મળ્યું? શું વધુપડતા અહિંસાવાદે આપણને શસ્ત્રવિમુખ તથા શૌર્યવિમુખ નથી બનાવ્યા? જે પ્રજા શસ્ત્ર અને શૌર્ય વિનાની હોય તે કદી ઐતિહાસિક પ્રજા બને ખરી? વિશ્વમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ સ્થળે અહિંસાવાદીઓનું પ્રભુત્વ સાંભળ્યું છે? ખાસ કરીને બર્બર લોકો સામે આપણે વારંવાર અસુરક્ષિત રહ્યા છીએ. આપણા ઉપર બેફામ અત્યાચારો કેમ થતા રહ્યા? કારણ કે ધર્મ દ્વારા આપણે શસ્ત્ર અને શૌર્ય વિનાના હતા એટલે અને બુદ્ધિમત્તાથી તેઓ જાણતા હતા કે હવે ભારત છોડવું પડશે એટલે આપણને આઝાદી મળી ગઈ. ભારત સિવાય બીજે ક્યાંય આ પ્રયોગ સફળ રહ્યો છે?
32. માનો કે તમે શૂદ્ર વર્ણના છો અથવા તેથી પણ ઊતરતા અંત્યજ છો. હવે મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથો દ્વારા બનાવેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે જીવન જીવવાનું તમને પસંદ પડે ખરું?
33. હિન્દુ પ્રજાનું ભવિષ્ય કેવું લાગે છે? જે પ્રકારની ધર્મવ્યવસ્થા તથા તેનાથી પ્રેરિત સમાજવ્યવસ્થા આપણે ચલાવીએ છીએ, તેમાં જો ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન નહીં લાવી શકાય તો આ ક્ષીયમાન અને દુર્બળ પ્રજા આવનારાં થોડાં વર્ષોમાં વધુ ક્ષીણ અને દુર્બળ થઈ કાં તો નામશેષ થઈ જશે અથવા ઘોર અત્યાચારો ભોગવી ભોગવીને મરવા વાંકે જીવતી રહેશે. પૂરી પ્રજા બળવાન બને તેવી કોઈ નવી તથા ઉત્તમ પ્રક્રિયા આપણે ચલાવીએ તેવી તમારી ઇચ્છા છે? જૂની વ્યવસ્થા આપણને ડુબાડી રહી છે તેવી પ્રતીતિ હજી પણ તમને થઈ છે?
34. પ્રતિવર્ષ હજારોની સંખ્યામાં હિન્દુ સ્ત્રીઓ, ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી વિધર્મીઓ સાથે લગ્ન કરી લે છે. તે તમે જાણો છો? તમે એટલે કે આપણે વિધર્મની કોઈ એકાદ સ્ત્રીને પણ (જે રાજીખુશીથી આવી હોય) કેમ પચાવી નથી શકતા? વિધર્મની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનાર આપણો યુવાન એકલોઅટૂલો કેમ પડી જાય છે? અને આપણી સ્ત્રી લઈ જનાર પેલાને પ્રબળ સાથ કેમ મળે છે? કોઈક તો વિચાર કરો? આપણા ઘડતરમાં દોષ ક્યાં છે?

35. વિધર્મીઓ પાસે જેવા ધર્મગુરુઓ છે તેવા આપણી પાસે છે? પોતાના ધર્મની નાની સરખી બાબત હોય તોપણ તેઓ તરત જ ત્યાં દોડી જાય છે અને પોતાના પ્રભાવનો ઉપયોગ કરે છે. આપણે ત્યાં દોડી આવનારા તથા પ્રજા માટે ઝઝૂમનારા ધર્મગુરુઓ કેટલા? આવું કેમ થાય છે?
36. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગામેગામ અનેક ભવ્ય મંદિરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ખૂબ ફળી છે. ચમત્કારોની હવા જમાવીને એકબીજાની સ્પર્ધા અને પ્રતિસ્પર્ધામાં ઊભાં થતાં આ મંદિરો, તેમાં ગોઠવાતી જુદીજુદી નવીનવી મૂર્તિઓ, પોતપોતાના ગુરુઓ, આચાર્યો, ભગવાનો વગેરેની અલગઅલગ ડફલી વગાડતાં આ મંદિરો જો આવી જ રીતે ઢગલાબંધ વધ્યા કરશે તો તેથી હિન્દુ પ્રજા વધુ સારી વ્યવસ્થિત થશે કે વધુ અવ્યવસ્થિત થશે? આ જુદાંજુદાં મંડળો, પંથો, સંપ્રદાયો, ગુરુ અને ભગવાનો હિન્દુ પ્રજાનો ભાગાકાર કરે છે કે સરવાળો? જો આ બધા દ્વારા પ્રજા વિભાજિત થતી હોય તો હવે તો જાગો, હવે તો આ ભાગાકારવૃત્તિને છોડો! શું પ્રજા આવા ભાગાકાર કરનારાં મંડળો, પંથો વગેરેને છોડીને એકમાત્ર સનાતન ધર્મના પ્રવાહને બળવાન બનાવશે? અને સનાતન ધર્મ પૌરાણિક વર્ણવ્યવસ્થાનાં અનિષ્ટોને કાતરી નાખી શુદ્ધ માનવતાવાદી સમાનતાવાદી થઈ શકશે? ઉપરના પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉત્તર તમારી પાસે છે જ. પૂર્વગ્રહ વિનાનો તમારો ઉત્તર જ આપો – એ આપણી વાસ્તવિક કરુણ દશાનો બોધ કરાવી આપવા સક્ષમ છે.
37. અંગ્રેજોના રાજ્યશાસન સુધીના ઇતિહાસ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે આ દેશ ઉપર મોટા ભાગે વિદેશી પ્રજાઓએ જ રાજ્ય કર્યું છે. દેશની મૂળ પ્રજા વધુ સમય રાજ્ય કરી શકી નથી, કદાચ કર્યું છે તો ખંડિયા રાજા થઈને રાજ્ય કર્યું છે. આથી વધુ આઘાતજનક શું હોઈ શકે?
38. ગુજરાત ઉપર મૂળ ગુજરાતી પ્રજાએ ક્યારે રાજ્ય કર્યું? તો શો ઉત્તર આપીશું?
39. દ્વારિકા શારદાપીઠની ગાદી ઉપર અત્યાર સુધી માત્ર બે જ ગુજરાતીઓ ગાદીપતિ થયા છે. મોટા ભાગે દક્ષિણના સંન્યાસીઓ જ ગાદીપતિ થતા રહ્યા છે. કોઈ પણ સ્વામીની અને જાગ્રત માણસ માટે આ સ્થિતિ સુખદ ન કહી શકાય. આનું કારણ શું? ધાર્મિક તથા રાજકીય બન્ને ક્ષેત્રે ગુજરાતે કેમ પછડાટ અનુભવ્યો?
40. પોતાના જ માણસોને ન પચાવી શકવાની આ કેવી સમાજ-વ્યવસ્થા?
41. એક તરફ અકારણ જન્મ માત્રથી સન્માનિત અને બીજી તરફ અકારણ જન્મ માત્રથી અપમાનિત થતો વર્ગ હોય તો એકતા કેવી રીતે થાય?
42. જો ઉત્પાદક વર્ગ જ દરિદ્ર હોય તો તેને ચોંટીને જીવનારા ક્યાંથી સમૃદ્ધ થાય? કૂવામાં જ ઓછું પાણી હોય તો હવાડામાં ક્યાંથી આવે?
43. પૂરતું વાતાવરણ હોવા છતાં પણ અમુક ટકા અસંસ્કારિતા તો બધે જ રહેતી હોય છે. હલકા માણસો બધે જ ક્યાં નથી હોતા?
44. દૂધમલિયો ભરવાડ કે રબારી ડાંગના જોરે વિકરાળ સિંહને પણ ભગાડી શકતો હોય તો સેનામાં તે કેટલું બધું પૌરુષ બતાવી શકે?
45. શ્રીરામ શબરીનાં બોરાં ખાય, શ્રીકૃષ્ણ વિદુરની ભાજી ખાય, બુદ્ધ ચૂંગ અને આમ્રપાલીના ત્યાં ભોજન કરે, શ્રીજી મહારાજ સંગ્રામ વાઘરી તથા કોળીનો રોટલો ખાય, એમની બુદ્ધિ ન બગડે પણ વર્ણવાદી જગદ્ગુરુઓ તો પોતાના જ વર્ણના બ્રાહ્મણોથી પણ અભડાઈ જાય. પ્રજાનું ઘડતર કરનારા જ આવા હોય ત્યાં પ્રજાનો શો વાંક?
46. કોઈ પ્રજા પેઢીઓ સુધી નાગરિકવસ્તીથી દૂર વસે જ્યાં આજીવિકા, જ્ઞાન અને સંસ્કારનાં સાધનો ન હોય, તે પ્રજા શિકારી, માંસાહારી અંધશ્રદ્ધાળુ અને અસંસ્કારી ન બને તો શું બને?
47. પેલા પાદરીઓ જેવા છે કોઈ સાધુ-સંન્યાસી કે પુરોહિત? જે ઝૂંપડે- ઝૂંપડે ફરીને આ પ્રજાને આગળ લાવવા મંડી પડે?

48. હું વિચારું છું, આજ સુધી આ યજ્ઞોની કુંડીઓમાં આપણે કેટલું હોમ્યું છે? ભારતને સોનાના પતરે મઢી દેવાય તેટલું કદાચ તેથી પણ વધારે. ચાલો ભલે હોમ્યું. પણ પ્રશ્ન એ જ કે તેથી પ્રજાને ફાયદો થયો? શો થયો?
49. મહમદ ગઝની, શાહબુદ્દીન ઘોરી, બાબર, કોલમ્બસ, વાસ્કો દ ગામા, સિકંદર, નેપોલિયન વગેરે રાજસૂય કે અશ્વમેધ જેવા યજ્ઞો નહોતા કરતા. આજે પણ વિશ્વની મોટી પ્રજા યજ્ઞો નથી કરતી. તેમને શી હાનિ થાય છે? ને આપણને યજ્ઞો કરવાથી શો લાભ થાય છે?
50. આજે પણ બૌદ્ધ, જૈન, નાનક પંથી, કબીરપંથી વગેરે સંતમાર્ગી લોકો યજ્ઞો નથી કરતા. શું તેઓ યજ્ઞ કરનારી પ્રજા કરતાં હીન છે? દુઃખી છે?
51. આપણે તો એક તરફ દક્ષિણા સહિત લાડુ જમનારો અનુત્પાદક વર્ગ તૈયાર કર્યો છે તો બીજી તરફ એકાં પતરાળાં ચાટી ખાવા તીડની માફક ઝપાટો મારનારા દીનહીન કંગાળો તૈયાર કર્યા છે. આ આપણું જ સર્જન છે. શું આવી સંસ્કૃતિને આપણે હજીયે સાચવવી છે?
52. આ ભદ્ર સમાજને કોણ સમજાવે કે આ માનવ ભૂતાવળ પૂર્વના પાપે નહીં પણ અન્યાયી ધર્મવ્યવસ્થાથી થઈ છે. તેમનો પક્ષ લઈને સાચી વાત કહેનાર કોણ જન્મે? કોણ માનવતાવાદી ધર્મ બતાવે? અને કદાચ કોઈ બુદ્ધ, કબીર, નાનક કે નરસિંહ જેવા જન્મે તોપણ આ સ્થાપિત હિતો આગળ કેટલો સમય ટકી શકે?
53. આજીવિકા માટે ચલાવાયેલા ધર્મે લોકોને વધુ ને વધુ દોહી લેવા પ્રકૃતિપૂજા પ્રસરાવી લાગે છે. લોકો શુદ્ધ અને તાત્ત્વિક ઉપાસના કરવાની જગ્યાએ નદી-નાળાં-પર્વતોમાં અટવાયા તથા અથડાયા કરે. હાથમાં કશું ન આવે તે ઓછી વિડંબના છે?
54. જો કારીગરો (વસવાયાં) જ એકબીજાની કારીગરીનો ધંધો અપનાવવા તૈયાર ન હોય તો તેમનાથી પણ ઊતરતી ગણાતી જ્ઞાતિઓ (મોચી-ચમાર-હરિજન વગેરે)નું કામ કરવા તો કોણ તૈયાર હોય?
55. ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમો, પારસીઓ, કમ્યુનિસ્ટો, યહૂદીઓ વગેરે અબજોની સંખ્યાવાળી પ્રજાને ક્યાં વર્ણ છે? અર્થાત્ એમાં કોઈ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય કે શૂદ્ર કેમ દેખાતા નથી? આવી વર્ણવ્યવસ્થા ન હોવા છતાં તેઓ આપણા કરતાં વધુ સુરક્ષિત તથા વધુ સત્તા ભોગવનારા કેમ થયા?
56. સંસ્કાર અને વેદાધ્યયનનાં કેન્દ્રોમાં શૂદ્રોના પડછાયાને પણ પેસવા ન દો તો પછી તે કદી પણ દ્વિજ કે વિપ્ર થઈ શકે? બ્રહ્મજ્ઞાનની તો વાત જ ક્યાં રહી?
57. જેને શિક્ષક, યોદ્ધા કે વ્યાપારી વગેરે થવું હોય તેને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે થવા દો ને! તેને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર નામ આપવાની જરૂર શી છે? બીજી પ્રજા આવાં નામ નથી આપતી તો શું તેમની વ્યવસ્થામાં ત્રુટી આવી જાય છે?
58. જેનામાં જેવા ગુણ, જેવી રુચિ તથા જેવી ક્ષમતા હોય તેને તેવું કામ કરવા દો. બસ તે માણસ છે. માણસ, માત્ર માણસ. તેને બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર કહેવાની શી જરૂર છે?
59. ભારતના પૂરા ધાર્મિક ઇતિહાસમાંથી જો બુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મ અને તેના પ્રભાવને બાદ કરવામાં આવે તો આપણા માટે શું બાકી રહે? યજ્ઞો, હવનો, કર્મકાંડો ને આજીવિકાલક્ષી ભોજનો જ ને?
60. કદી પણ વેદાદિ ધર્મશાસ્ત્રોને સામાન્ય પ્રજા સુધી પહોંચવા દેવામાં ન આવ્યાં. આ જ સ્થિતિ ભગવાનની થઈ. એટલે સામાન્ય પ્રજા બીજાં શાસ્ત્રો તથા બીજા ભગવાનો તરફ ન તણાય તો બીજું શું થાય?

61. હ્યું-એન. ત્સાંગ તથા ફાદ્યાન જેવા અનેક પ્રવાસીઓ ભારતમાં આવ્યા અને ઘણી વિદ્યા શીખ્યા, પણ અહીંથી કેટલા હ્યું-એન. ત્સાંગ પરદેશ ગયા? અને કેટલા પરદેશની વિદ્યા શીખી લાવ્યા?
62. ભવિષ્યની સ્પષ્ટતા વિનાની, ધ્યેયહીન, વર્તમાનને કલિયુગ સમજી અણગમો કરનારી અને ભૂતકાળના કાલ્પનિક સતયુગની ઝંખનામાં આંખો ફોડનારી પ્રજાની અધોગતિ ન થાય તો બીજું શું થાય?
63. બૌદ્ધ ધર્મે સંઘની સ્થાપના કરી. જૈન ધર્મે પણ સંઘ સ્વીકાર્યો, પણ વર્ણધર્મમાં સમગ્ર પ્રજાનો કોઈ સંઘ ન થઈ શક્યો, કારણ કે ગુરુલોકોને સંઘમાં, સંગઠનમાં કે શક્તિમાં રસ જ ક્યાં હતો?
64. હજુ પણ કેટલાક લોકો ધર્માત્મરનો એકમાત્ર દોષ વિધર્મીઓને આપે છે. આજે પણ તેમને પોતાની ત્રુટિઓ દેખાતી નથી. તેમ સુધારવી પણ નથી. ધર્મગુરુઓનો એક ત્રીજો વર્ગ તો વળી એવો પણ છે કે હરિજનો વગેરેને અપનાવીને અશુદ્ધ થઈ જવા કરતાં તેમને ધર્માત્મરિત થઈ જવા દેવાનું ઉચિત માને છે. કાનખજૂરાનો એક પગ તૂટ્યો તોય શું અને રહ્યો તોય શું? આવું માને છે.
65. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ આવી જ્ઞાતિઓના ઝૂંપડે-ઝૂંપડે પહોંચીને શિક્ષણ, સંસ્કાર, અન્નવસ્ત્ર અને આજીવિકાની જોગવાઈ કરી આપે અને આ જ્ઞાતિઓ તેમાં ધર્માત્મરિત થઈ જાય તો વાંક કોનો?
66. સદીઓથી પતિત બનાવી દેવાયેલી આવી જ્ઞાતિઓને નવું જીવન આપનાર જિસસનાં સાધુ-સાધ્વીઓ જેવાં કાર્યકર્તા અને દષ્ટિ આપણી પાસે છે?
67. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર નામ આપવાની શી જરૂર છે? બીજી પ્રજા આવાં નામ નથી આપતી તો શું તેમની વ્યવસ્થામાં ત્રુટિ આવી જાય છે? જેનામાં જેવા ગુણ, જેવી રુચિ તથા જેવી ક્ષમતા હોય તેને તેવું કામ કરવા દો. બસ તે માણસ છે, માણસ માત્ર માણસ. તેને બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર કહેવાની શી જરૂર છે?
68. અન્ય ધર્મમાં ચાલ્યાં ગયેલાં સ્વજનોને કોઈ વિધિ કરાવીને હિન્દુ જાહેર કરી દેવા માત્રથી કાંઈ પ્રશ્ન હલ થઈ જતો નથી. મૂળ પ્રશ્ન છે કે આવી વિધિઓ કરાવીને હિન્દુ થયેલાઓ માટે પાછળની વ્યવસ્થા કેવી રહે છે? ફરી ફરીને પ્રશ્ન થાય છે કે હિન્દુ થવા માટેનાં શું-શું આકર્ષણો છે? જો આકર્ષણો હોય જ નહીં અને ઉપરથી અપાકર્ષણો હોય તો હિન્દુ પ્રજા ઘટે નહીં તો બીજું શું થાય?
69. વ્યક્તિપૂજાની માફક જ હિન્દુ પ્રજાને પ્રકૃતિપૂજા પણ વળગાડવામાં આવી છે. નદીઓ, પર્વતો, નાળાઓ, વૃક્ષો, છોડવાઓ, પશુઓ, ગ્રહો, નક્ષત્રો વગેરે પ્રાકૃતિક વસ્તુઓને દેવ સમજીને તેમના દ્વારા પોતાનું કલ્યાણ થશે એમ સમજી તેમનાં પૂજા-અર્ચન વગેરે કરતાં રહેવું તે પ્રકૃતિપૂજા છે. પ્રકૃતિપૂજાથી એકેશ્વરવાદને હાનિ પહોંચે છે. એકનિષ્ઠા નથી થઈ શકતી અને દ્વિધાઓથી વૃત્તિઓ અનિશ્ચિતતા વહોરી લે છે. ખરેખર તો પ્રકૃતિપૂજક નહીં પણ પ્રકૃતિપ્રશંસક થવું જોઈએ. આજીવિકા માટે ચલાવાયેલા ધર્મે લોકોને વધુ ને વધુ દોહી લેવા પ્રકૃતિપૂજા પ્રસરાવી લાગે છે. લોકો શુદ્ધ અને તાત્ત્વિક ઉપાસના કરવાની જગ્યાએ નદી-નાળાં પર્વતોમાં અટવાયા તથા અથડાયા કરે. હાથમાં કશું ન આવે તે ઓછી વિડંબના છે? આમ છતાં પણ મને લાગે છે કે વ્યક્તિપૂજા એ પ્રકૃતિપૂજા કરતાં વધુ વિભ્રાજન તથા અવ્યવસ્થા ફેલાવી છે.
70. હજી પણ શૂદ્ર, મહાશૂદ્રો તથા અંત્યજોને પૂરા ધાર્મિક હક્કો નહિ અપાય તો આ શૂદ્રો જ સ્વયં એક પડકાર ઊભો કરશે. એ આપણને પૂછશે – તમારા ધર્મે તથા સંસ્કૃતિએ અમને શું આપ્યું?

14. શું ઈશ્વર અવતાર લે છે ?

1. ઈશ્વર સમય-સમય ઉપર અવતરે છે તથા ધર્મની સ્થાપના કરે છે એવી માન્યતાએ ભારે હાનિ પહોંચાડી છે. એક તરફ પ્રજા અન્યાયનો પ્રતીકાર કરવાની ક્ષમતા ખોઈ બેસે છે. તે સમજે છે કે ઈશ્વર અવતાર લેશે એટલે બધું સારું થઈ જશે. આપણાથી કશું જ ન થઈ શકે. આપણે વળી દુનિયાને સુધારનારા કોણ ?
2. આ કથા પણ કેટલીય ચર્ચા માગી લે છે. સનકાદિ મુનિઓ પણ અવતાર છે. અવતાર ધર્મરક્ષા માટે જ હોય. પ્રત્યેક દ્વારપાળનો ધર્મ છે કે નવા આગંતુકને સ્વામીની આજ્ઞા વિના અંદર પ્રવેશ ન આપવો અને પ્રવેશ મેળવીને જ અંદર જવું એ સત્ય માણસનો ધર્મ છે. અહીં પ્રથમ તો સનકાદિ આવી રજા મેળવતા જ નથી. શ્રીહરિ જેવા પરમાત્માના દરબારમાં નંગધડંગ ઘૂસી જવું એ ધર્મમર્યાદા તો ના જ કહેવાય. વૈકુંઠ પણ કેવું કે ભારતની માફક છ દરવાજાઓ પાર કર્યા ત્યાં સુધી કોઈ રોકનાર કે ટોકનાર જ ન મળ્યું! સાતમા (છેલ્લા) દરવાજે જય-વિજયે પોતાના કર્તવ્ય પ્રમાણે તેમને રોક્યા તો તેમાં તેમણે ખોટું શું કર્યું ?
3. જય-વિજયે પણ સત્યતાપૂર્વક મુનિઓને રોકીને કોઈ અપરાધ નહીં કર્યો પણ પોતાનું કર્તવ્ય જ કર્યું ગણાય. આવા કર્તવ્યનિષ્ઠ દરવાજોની શિવાજી મહારાજની માફક કદર કરાવી જોઈએ તેની જગ્યાએ તેમને રાક્ષસ થઈ જવાનો શાપ મળે તે અવતારી મુનિઓ માટે શોભાસ્પદ કેમ ગણાય ? અરે સ્વયં શ્રીહરિ પણ મુનિઓનો પક્ષ લઈને પોતાના દ્વારપાળોને ધમકાવે તો ધર્મ તથા ન્યાય ક્યાં રહ્યો ?
4. પણ પુરાણકારને તો ભગવાનનો અવતાર કરાવવો છે, એટલે કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત ઊભાં કરવાં છે. બસ, “રાક્ષસ થઈ જા પછી તને મારવા હું અવતાર લઉં.” શ્રી હરિને અવતારવા હોય તો પહેલાં રાક્ષસોને અવતારવા જોઈએ. રાક્ષસો વિના શ્રીહરિ અવતાર લઈને કરે પણ શું ?
5. સનકાદિ મુનિઓએ આવો શાપ આપવાની જગ્યાએ દ્વારપાળોને કર્તવ્યનિષ્ઠા માટે ધન્યવાદ આપી ઇનામ આપ્યું હોત તથા શ્રીહરિએ પણ પોતાના સ્વામીભક્ત દ્વારપાળોને ઇનામ આપ્યું હોત તો ધર્મની સ્થાપના ન થઈ હોત ? કે શાપ આપવાથી ધર્મની સ્થાપના થઈ ?
6. શું દ્વારપાળોએ ગમે તેવા અજાણ્યા માણસોને (તેમાં પણ નગ્ન માણસોને) વૈકુંઠમાં જવા દેવા જોઈએ ? તો પછી દ્વારપાળ રાખવાની જરૂર જ ક્યાં રહી ?
7. શ્રીહરિના પાર્ષદ જય-વિજય આ રીતે રાક્ષસ થયા. એક થયો હિરણ્યાક્ષ અને બીજો થયો હિરણ્યકશિપુ. બન્નેનાં મા-બાપ દિતિ અને ઋષિ કશ્યપ છે. અર્થાત્ વંશ ઉત્તમ છે. બન્ને પૂર્વજન્મે જય-વિજય પાર્ષદ છે. શ્રીહરિની સમીપમાં રહેનારા છે. એટલે પૂર્વના સંસ્કારો તથા માતા-પિતાના આનુવંશિક ગુણો ઉત્તમ છે. બીજી તરફ આ રાક્ષસપણું કર્મના સિદ્ધાન્તથી નથી મળ્યું. અર્થાત્ પૂર્વના કોઈ ઘોર પાપના કારણે તેમને રાક્ષસજન્મ નથી મળ્યો પણ એક તરફ પોતાના સગા પિતા ઋષિ કશ્યપના તથા બીજી તરફ સનકાદિ મુનિઓના શાપથી રાક્ષસપણું પ્રાપ્ત થયું છે. હવે આ બે જીવો પ્રજા ઉપર કાળો કેર કરે તો તેમાં વાંક કોના ?
8. દેવો કે ભગવાનો પરસ્પરમાં ગમે તેટલું લડ્યા હોય પણ તેથી સામાન્ય પ્રજાનું શું કલ્યાણ થય ?
9. અવતાર જો લોકોનાં દુઃખો દૂર કરવા થતો હોય તો સૌએ અનુશીલન કરીને જોવું જોઈએ કે આ અવતારે લોકો માટે શું કય ?
10. સૌથી નવાઈ તો ત્યારે થાય છે કે જો કપિલ વિષ્ણુના અવતાર હોય તો તેમનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ સત્ય જ હોય, તો પછી બીજાં દર્શનો તથા શંકરાચાર્ય જેવા આચાર્યો તેમના સિદ્ધાન્તનું ખંડન કેમ કરે છે ?
11. જો અવતારો જ પરસ્પરમાં એકમત ન હોય તો સામાન્ય પંડિતો કે માણસોની વાત જ શી કરવી ?

12. જો વ્યાધિગ્રસ્ત લોકો માટે ઔષધિઓની વ્યવસ્થા કરવાથી વિષ્ણુનો અવતાર થવાય તો આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે અત્યારે પશ્ચિમનું તબીબી જ્ઞાન આપણા કરતાં ઘણું ચડિયાતું થઈ ગયું છે. આખા વિશ્વમાં એલોપથી દવાઓ, તેની પદ્ધતિ તથા ડોક્ટરો ફરી વળ્યાં છે. નવાઈ તો એ છે કે આટલો વિકાસ હોવા છતાં તેમના ત્યાં કોઈ વિષ્ણુનો અવતાર – ધન્વંતરિ પ્રગટ્યો નથી. તેઓ પોતાના જ પ્રયોગોથી આગળ વધ્યા છે તથા વધી રહ્યા છે. જ્યારે આપણે દિન-પ્રતિદિન પાછળ પડી રહ્યા છીએ. ધન્વંતરિ જેવા અવતારને મેળવ્યા પછી પણ આપણી આ દશા કેમ થઈ રહી છે?
13. શાણા માણસોએ આ અવતારવાદ ઉપર ફરીથી શાન્તિથી વિચાર કરવો જોઈએ. આથી ઈશ્વરનો મહિમા વધ્યો છે કે ઘટ્યો છે? ઈશ્વરની સ્પષ્ટતા વધે છે કે અસ્પષ્ટતા વધે છે?
14. આટલી મોટી કૂર હિંસા દ્વારા જે સર્વનાશ કર્યો, તેની જગ્યાએ અવતાર એવું ન કરે કે અપરાધીઓને ક્ષમા આપી, પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી, તેમનું જીવન સુધારી તેમને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવી જીવન જીવવાની તક આપે? આવું કરનાર અવતાર વધુ દીપી ઊઠે, કે નિર્દોષ બાળકો, ગર્ભો વગેરેનો સર્વનાશ કરનાર? અને ભારતને કાયમી દુર્બળતા આપનાર?
15. માનો કે અત્યારે આપણી સેનામાં બેપાંચ સૈનિકો કે ઓફિસરોએ કાંઈક અપરાધ કર્યો હોય તો દંડરૂપે પૂરી સેનાનો જ નાશ કરી નાખવાથી તો ભારત એક દુર્બળ દેશ બની જાય. આવું કાર્ય કોઈ કરે તેને અવતારી કાર્ય કહેવાય?
16. વિષ્ણુ ભગવાન બુદ્ધ થઈને દૈત્યોને સન્માર્ગ છોડાવી કુમાર્ગ ગ્રહણ કરાવે તે ભગવાન માટે શોભાસ્પદ કહેવાય?
17. દૈત્યો વૈદિક યજ્ઞો તો કરતા જ હતા, તેમને પૂરા અને સાચા ધાર્મિક બનાવી, દેવો જેવા ઉત્તમ બનાવી દીધા હોય તો ધર્મની સ્થાપના થઈ કહેવાય કે તેમની સાથે છળકપટ કરીને ઉત્તમ કર્મ છોડાવી દેવાથી ધર્મની સ્થાપના થઈ કહેવાય?
18. બીજું, માનો કે યજ્ઞોથી શક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ બળવાન થઈ ગયા, તો જ્યારે દૈત્યો અને દેવો વચ્ચે યુદ્ધ થયું ત્યારે દૈત્યો તો યજ્ઞો કરતા જ ન હતા. દેવો જ યજ્ઞો કરતા હતા. આવી સ્થિતિમાં દેવો હાર્યા જ કેમ અને યજ્ઞવિમુખ દૈત્યો જીત્યા કેમ?
19. કલ્કિ અવતાર થવાનો હજી બાકી છે, તોપણ ભારતમાં ઘણા લોકો કલ્કિ અવતાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. રામદેવપીર, પીરાણા પંથના પ્રવર્તક તથા બીજા કેટકેટલાય લોકો પોતાને કલ્કિ અવતાર બતાવે છે. આથી એક બહુ મોટી ભ્રાન્તિ, અવ્યવસ્થા તથા અનિશ્ચિતતા ફેલાઈ છે. કલિયુગનું નિર્માણ ભગવાને જ કર્યું છે, તો પછી તેનો નાશ કરવાની શી જરૂર?
20. કલિયુગમાં લોકો નીતિભ્રષ્ટ થાય છે તે વાત પણ સર્વાંશે સાચી નથી. આજે પશ્ચિમના દેશો, જાપાન વગેરે દેશોમાં ઉત્તમ કક્ષાની નીતિમત્તા છે જ. એક પણ અવતાર વિના વિશ્વના આ બધા દેશો વધુ સમૃદ્ધ તથા નીતિમાન છે, અને આટલાટલા અવતારો થવા છતાં અને આટલા યજ્ઞો વગેરે કરવા છતાં ભારત દેશ દરિદ્ર અને કંગાળ દેશ છે. લાંચ, રુષ્ટ અને અનૈતિકતાથી આપણે ખદબદી રહ્યા છીએ, પ્રશ્ન થાય છે કે તો પછી આ અવતારોએ કર્યું શું?
21. ઇન્દ્રનું સમગ્ર ચરિત્ર કોઈ ભલા માણસનું નથી દેખાતું પણ પ્રત્યેક અશુદ્ધ ઉપાય દ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનું દેખાય છે. જો દેવોનો રાજા આવો હોય તો બિચારા દેવોની તો વાત જ શી કરવી?
22. અત્યારે પશ્ચિમનું તબીબી જ્ઞાન આપણા કરતાં ઘણું ચડિયાતું થઈ ગયું છે. આખા વિશ્વમાં એલોપેથી દવાઓ. તેની પદ્ધતિ તથા તેના ડોક્ટરો ફરી વળ્યા છે. નવાઈ તો એ છે કે આટલો વિકાસ હોવા છતાં તેમના ત્યાં કોઈ વિષ્ણુનો અવતાર – ધન્વંતરિ પ્રગટ્યા નથી. તેઓ પોતાના જ પ્રયોગોથી આગળ વધી રહ્યા છે. જ્યારે આપણે દિન-પ્રતિદિન પાછળ પડી રહ્યા છીએ. ધન્વંતરિ જેવા અવતારને મેળવ્યા પછી પણ આપણી આ દશા કેમ થઈ રહી છે?

15. નવા વિચારો

1. સાંપ્રદાયિક રૂઢિઓ, આચારો, નિયમો વગેરે પ્રત્યે આટલો બધો સમય તથા શક્તિનો ભોગ આપનાર માણસને તેના વ્યાવહારિક જગતમાં આપણે તદ્દન જુદો જ જોઈએ છીએ. તે જરા પણ સંકોચ વિના ભેળસેળ કરે છે, ઓછું જોખે છે, માલ બદલો કરે છે, છેતરે છે, કામચોરી કરે છે, વિશ્વાસઘાત કરે છે, વચનભંગ કરે છે, લાંચ- રુશવત લે છે, અસત્ય બોલવું તેને મન રમત છે. કન્યાનો દહેજ લે છે, ઓછો દહેજ લાવનાર કન્યાને રિબાવે છે અને અંતે બાળી પણ મૂકે છે. એવું કયું અનિષ્ટ છે જે આપણે નથી કરતા?
2. બધા કાંઈ ગાંધી નથી હોતા કે જે સ્વીકાર કરે કે મેં માંસ ખાધું હતું, ચોરી કરી હતી તથા અનેક વાર વ્યભિચારને આંગણેથી માત્ર પ્રભુકૃપાથી જ પાછો ફર્યો હતો, અને સાઠ વર્ષની પ્રૌઢ ઉંમરે પણ સ્વપ્નદોષથી મુક્ત થઈ શક્યો નથી. આટલું સાચું બોલનાર, પોતાની દુર્બળતાને ઢોલ વગાડીને સ્વીકારનાર છે કોઈ દેહધારી ભગવાન?
3. માણસ નિર્વ્યસની બને તથા અન્નાહારી રહે તો તેથી વધારે રૂંડું શું? પણ સામે પ્રશ્ન થાય કે આ શાકાહારી તથા માંસાહારીની તુલનામાં વધુ સત્યવાદી ને વધુ ન્યાયી બન્યા?
4. ધર્મ પ્રચારકો સામે મોટો પ્રશ્ન છે કે તમે કર્મકાંડી રાધાબા જેવા માણસો પેદા કરો છો કે શ્રી રામશાસ્ત્રી જેવા ન્યાયી, નીડર અને સ્વચ્છ માણસો પેદા કરો છો?
5. જે પૂર્વજોએ જીવન જીવતાં આશીર્વાદ આપ્યા, વારસો આપ્યો અને પોતાના વારસદારોને સુખી કરવા પ્રયત્નો કર્યા તે હવે મર્યા પછી નડતા હશે?
6. કોઈ દેવીની નાની દેરી આગળ ધૂણતા ભૂવામાં અને મોટી વ્યાસપીઠ ઉપર બેસીને હજારો-લાખો માણસોને અવૈજ્ઞાનિક અને મિથ્યા ઉપાયો તરફ પ્રજાને દોરનારમાં શો ભેદ છે? બંને એક જ ત્રાજવાનાં બે પલ્લાં નથી શું?
7. અહીં અનુયાયીઓનાં ટોળેટોળાં તો જોતજોતામાં ઊભાં કરી શકાય છે, પણ એ ટોળામાંથી ગજવેલના (સ્ટીલના) પગવાળો એક પણ માણસ દુર્લભ. હા, માટીપગા જોઈએ તેટલા ગણી લો. બ્રહ્મચારીઓની સંસ્થાને આવું ક્વોલિટી વિનાનું ટોળું યશસ્વી ન બનાવે. જે વ્યક્તિને ખરીદીને, ભોળવીને કે અન્ય કોઈ રીતે રંગરૂટ બનાવી દેવાયો છે, તેના ઉપર ગમે તેટલાં કડક નિયંત્રણો મૂકો તોપણ તે ગાબડાં પાડવાનો જ. પણ આમાં તેનો દોષ ક્યાં છે?
8. ધર્મ તથા સંસ્કૃતિના નામે બહુ સરળતાથી ઋષિમુનિઓનું નામ વટાવીને સ્થાપિત હિતો પોતાનું તરભાણું ભરતાં આવ્યાં છે. ખરેખર તો તથાકથિત ઋષિ-મુનિઓમાંથી જૈમિનિ જેવા થોડા ઋષિઓ જ યજ્ઞનું સમર્થન કરે છે, બાકી કપિલ જેવા જ્ઞાનમાર્ગી કેટલાય ઋષિઓ યજ્ઞની ઉપેક્ષા કરે છે. પણ કયો ઋષિ શું માને છે તેની સાચી સમજણ મેળવવાની કોને પડી છે?
9. ગુજરાતમાં છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી તો યજ્ઞોનો રાફડો ફાટ્યો છે. 108 કૂડીઓના સેંકડો યજ્ઞો અહીં થયા છે. તથા થઈ રહ્યા છે, પણ ત્રણ-ચાર વર્ષથી ભયંકર દુકાળ પડ્યો છે. કોઈ તો આ કૂડીવાળાને પડકારો કે બતાવો તમારા યજ્ઞોનાં પરિણામ. જો ના બતાવી શકાય તો ભલા થાવ, અને હવે અગ્નિમાં બાળવાનું બંધ કરો. હવે આવનારાં ત્રણ વર્ષમાં ગુજરાતમાં એક પણ યજ્ઞ ન થાય પછી જોઈએ કે વરસાદનું શું થાય છે?
10. આજે તો સમુદ્રકિનારાની પ્રજામાંથી મોટા ભાગની પ્રજા ધર્માન્તર કરી ચૂકી છે. જે ધંધો કરે છે તેના પ્રત્યે તેના નવા ધર્મોમાં ઘૃણા નથી. જ્યારે આપણે તેના ધંધાને ભયંકર ઘૃણાથી જોઈએ છીએ. ઘૃણિત થઈને જીવવું કોને ગમે?
11. જે લોકોને અબુધ અવસ્થામાં દીક્ષા આપવામાં આવી, તેઓ જ્યારે મોટાં થાય, સમજુ બને અને તેમના ઉપર લાદવામાં આવેલા માર્ગની સ્વીકારી ના શકે અને તથાકથિત શિથિલાચારમાં વર્તે તો દોષ કોનો?

12. આપણે આપણા ધર્મને વિશ્વભરમાં કેમ પ્રસારાવી નથી શકતા? કારણ કે આપણે ધર્મને રાજસત્તાનું માધ્યમ નથી માન્યો, માત્ર મોક્ષનું જ માધ્યમ માન્યો છે. જે ધર્મો, રાજસત્તાનું માધ્યમ બન્યા તેમના વાવટા વિશ્વના અનેક દેશો ઉપર ફરકી રહ્યા છે. તેમણે પોતાના ધર્મને એવો સરળ-સહજ, સર્વભોગ્ય બનાવ્યો કે તે વિશ્વભરમાં પ્રસરી શકે. આપણી સામે પણ જો આ ધ્યેય હોય તો આપણે પણ અકુદરતી, કઠોર અને વ્યર્થનાં નિયંત્રણો દ્વારા ધર્મને બોઝીલ બનાવવાની જગ્યાએ સરળ બનાવ્યો હોત, તો આપણા વાવટા પણ ઘણી જગ્યાએ ફરકતા હોત. અત્યારે તો મોટી ચિંતા છે કે આપણા ઘર ઉપર પણ આ વાવટો રહેશે કે કેમ?
13. બૌદ્ધોએ સ્તૂપોમાં, જૈનોએ મંદિરમાં અને હિન્દુઓએ અગ્નિમાં (યજ્ઞોમાં) અમાપ દ્રવ્ય વાપર્યું છે. બૌદ્ધોના સ્તૂપો ભૂતકાળની તેમની યશોગાથા સંભળાવવા સેંકડો વર્ષો પછી પણ ઊભા છે. જૈનોનાં સ્થાપત્યો-શિલ્પો, કલા અને કારીગરીની આલબેલ આજે પણ પોકારી રહ્યાં છે. આપણા અગ્નિએ આપણને શું આપ્યું?
14. આજે પણ મંદિરોમાં સેંકડો માણસો કામ કરે છે. સોના-ચાંદીનાં પતરાં આજે પણ ચમકી રહ્યાં છે. જાણ કે ભક્તો કહેતા હોય કે આવો તમે લૂંટો, અમે ફરીથી સોનું ભેગું કરીને જડી દઈશું. આ લખલૂટ ખર્ચાઓથી અંજાઈ જનારો બહુ મોટો ધાર્મિક વર્ગ છે જ. એટલે તો સફળતાપૂર્વક આવાં આયોજનો કરી શકાય છે, પણ આજ ખર્ચાઓની દિશા પરિપૂર્ણ સદા તૃપ્ત પરમાત્માની જગ્યાએ પરમાત્માના નિર્ધન, લાચાર, દીન, અસહાય બાળકો તરફ વાળી હોય તો?
15. મરણપથારીએ પડેલો પતિ પોતાની યુવાન, પ્રેમાળ પત્નીને કહે કે, તું વચન આપ, તારે યોગ્ય કોઈ પાત્ર મળે તો તું જરૂર પરણી જજે. તું સુખી થજે. તને સુખી જોઈને હું સુખી થઈશ. આવું કહેનાર પતિનો પ્રેમ સાચો કે પછી જીવનભર રિબાતી સબડતી લાચાર બનાવી મૂકનારી રૂઢિ સાચી?
16. મારે પણ બારેક વાર વિદેશ જવાનું થયું. એમ કહું કે આ વિદેશપ્રવાસોથી મારી આંખ ઊઘડી ગઈ તો તે ખોટું નહીં હોય. મેં ત્યાં જોયું કે ત્યાંના લોકો માંસ ખાય છે પણ લાંચ નથી ખાતા, તેઓ છૂટથી દારૂ પીએ છે પણ ગરીબોનાં લોહી નથી પીતા. તેઓ કલબોમાં જાય છે અને નાચે છે, ગાય છે, પાર્ટીઓ આપે છે, ભરપૂર આનંદપ્રમોદ કરે છે, પણ પોતાના દેશ માટે મરી ફીટવા તૈયાર રહે છે. રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની વફાદારી તેમનામાં પૂરેપૂરી ભરેલી છે. તેઓ દેશદ્રોહ નથી કરતા. તેઓ બ્રહ્મચર્ય કે સંયમનો દાવો નથી કરતા. લગભગ પૂરું જીવન ભોગો ભોગવતાં જીવે છે. એંશી વર્ષે પણ સ્ત્રીપુરુષોને પરણતાં જોવાં એ ત્યાં સહજ વાત છે. તેમ છતાં એ લોકો આપણા કરતાં વધુ બળવાન, વધુ બુદ્ધિશાળી તથા લાંબું આયુષ્ય ભોગવનારાં છે. તેઓ સુખદ્રોહી નથી પણ સુખનિર્માતા છે. તેમનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન આખા વિશ્વ ઉપર છવાઈ ગયું છે. પ્રકૃતિના ઉપર જબરદસ્ત પુરુષાર્થ કરીને તેમણે વિજય મેળવ્યો છે. ત્યાં દુષ્કાળ નથી. ઝૂંપડપટ્ટી નથી. ફૂટપાથ ઉપર પગ ઘસી ઘસીને, તરફડતાં-પ્રાણ છોડતાં માણસો નથી. કારણ કે માણસની ત્યાં કિંમત છે. વિનય, વિવેક, ભદ્રતા, પ્રામાણિકતા અને સૌજન્યનાં દર્શન આપણને ડગલે ને પગલે થાય તો આપણે શું સમજવું?
17. આપણે ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય દિવસ (15મી ઓગસ્ટ), ગણતંત્ર દિવસ (26મી જાન્યુઆરી) તથા મહાત્મા ગાંધીજીની તિથિ વગેરે ઉત્સવોને રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ કહી શકાય. આ ઉત્સવો ઊજવવામાં પ્રજાને કેટલો રસ તથા કેટલો ઉત્સાહ છે તેના આધારે રાષ્ટ્રપ્રેમ તથા રાષ્ટ્રવાદની માત્રા જાણી શકાય. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આ ઉત્સવો સરકારી પ્રભાવથી શાળાઓ તથા કાર્યાલયો વગેરેમાં ઊજવાતા હોય છે. બાકીની પૂરી પ્રજા લગભગ ઉદાસીન હોય છે. પ્રજાની આ ઉદાસીનતા રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ઉદાસીનતા છે કે પછી નેતાઓ પ્રત્યેની ઉપેક્ષાવૃત્તિથી થયેલી નિરાશા છે?
18. મહાત્મા ગાંધીજીએ દક્ષિણનાં ભવ્ય મંદિરોને આત્મા વિનાનાં કહ્યાં છે, તે હવે સમજાયું. રાજાઓ, શ્રીમંતો, અઢળક પૈસો ખર્ચાને આવાં ભવ્ય સ્થાપત્યો ઊભાં કરે. પછી વહીવટ શ્રીમંતોના જ હાથમાં રાખી, પૂજારી – પુરોહિતોનું એ પોષણકેન્દ્ર હોવાથી સવારથી રાત સુધી હજારો રૂપિયા ખર્ચાને જાત-જાતના ભોગો તથા જાત-જાતના બીજા ખર્ચા થાય. દક્ષિણનાં મંદિરો અત્યંત ખર્ચાળ છે. મોટાં મંદિરોમાં આજે પણ બસો-પાંચસો માણસો હોય તો જ બધા થાળ-ભોગ વગેરે થઈ શકે. પહેલાં તો હજાર-બે હજાર માણસો

રોકાતાં. દેવદાસીઓની સંખ્યા પણ સેંકડોની. બાંધેલી જાગીરો, શ્રીમંતો, રાજા-મહારાજાઓ વગેરેનાં વર્ષાસનથી આ ધૂમ ખર્ચો થતો, એટલે મંદિરોની નાનામોટી પ્રત્યેક ક્રિયા ઉપર તેમની પકડ આપોઆપ આવી જતી. પૂજારીઓ તેમને પ્રસન્ન કરવા ઉત્સુક રહે તે સ્વાભાવિક છે. એટલે પૂજા-અર્ચનમાં તથા કથાશ્રવણ વગેરેમાં સૌપ્રથમ તેમનું સ્થાન રક્ષિત રહે. આજે પણ એવું જ થાય છે ને! પાછળથી આવીને પણ છેક આગળ, કેટલીક વાર તો છેક નિજ મંદિરમાં અહો જમાવનાર ક્યાં નથી હોતા?

19. વ્યક્તિના અહંકારને ઉતારવાની એક જ જગ્યા તે મંદિર, તેમાં પણ જો અહમ્ને પોષનારા કલાસ પાડવામાં આવે તો, અહમ્ને તો પોષણ મળી રહે પણ ધર્મને પોષણ ન મળે, ધર્મ દુર્બળ થાય. ધર્મને દૂબળો કરનારા ઉપર પરમાત્મા દુભાય અને પરમાત્મા દુભાય તો ભલું ના થાય. આપણે આવું જ કરી રહ્યા છીએ ને?
20. આપણી સ્થિતિ એવી છે કે આપણે પોતે પોતાના જીવનમાં શાસ્ત્ર નિયમોની ગમે તેવી અને ગમે તેટલી છૂટ લઈ શકીએ છીએ, પણ જ્યારે પોતાનું હિત જોખમાતું હોય ત્યારે બીજાને માટે વારંવાર શાસ્ત્રદુહાઈ આપ્યા કરીએ. સિંહાસનો, છત્રો, ચાખડીઓ, પૂજાનાં વાસણો વગેરેમાં છૂટથી સોના-ચાંદી વગેરેનો ઉપયોગ કરનાર કોઈ સંન્યાસી જ્યારે શાસ્ત્રદુહાઈનો દાવો કરે ત્યારે શાસ્ત્ર સ્વયં અભિશાપ આપતું હશે કે હું કોના હાથમાં પડી ગયું?
21. ઋષિકન્યા શકુંતલા તથા બીજી સ્ત્રીઓ અને દાસવર્ગ સંસ્કૃત નહીં પણ પ્રાકૃત ભાષામાં સંવાદ બોલે છે. જો ઋષિકન્યાઓ પણ સંસ્કૃત ના બોલી શકતી હોય તો શૂદ્રકન્યાની તો વાત જ શી કરવી?
22. પ્રજાજીવનના વિકાસ માટે જે પ્રશ્ન જ નથી તેને પ્રશ્ન બનાવીને આપણે ચકડોળે ચઢાવીએ છીએ અને જીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નો તરફ નજર પણ નાખતા નથી.
23. જીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ વાસ્તવિકતાથી-વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી ન શોધીને કલ્પનાના મૃગજળમાં પ્રજાને ભટકાવી મારી છે, તે બધા જ ભૂવા છે.
24. જીવન એક વાસ્તવિકતા છે, તેના પ્રશ્નો પણ વાસ્તવિક છે અને તેને સુલજાવવાનાં કારણો પણ વાસ્તવિક છે. આ વાસ્તવિક કારણો પ્રત્યે પ્રજાનો અભિગમ બદલાય તો જ પ્રજા સુખી થાય.
25. સંસારના પ્રાણપ્રશ્નોને હલ કરવામાં જે સહાયક બને તેને સાચી આધ્યાત્મિકતા કહેવાય. જો આધ્યાત્મિકતાથી સંસાર, રાષ્ટ્ર, સુરક્ષા, સમૃદ્ધિ વગેરે ક્ષેત્રો રોગિષ્ઠ બની દુર્બળ થતાં હોય તો તેને ભ્રાન્ત આધ્યાત્મિકતા જ કહેવાય.
26. સંસારમાં સુખોને મૃગ જેવાં મિથ્યા બતાવીને ખરેખર તો વિચારોને વાસ્તવિકતાથી મૃગજળ તરફ દોડતા કરી દેવામાં આવ્યા હોય તેવું લાગે છે. આવા વિચારો સનાતન હોઈ શકે. પણ પ્રજાના પ્રાણપ્રશ્નોને ઉકેલનારા વિચારો પરિવર્તિત જ હોય, કારણ કે પ્રશ્નો બદલાય છે, પ્રશ્નોના સંદર્ભો બદલાય છે. પ્રશ્નોની દિશાઓ બદલાય છે. આ બધું સતત બદલાતું રહે છે. એટલે તેના ઉકેલો પણ બદલાય છે.
27. પ્રશ્નોની વાસ્તવિકતાથી માણસ વાસ્તવિક બનતો હોય છે. જો તે વાસ્તવિક ના થઈ શકે તો અણ ઉકેલ્યા પ્રશ્નો જ તેને ફેંકી દે.
28. પ્રશ્નો હલ કરનારું ચિંતન સ્થગિત ના થઈ શકે. તેને સતત તાજગી મળતી જ રહેવી જોઈએ.
29. પ્રેમની સત્યતા માત્ર ચિંતામાં સાથે બળવાથી જ થતી હોય તો હવે પતિઓએ પણ સત્તા થવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ! કારણ કે પ્રેમ તો પતિઓ પણ કરતા હોય છે. સદીઓ સુધી લાખો પત્નીઓ પતિઓની પાછળ સતી થતી રહી. શું હજી સુધી એક પણ પતિ પત્નીપ્રેમી નથી નીકળ્યો?
30. ધર્મનું સીધું પરિણામ વ્યક્તિ અને પ્રજાના શુદ્ધ પ્રામાણિક જીવનનું ઘડતર હોઈ શકે. જો આ બંનેમાંથી એકે ન મળે તો ધર્મ નિષ્ફળ

ગયો કહેવાય. ધર્મ હોય ત્યાં જય હોય જ (યતો ધર્મસ્તતો જયઃ) જો આ સૂત્ર ધ્રુવ હો તો આપણે સતત પરાજયનાં પરિણામો મેળવનારી પ્રજા કેમ બન્યા?

16. નવી દષ્ટિ

1. આપણે આ અનિષ્ટોને નાથી ન શકતા હોઈએ તો કાંઈ નહીં, થોડાં અનિષ્ટો સાથે પણ આપણે જીવી લઈશું, પણ જો અનિષ્ટોની સાથે આપણે ઘરોબો બાંધીશું – તે આપણને અને આપણે તેમને પોષીશું – અરે, દાણચોરો, અકાખોરો વગેરેને આપણી જમાતના માન્ય શિરમોર બનાવી દઈશું તો રાષ્ટ્રનું શું થશે?
2. એવું વાતાવરણ ઊભું કરો કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને માત્ર ભારતીયપણાનું ભાન રહે. ભારતીયપણું ભૂલીને જો તે પોતાની સાંપ્રદાયિકતા, કોમવાદ, કે વર્ગવાદના જ રાગડા તાણતો થઈ જશે તો દેશને બચાવી નહીં શકાય. પરસ્પરમાં ઘૃણા કરતી પ્રજાઓ અને સ્વદેશની ઘૃણા સાથે પરદેશથી પ્રેમ કરનારી પ્રજાઓ જ્યાં વધી જાય ત્યાં સ્વાધીનતા માંદી પડીને અંતે મરી જાય. આપણે આવા મંદવાડમાં તો નથી પહોંચ્યા ને?
3. આપણે ક્રિકેટના દડાને પણ સારી રીતે ફટકારવામાં માનતા નથી, તો શત્રુઓને ફટકારવાનો વિચાર જ કેમ કરીએ?
4. દેશનેતાઓ સ્વયં પૂર્ણ દેશભક્ત તથા મુત્સદ્દીપુરુષ હોય તો ઓછી સૈન્યશક્તિથી પણ પ્રજા અને દેશને રક્ષા આપી શકાય. સ્વાધીનતા પછીનાં વર્ષોમાં આપણે કેટલા મુત્સદ્દીપુરુષો પેદા કર્યા?
5. ભાખરા, હીરાકુંડ, નાગાર્જુન વગેરે વિશાળ બંધો બાંધતી વખતે કોઈને પર્યાવરણની વાત ન સૂઝી, પણ નર્મદાના બંધ વખતે જ સૂઝી. પર્યાવરણની વાત પણ પશ્ચિમમાંથી આવી છે. ભાખરા વખતે તો આપણને ક્યાં ખબર જ હતી કે પર્યાવરણ એટલે શું?
6. ઈશ્વરના પ્રકોપથી અથવા લોકોનાં વધી ગયેલાં પાપોથી દુષ્કાળ પડે છે તેવું ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં મનાય છે. જ્યાં નિદાન જ ખોટું હોય ત્યાં ઉપાય કદી સફળ થઈ શકે નહીં. ઈશ્વર તો પરમ દયાળુ છે. તે કોપ કરે ખરો?
7. આ ભારત જ્યાં કુદરતી હાજતે જવા માટે માર્ગની બંને બાજુએ સેંકડો નીચું ઘાલીને બેઠા હોય છે. ગંધાતી ગટરો અને બણબણતાં માખી-મચ્છરો વચ્ચે એકલા મુંબઈમાં જ 45 લાખ લોકો જીવી રહ્યા છે. મકાનોની સીડીઓ નીચે, ખાંચામાં, રેલવેના ભંગાર ડબ્બાઓમાં, પાઇપોનાં ભૂંગળાંમાં, પુલોની નીચેની જગ્યાઓમાં, જ્યાં ત્યાં, જેમ તેમ, ગમે ત્યાં માણસો જાનવર કરતાં પણ ભૂંડી દશામાં સડી રહ્યાં છે. આ દેવભૂમિ ભારત! અહીં અવતરવા દેવો લાલાયિત રહે છે? અહીં જ ભગવાનના અવતાર થાય છે? અને ધર્મની સ્થાપના થાય છે?
8. સ્ત્રીના વિચારોમાંથી સંપૂર્ણ છુટકારો મેળવવા ભોંયરામાં બેસનારાને સ્ત્રી વધુ જોરથી પકડતી હોય છે, એટલે તો તેમના ચહેરા કાળામેશ પડી જતા હોય છે. આ તે કેવી સાધના જ્યાં કુદરતનો જ દ્રોહ કરવાનો હોય?
9. આપણી બુદ્ધિશક્તિ વર્તમાન અગવડો તથા ભાવિ અગવડોને દૂર કરી વધુમાં વધુ સગવડોનું નિર્માણ કરવામાં લાગે. ભરપૂર સગવડો વચ્ચે પણ આપણે નિઃસ્પૃહતાથી રહી શકીએ. જો જળ જ ન હોય તો કમળની નિઃસ્પૃહતા ક્યાં રહેશે?
10. સાંપ્રદાયિક રૂઢિઓ, આચારો, નિયમો વગેરે પ્રત્યે આટલો બધો સમય તથા શક્તિનો ભોગ આપનાર માણસને તેના વ્યાવહારિક જગતમાં આપણે તદ્દન જુદો જ જોઈએ છીએ. તે જરા પણ સંકોચ વિના ભેળસેળ કરે છે, ઓછું જોખે છે, માલ બદલો કરે છે, છેતરે છે, કામચોરી કરે છે, વિશ્વાસઘાત કરે છે, વચનભંગ કરે છે, લાંચ-રુશવત લે છે. અસત્ય બોલવું તેને મન રમત છે. કન્યાનો દહેજ લે છે. ઓછો દહેજ લાવનાર કન્યાને રિબાવે છે અને અંતે બાળી પણ મૂકે છે. એવું કયું અનિષ્ટ છે જે આપણે નથી કરતાં?
11. કુદરતી પરિસ્થિતિની રીતે વિચારીએ તો ભારતભૂમિ, ઋતુઓ, ખનિજો વગેરે અનેક રીતે સમૃદ્ધ ભૂમિ છે. અહીં સપાટ અને સમતલ ઉપજાઉ ભૂમિનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. ઋતુઓ એવી છે કે ત્રણ-ત્રણ ઊપજો લઈ શકાય. નદીઓ અને પર્વતોની રચના એવી છે કે જો તમે તેનો ખરો ઉપયોગ કરો તો ન્યાલ થઈ જાવ. ખનિજો તો અહીં અપાર છે. કોલસો, લોખંડ, પેટ્રોલિયમ જેવી મૂળભૂત કાચી

વસ્તુઓ અપાર છે. બીજી તરફ મજૂરી એટલી બધી સસ્તી છે કે પ્રત્યેક વસ્તુની વિશ્વના બજારમાં સ્પર્ધા કરી શકે તેટલી સસ્તી બનાવી શકાય. ભારતને ભગવાને શું નથી આપ્યું?

12. આપણે સમૃદ્ધ થવું છે પણ સમૃદ્ધિ માટેની અનિવાર્ય શરતો પૂરી કરવી નથી. એટલે ઊતરેલાં કપડાં ગતાવધિ (આઉડેટેડ) બટર ઓઈલ કે દૂધના પાઉડર માટે પડાપડી કરીને જીવીએ છીએ. ગૌરવ માટે આપણી પાસે શું છે? વિશ્વની પ્રથમ નંબરની પ્રજા આગળ આપણે કેવા દેખાઈએ છીએ?
13. પહેલગામથી અમરનાથ સુધીની 28 કિ.મી.ની પર્વતીય યાત્રા દશેક હજાર માણસો પ્રથમથી અનેક સુવિધાઓ કરી રાખેલા માર્ગ ઉપર પાંચ દિવસમાં પૂરી કરે છે. તો તેથી પણ વધુ ઊંચાઈના બરફવાળા પર્વતોને કશી જ સુવિધા વિનાના માર્ગો દ્વારા બે લાખ માણસો, હજારો અશ્વો, ખચ્ચરો વગેરેની સાથે રોજના 20થી 30 કિ.મીની ગતિએ પાર કરનાર-કરાવનાર સેનાપતિઓ કેટલા કુશળ તથા સાહસી હશે?
14. ભારતમાં પરદેશીઓ સાથે વેચાઈ ગયેલા કે વેચાઈ જનારા માણસોની ટકાવારી કેટલી? પ્રજાને આઘાત લાગે તેટલી તો નહીં જ હોય ને?
15. સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે રાજકારણ તથા ધર્મકારણમાં ઉપરના માણસો નીચેના માણસોને પ્રેરણા આપી શકતા નથી. તેમનું પ્રેરણાબળ તો થોડા સમયમાં લેવાય તેટલો લાભ લઈ લેવાનું છે. પ્રજા રાષ્ટ્રપ્રેમી બને તો કોના ઉદાહરણથી બને?
16. દર ત્રીજા વર્ષે કુંભમેળો આવે છે. કરોડો નહીં, અબજો રૂપિયા ધર્મના નામે ખર્ચાય છે. પણ ધાર્મિક દષ્ટિએ પણ તેનું પરિણામ શું મળે છે?
17. પશ્ચિમના દેશોની ચૂંટણીઓ જેવી નિરાપદ ચૂંટણીઓ આપણે ક્યારે કરી શકીશું? સાચી લોકશાહીનું સ્વરૂપ ક્યારે સ્થાપિત કરી શકીશું?
18. પ્રજાને આટલું જ જોઈતું હોય છે. તેના ઉપર કઈ પદ્ધતિનું રાજ્ય છે તેની તેને પડી નથી હોતી, તેને તો પડી હોય છે કે તેને પૂરો ન્યાય મળે છે ને? તેના શાસકો પ્રજાના પક્ષધર છે ને?
19. ભારતની પ્રજાને ધર્મપ્રાણ પ્રજા કહેવી તેના કરતાં ધર્મરોગી પ્રજા કહેવી એમાં વધુ તથ્ય નથી લાગતું?
20. ધાર્મિક ક્ષેત્ર જ જ્યાં વ્યક્તિપૂજા તથા વંશપૂજાથી ખદબદતું હોય ત્યાં રાજકીય ક્ષેત્રને આ દોષથી મુક્ત કેમ કરી શકાય?
21. જે સભ્ય બજેટને સમજી ન શકે અથવા બજેટ ઉપર ચર્ચા ન કરી શકે, જે રક્ષાતંત્ર, વિદેશનીતિ, ગૃહનીતિ કે એવા જ બીજા ગંભીર પ્રશ્નોનો વિશેષજ્ઞ ન હોય તે લોકસભાનો સદસ્ય થઈને શું કરવાનો?
22. પ્રત્યેક ચૂંટાઈ આવનાર સદસ્ય લોકચાહનાથી ચૂંટાઈ આવે છે તેવું કહી શકાય તેમ નથી રહ્યું. કોમવાદ, નાણાં, ભય, લાલચ તથા મતપત્રો સાથે ચેડાં કરવા જેવાં અનેક પરિબળો ફૂલ્યાં-ફાલ્યાં છે. તેનો કોણ અસ્વીકાર કરી શકે તેમ છે?
23. આઝાદી પહેલાંના પ્રશ્નો કરતાં આઝાદી પછીના પ્રશ્નો તદ્દન જુદા અને વધુ ગંભીર છે. બિન અનુભવ તથા વહીવટની અક્ષમતાના કારણે ઘણા પ્રશ્નો આજે પણ સુલઝાવી શકાયા નથી.
24. અવ્યવસ્થિત રીતે શસ્ત્રધારીઓનો ઢગલો માત્ર કરીને પ્રશ્ન હલ ન થઈ શકે. શસ્ત્રોની સાથે પોતાને અનુકૂળ અને સામો પક્ષ રાજી રહે તેવી સંધિઓ કરી લેવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ.
25. પૂજ્યતા મેળવવાનું આકર્ષણ સત્તા તથા લક્ષ્મી કરતાં પણ વધુ પ્રચંડ છે, તેથી ઘણા લોકો જીવનભર પોતાની જાતને રિબાવે છે.

આવી પ્રદર્શિત રિબામણી પૂજ્યતાનું વળતર મેળવી ધન્ય બને છે, પણ તેથી પૂજનાર કે પૂજાવનારના જીવનના પ્રશ્નોનું જરા પણ સમાધાન થતું નથી, કારણ કે, બન્નેમાંથી એકેય પ્રશ્નોનો સ્પર્શ કર્યો જ નથી.

26. પ્રશ્નોનું સમાધાન તો ત્યારે થાય કે જ્યારે આપણે પ્રશ્નોને ખુલ્લી આંખે જોવા તૈયાર હોઈએ.
27. જે પ્રશ્નો છે જ નહીં તેને આપણે પ્રાણપ્રશ્ન બનાવી મૂકીને વાસ્તવિક પ્રશ્નો તરફથી દષ્ટિ ફેરવી લઈએ – બસ આનું નામ તો અધ્યાત્મ થયું છે. ચોર્યાસી લાખ યોનિઓ, મોક્ષ, આત્મસાક્ષાત્કાર, ષડયકોનું ભેદન, કુંડલિની શક્તિની જાગૃતિ, શક્તિપાત વગેરે વગેરેને જીવનમરણના પ્રશ્નો બનાવીને, જીવનના પ્રાણ પ્રશ્નો જેવા કે આહાર, આવાસ, આજીવિકા, સ્વાધીનતા, લાગણી, વાસના, સુરક્ષા, સ્વચ્છતા, સમૃદ્ધિ વગેરે પ્રત્યે ભારે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. તેથી વિશ્વની દરિદ્ર તથા દુઃખી પ્રજામાં આપણે બેઠા છીએ.
28. સત્ય અને ન્યાય લગભગ એક જ છે. સત્ય વિના શું ન્યાયનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે?
29. ગંધાતી ગટરો અને બણબણતાં માખી-મચ્છરો વચ્ચે એકલા મુંબઈમાં જ 45 લાખ લોકો જીવી રહ્યા છે. મકાનોની સીડીઓ નીચે, ખાંચામાં, રેલવેના ભંડાર ડબ્બાઓમાં, પાઇપોનાં ભૂંગળામાં, પુલોની નીચેની જગ્યાઓમાં, જ્યાં ત્યાં, જેમતેમ, ગમે ત્યાં માણસો જાનવર કરતાં પણ ભૂંડી દશામાં સડી રહ્યાં છે. આ દેવભૂમિ ભારત! અહીં અવતરવા દેવો લાલાયિત રહે છે? અહીં જ ભગવાનના અવતાર થાય છે? અને ધર્મની સ્થાપના થાય છે?

17. ઇતિહાસ: ઊડતી નજરે

1. જે પ્રજા સ્વાધીન ન રહી શકે, પોતાનાં બાળ-બચ્ચાનું રક્ષણ ન કરી શકે અને બેઆબરૂ થઈને રહે તેના જીવનદર્શનને શું કહેવું?
2. વિશ્વ ઉપર નજર કરીશું તો સ્પષ્ટ દેખાશે કે કોઈ બ્રહ્મચારી વર્ગે કોઈ રાજકીય ઇતિહાસ સર્જ્યો નથી. ઊલટાનું ઇચ્છાશક્તિનું દમન કરવાથી તેઓ વધુમાં વધુ ઇચ્છાશક્તિ વિનાના અને પરિસ્થિતિના પ્રવાહમાં તણાતા થયા છે, એક તરફ જે પ્રજાના હિતમાંથી હજારો-લાખો સ્ત્રીઓ-પુરુષો આ અકુદરતી માર્ગે ચઢી ગયા હોય અને તેઓ જ પ્રજાનું ઘડતર પણ કરતા હોય તો પ્રજાના દુર્ભાગ્યને કોણ રોકી શકે?
3. હિન્દુ પ્રજાની પારસ્પરિક સ્થિતિ સરવાળાની નહીં પણ બાદબાકીની થઈ ગઈ છે. એટલે તેના ઉપર સતત અલ્પ સંખ્યકોએ રાજ્ય કર્યું છે. શકો, ગ્રીકો, સિથિયનો, કુષાણો, હૂણો વગેરે અત્યંત અલ્પસંખ્યક હતા. તેમના પછી આવનાર મુસ્લિમો પણ અલ્પસંખ્યક હતા. દાખલા તરીકે શાહબુદ્દીન ઘોરીએ બારમી શતાબ્દીના અંતમાં ભારત ઉપર જે રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું તે રાજ્યમાં તેમની વસ્તી અડધો ટકો પણ ન હતી. તેને પુત્ર ન હોવાથી તેના ગુલામોએ રાજ્યસત્તા સંભાળી, ગુલામ હોવાના કારણે તેમને કોઈ સામાજિક અડચણો ના આવી. કુતુબુદ્દીનથી બલ્લન સુધીનાં 84 વર્ષમાં લગભગ પૂરા ભારત ઉપર તેમણે સત્તા જમાવી દીધી. આટલી નાની પ્રજા આટલી વિશાળ પ્રજા ઉપર કેવી રીતે ફરી વળી?
4. હિન્દુઓમાં મુઝીબર રાજ્યકર્તા વર્ગ સિવાય બાકીની પ્રજાને રાજ્યની રક્ષા, વિસ્તાર કે પરાજય સાથે કોઈ આત્મીય ભાવ ન રહે તેવી વર્ણવ્યવસ્થાજન્ય પરિસ્થિતિ રહી છે. એટલે પૂરી પ્રજા એક થઈને શત્રુઓ સાથે ઝઝૂમી શકે તેવી પરિસ્થિતિ જ ક્યાં હતી?
5. એમ પણ કહી શકાય કે સુલતાનો અને મોગલોના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં તથા તેને સ્થાયિત્વ આપવામાં હિન્દુ રાજાઓ તથા સેનાપતિઓનો ભારે હાથ હતો. રાજસ્થાનના રાજાઓની આપણે ટીકા કરીએ છીએ પણ તેમની સામે બે જ વિકલ્પો હતા. દિલ્હીની સલ્તનત સામે થઈને નષ્ટ થઈ જાવ અથવા તેની સાથે મૈત્રી કરીને સુરક્ષિત રહો. મેવાડ સિવાયના લગભગ બીજા બધા રાજાઓએ બીજો માર્ગ પસંદ કર્યો. મેવાડના રાણાઓ ઝઝૂમતા રહ્યા પણ જોઈએ તેવાં પરિણામ ન મેળવી શક્યા. અંતે તેમને પણ સંધિ કરી લેવી પડી. અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે આ બધા રાજાઓ એકસંપ બનીને ઝઝૂમ્યા હોત તો?

18. ભારતીય યુદ્ધોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

1. આપણને કોઈ પૂછે કે સિકંદર કે નેપોલિયન જેવા કેટલા સેનાપતિઓ તમે પેદા કર્યા? તો આપણી પાસે શું ઉત્તર હોઈ શકે?
2. જે પ્રજા સ્વાધીન ન રહી શકે, પોતાનાં બાળ-બચ્ચાંનું રક્ષણ ન કરી શકે અને બેઆબરૂ થઈને રહે તેના જીવનદર્શનનું શું કહેવું?

19. પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા

1. માત્ર વાયન અને ભ્રમણ જ પર્યાપ્ત નથી. ખરું તત્ત્વ તો નિરીક્ષણ છે. તમે જે વાંચો કે ભ્રમણ કરતાં જુઓ, અનુભવો તેનું નિરીક્ષણ કરી શકો છો? અર્થાત્ તેમાંથી બોધપાઠ લઈ શકો છો?
2. ધાર્મિક ક્ષેત્રો જેટલાં ઉચ્ચ ભૂમિકાનાં પ્રેરક છે તેટલાં જ કદાચ તેથી પણ વધુ-સેંકડો ભ્રાન્તિઓનાં પણ પ્રેરક છે. બસ, માન્યતાની ભ્રાન્તિઓ જ ભ્રાન્તિઓ, એના રક્ષણ અને પોષણ માટે જ જાણે કે હજારો-લાખો ધર્મગુરુઓ તનતોડ શ્રમ કરી રહ્યા છે. કલ્યાણ માર્ગ અત્યંત સરળ અને સહજ છે. પણ આ ભ્રાન્તિઓથી પ્રજા છૂટે તો ને?
3. હમણાં જ એક પાઈલટે જમ્બો જેટને 20 કલાકથી વધારે સમય સુધી એકધારું આકાશમાં ઉડાડ્યું હતું. આવાં મોટાં કદાવર વિમાનો બનાવવાં અને વર્ષો સુધી ચલાવવાં, શું આ ચમત્કાર નથી?
4. એક ભાઈને ત્યાં ગયો. તેમણે કાચના ગ્લાસમાં પાણી આપ્યું. (હું સ્ટીલ કરતાં કાચના ગ્લાસને વધુ પસંદ કરું છું, કારણ કે તે વધુ સ્વચ્છ રહે છે તથા પારદર્શક હોવાથી પાણી વગેરેની સ્વચ્છતા જોઈ શકાય છે.) હું તો પાણી જોતો જ રહી ગયો. આટલું ચોખ્ખું સ્ફટિક જેવું પાણી! જાણે કે ગ્લાસમાં પાણી જ નથી. મારા દેશવાસીઓને આવું ચોખ્ખું પાણી પીવાનું ક્યારે મળશે?
5. લંડન આવ્યો તેના ત્રણ જ દિવસ પહેલાં મારે મોરબી પાસેના એક ગામમાં જવાનું થયેલું, ત્યાં જે પાણી પીવાનું હતું તે જાણે લીંબુનું શરબત ન હોય! તેવું રંગદાર હતું. કશા જ ખચકાટ વિના સૌ પીતાં હતાં. ન પીએ તો કરે શું? બીજો વિકલ્પ જ ક્યાં હતો?
6. હું જે સભામાં ગયેલો તે સભામાં સતત ત્રણ કલાક પરલોક સુધારવાની અને મોક્ષની વાતો ચાલી હતી. હજારો શ્રોતાઓ ભાવવિભોર થઈને સાંભળતા હતા. પાણી ચોખ્ખું કરવાની કોઈએ ચર્ચા જ ન કરી. “છટ્, આવી તણખલા જેવી સામાન્ય બાબતની તે વળી ચર્ચા કરાતી હશે! મોંઘો માનવદેહ તો આત્મા અને મોક્ષની જ ચર્ચા કરવા મળ્યો છે.” પ્રજાને આ મૃગજળમાંથી કોણ પાછી વાળે?
7. મેં સ્વચ્છ પાણીની પ્રશંસા કરી તો ઘરઘણી કહે કે “યુરોપના કેટલાક દેશોની તુલનામાં લંડનનું પાણી ઓછું સ્વચ્છ ગણાય છે. હજી વધુ સ્વચ્છ કરવાનું દબાણ ચાલે છે.” મને નવાઈ લાગી, હજી વધુ સ્વચ્છ કરવાનું દબાણ ચાલે? આપણે ત્યાં ક્યાં કોઈ દબાણ જ છે?
8. આપણું લક્ષ્ય તો આત્મા છે, મોક્ષ છે. હું દેહ નથી એટલે દેહનાં સુખદુઃખ પણ મારે નથી, પછી આ વ્યર્થની માથાકૂટમાં મારે પડવાની શી જરૂર છે?
9. પશ્ચિમની પ્રજા ભૌતિક સુખવાદી છે, ભોગવાદી છે તે વાત સાચી પણ તેની સાથે જ તે સાહસી છે, સત્યશોધક છે, શ્રમવાદી પણ છે અને માનવતાવાદી પણ છે, તે વાત આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. અને ભૌતિક સુખો અને ભોગો કોને નથી ગમતાં?
10. પ્રજાનું ઉત્તમ ઘડતર તો તેને કહેવાય કે પ્રજા કઠોર થવા યોગ્ય સ્થળે કઠોર થઈ શકે અને દયા યોગ્ય ક્ષેત્રે દયાળુ થઈ શકે. દયા અને ન્યાય, પરાક્રમી પ્રજાને શોભતાં હોય છે. પરાક્રમ વિનાની દયાનો કેટલો પ્રભાવ?
11. માર્ગો પહોળા, સપાટ, લીસા, ખાડાખેંચા વિનાના, ત્રણ-ત્રણ ટ્રેકોવાળા અર્થાત્ એકીસાથે ત્રણ વાહનો જાય અને ત્રણ આવે. ચોથી ટ્રેકને ઈમરજન્સી ટ્રેક કહેવાય. તેના ઉપર વાહન ચલાવી શકાય નહીં, માત્ર આપત્તિમાં પાર્ક કરી શકાય અથવા કોઈ અકસ્માત વખતે પોલીસ એમ્બ્યુલન્સ વગેરેને આવવા-જવા માટે વપરાય. સિતેર માઈલની ગતિએ ગાડીઓની વણઝાર દોડતી જોઈને આપણને એમ થાય કે આપણે ત્યાં પણ આવી ગતિએ વાહનો દોડાવી શકાશે?
12. મને તરસ લાગી હોવાથી રેલવેની ફરતી ટ્રેલીમાંથી પાણી લાવવાનું સુનીલને જણાવ્યું. તે ગયો પણ ફેન્ય નાણું ન હોવાથી પાછો

આવ્યો. પેલી બાઈ સમજી ગઈ. તેણે તુરત જ પોતાની પર્સમાંથી સુનીલને પૈસા આપ્યા, પાણી આપ્યું અને મેં પીધું. સુનીલે સ્વીસ નાણું તેની સામે ધર્યું પણ તે ‘નો... નો.... નો...’ કહી અસ્વીકારતી રહી. આ મૂંગી માનવતા એ શું ધર્મ નથી?

13. એફિલ જેવાં ટાવરો કે મકાનો પ્રજાજીવનની ઉપયોગિતા સાથે મેળ ખાતાં નથી, પણ પ્રજાની અસ્મિતા, શિલ્પ અને સ્થાપત્યો દ્વારા પ્રગટતી હોય છે. જે પ્રજા પાસે વિશ્વને પ્રભાવિત કરે તેવું એક પણ શિલ્પ કે સ્થાપત્ય ન હોય તે શાનું ગૌરવ કરે?
14. બીજા દિવસે બર્મિંગહામમાં હિન્દુ કમ્યુનિટી મંદિરમાં પ્રવચન નિમિત્તે ગયા. અહીં પણ જૂનું ચર્ચ રાખેલું છે. ચર્ચ સુંદર તથા વિશાળ છે. મંદિર બનાવવા માટે ભારે પ્રયત્નો ચાલે છે, પણ અહીં જ્ઞાતિવાર મંદિરો થયાં હોવાથી જ્ઞાતિવાદમાં જ માનનારાં અથવા જેમની જ્ઞાતિનાં વધુ ઘર નથી એવાં બાકી બચેલાં કુટુંબો મળીને આ કાર્ય કરી રહ્યાં છે. તેમનાં ઘર થોડાં છે અને આર્થિક ક્ષમતા સીમિત છે. છતાં ઉત્સાહથી બધાં કામે લાગ્યાં છે. મને ઘણી વાર એમ થાય કે જો આર્થિક ક્ષમતા જ ન હોય તો આવાં મંદિરો બાંધવાની શી જરૂર છે?
15. હવે તો હૃદય બદલવાની પણ શલ્ય ક્રિયા થવા માંડી છે. માણસને વધુ જીવવાની તકો વધી ગઈ છે. પણ હૃદયમાં જીવાત્મા રહે છે અને તેનાથી આખું શરીર ચાલે છે તે માન્યતાનું શું?
16. આપણી મુશ્કેલી એ છે કે પશ્ચિમના પૈસા તથા સગવડો તો આપણને ગમે છે, પણ પશ્ચિમની જીવનપદ્ધતિ ખાસ કરીને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની જીવનપદ્ધતિ આપણને ગમતી નથી. આગળ આવનારાં વર્ષોમાં આપણાં યુવાન-યુવતીઓ પશ્ચિમી પ્રવાહમાં વધુ ને વધુ તણાવાનાં જ છે. તેમને રોકી શકાશે નહીં. અને દેશમાં પણ આવો પ્રવાહ ક્યાં નથી વહેતો?
17. મંદિર બાંધવા જુદા જુદા કથાકારો બોલાવ્યા તેમાં એક કથાકારની સેક્રેટરીબહેને શરત મૂકી કે બે ફર્સ્ટ ક્લાસની તથા ત્રણ સામાન્ય ક્લાસની એરટિકિટ મોકલો તો જ અમે આવીએ. વાતે સાચી છે. જો પૈસા કમાવા માટે જ કથા કરવાની હોય તો વ્યાપારીઓની સાથે કથાકારો વ્યાપારિક વલણ કેમ ના અપનાવે?
18. જે પ્રજા સ્થૂલ ગંદકીને દૂર નથી કરી શકતી તે આંતર ગંદકી (ભ્રષ્ટાચાર) ને તો શું દૂર કરી શકે?
19. મળ-મૂત્રના રેલા છેક ગંગાજીમાં પહોંચી રહ્યા છે. નગરની ગટર પણ મળી રહી છે અને શ્રદ્ધાળુ લોકો આયમન ઉપર આયમન પણ કરી રહ્યા છે. કમકમાં ઉપજાવે તેવાં આ દશ્યોને કેમ રોકી શકાતાં નથી? કારણ કે આપણે સ્વચ્છતા વિનાની પવિત્રતા ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ. પરદેશીઓને આ ગંદકી નડતી હશે, બાકી આપણને ક્યાં કશો વાંધો આવે છે?
20. પણ આપણે તો આપણી પવિત્ર ભૂમિની પેલે પાર શું છે તેની જિજ્ઞાસા જ કરી નહીં, કદાચ કરી તો બધાને મ્લેચ્છ માનનારી કરી. સુમેરુ પર્વત તથા ક્ષીરસાગરની કલ્પનાઓ તો કરી પણ એ સુમેરુના શિખર ઉપર ચઢવા કે દૂધસાગરના દૂધથી ભારતનાં બાળકોને હૃદયપુષ્ટ બનાવવા પ્રયત્ન ક્યાં કર્યો?
21. પંચધાતુથી બનેલી બુદ્ધની વિશાળ મૂર્તિ જોતા જ રહી જઈએ તેટલી ભવ્ય અને પ્રભાવશાળી લાગી. બુદ્ધ કેટલા મહાન હશે જેમનો કર્મકાંડ અને વર્ણભેદ વિનાનો ધર્મ છેક પૃથ્વીના બીજા છેડા સુધી પહોંચી ગયો હશે?
22. આપણી લોકશાહી, ટોળાશાહીમાં બદલાઈ ગઈ છે, આપણી ધારાસભાઓ, કલહસભાઓ બની ગઈ છે. આપણા ધારાસભ્યો, કાં તો બાવડાં ચઢાવનારા થયા છે કે પછી આંગળી માત્ર ઊંચી કરનારા થયા છે અને પ્રજા ચૂંટણી સમયે પોતાના મતનો વધુમાં વધુ ભાવ ઉપજાવી લેનારી થવા લાગી છે. આ બધાના સરવાળારૂપે ભારતની લોકશાહી, કોમવાદ, ભ્રષ્ટાચાર, કામચોરી અને રાષ્ટ્રીય આવકની હોળી કરનારી થઈ ગઈ છે કે થવા લાગી છે. સાચી લોકશાહી વિના પ્રજા સુખી ન થઈ શકે. પ્રજા પોતે જ જો પોતાના મતનો સાચો ઉપયોગ ન કરી શકે તો દોષ કોને દેવો?

23. ભારતમાં સંયુક્ત કુટુંબ કે સ્થાયી લગ્નો પ્રેમ અને સમજણથી રહે છે તેવું કહેવા કરતાં, વધુ પ્રમાણમાં તો લાચારી ખાસ કરીને આર્થિક-સામાજિક-ધાર્મિક લાચારીથી રહે છે તેવું કહેવું સુસંગત લાગે છે. એક સ્ત્રી ઉપર અપાર અત્યાચાર થાય છે. પતિ, દિયર, જેઠ, સાસુ-સસરા-નણંદ વગેરે બધાં મળીને તેના ઉપર જુલમ કરે છે, પણ તે ભાગીને જાય તો ક્યાં જાય?
24. આપણે પ્રજાને વ્યસનમુક્ત કરવા મથીએ છીએ. જોકે તેમાં નહિવત્ જ સફળતા મળે છે. દારૂબંધી હોવા છતાં ગુજરાતમાં ગામેગામે ધૂમ દારૂ પિવાય છે. સોમરસનું પાન કરનારા આર્યોથી માંડીને અત્યાર સુધી અનેક પ્રકારનાં માદક દ્રવ્યો પ્રજામાં પ્રસરતાં રહ્યાં છે. પ્રજા સંપૂર્ણ વ્યસનમુક્ત હોય તો તેનાથી રૂંડું શું?
25. અમે સૌની સાથે મૂર્તિની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી. મંદિરની કાર્યકર્ત્રી એક જાપાનીઝ યુવતી અમારાં ચંપલ લઈને સામે આવી અને પગ આગળ મૂકીને હસીને નમ્રતાપૂર્વક વિદાય થઈ. ભાષાની અગવડના કારણે તે કે હું કંઈ બોલી ન શક્યાં, પણ તેનો ભાવ હતો કે “તમારાં સ્ત્રીપર પહેરી લો. અહીં સ્ત્રીપર પહેરીને મંદિરમાં ફરવાની છૂટ છે.” પવિત્રતાનો માપદંડ પણ કેટલો ભિન્ન છે?
26. લગભગ બંગાળથી જાપાન સુધીનો પૂર્વભાગ માછલી વગેરે સમુદ્રી જીવોનો અઢળક ઉપયોગ કરે છે. મારા માટે સૌથી વધુ આશ્ચર્ય અને અસમાધાનનો વિષય રહ્યો છે કે આવા ભયંકર માંસાહારી લોકો આટલા બધા પ્રામાણિક અને સાચા કેમ છે! અને બીજી તરફ આપણી શાકાહારી અને તેમાં પણ ડુંગળી-લસણ-રીંગણાં-બટાટા જેવાં શાકોને પણ ત્યાજ્ય માનનારી વ્યાપારી અને ધાર્મિક પ્રજા આટલી બધી અપ્રામાણિક અને છેતરપિંડી કરનારી કેમ છે?
27. જેવું અન્ન તેવું મન થતું હોય તો ભારતની ચુસ્ત ધાર્મિક વ્યાપારી પ્રજા વિશ્વની સૌથી વધુ પ્રામાણિક પ્રજા થવી જોઈએ ને! પણ ઊલટું કેમ થયું છે?
28. પ્રત્યેક પ્રજાની ખાવાની જન્મજાત રુચિઓ બંધાઈ ગઈ હોય છે. વ્યાપક ભ્રમણ કરનાર જો આ રુચિઓને વિસ્તૃત ન કરે તો તેનું ભ્રમણ દુઃખદાયી થઈ જાય. હ્યુ-એન-ત્સાંગ જેવા પ્રવાસીઓને ભ્રમણકાળમાં કેટલી રુચિઓને વિસ્તારવી પડી હશે?
29. કોઈ પણ દેશ તેની પ્રામાણિક પ્રજાનું ખુમારીભર્યું ગૌરવ લે. પ્રજાની પ્રામાણિકતા, પ્રામાણિક રાજનેતાઓ પાસેથી આવતી હોય છે. જો રાજનેતાઓ, ધર્મગુરુઓ અને પ્રજા બધાં જ અપ્રામાણિક હોય તો કઈ ખુમારીએ આપણે વિશ્વના મંચ ઉપર ઊભા રહી શકીએ?
30. પશ્ચિમનાં મોટાં વિમાનોમાં બારણા પાસે એક ખાનું હોય છે, જેમાં પ્રવાસીઓ પોતાના કોટ, ઓવરકોટ વગેરે નિશ્ચિત હેંગર ઉપર ટાંગે છે. એર હોસ્ટેસો કોટ લાવવા-લઈ જવાની સેવા બજાવતી હોય છે. એકસાથે એક જ ખાનામાં દશ-પંદર કોટ ટિંગાતા હોય અને પ્રવાસી તો ક્યાંય દૂર બેઠો હોય, છતાં કોઈ ફરિયાદ ન ઊઠે, તો તે પ્રજાની નૈતિકતાનું માપ તો કાઢવું જ રહ્યું ને?
31. મને મારો દેશ પ્રિય છે. પણ વિશ્વની તુલનામાં તેની જે દશા છે તેનાથી વેદના છે, મેં વિશ્વના દેશોની આર્થિક, ભૌતિક, શૈક્ષણિક, માનવીય, સાંસ્કૃતિક, સભ્યતા, ભદ્રતાનું સ્વરૂપ જોયું છે તેવું મારા દેશમાં પણ જોવાની ઉત્કંઠા છે. એટલે વેદના થાય છે. આપણે ક્યાં છીએ? કેવા છીએ? તેનો સાચો ખ્યાલ લાવ્યા વિના આપણે મિથ્યા ભ્રાન્તિઓમાંથી છૂટવાના નથી. જોકે વિદેશો સાથે તુલના કરી કરીને જીવ બાળવાનો શો અર્થ છે?
32. ભારત આવ્યાને છઠ્ઠા દિવસે નોર્થવેસ્ટ એરલાઇનનું એક ક્વર પોસ્ટમાં આવ્યું. એમાં મારો પ્રવાસ નંબર ધરાવતું કાર્ડ મોકલવામાં આવ્યું છે. મને અભિનંદન આપતાં લખ્યું છે કે તમારી વીસ હજાર માઈલની યાત્રા થઈ છે. આટલી મોટી યાત્રા કરનારને કંપની બોનસ તરીકે એક ફ્રી ટિકિટ ભેટ આપે છે, જે અમે મોકલી રહ્યા છીએ. બરાબર બારમા દિવસે બીજું ક્વર આવ્યું, જેમાં દશ-દશ હજાર માઈલની ફર્સ્ટ ક્લાસની બે ટિકિટો આવી છે. સાથે પત્રમાં લખ્યું છે, ઓગસ્ટ 1991 સુધી આ ટિકિટ વેલિડ છે. તમે ગમે ત્યારે યાત્રા કરી શકો છો. ટેક્સીભાડા માટે તથા હોટલમાં ઊતરવા માટેનું વાઉચર પણ સાથે છે. હું વિચાર કરું છું કે આવી જ યોજના આપણી એર લેઝમાં હશે? કદાચ હોય તો આટલી સરળતાથી ટિકિટો મોકલી આપતા હશે? કે પછી ધક્કા ખવડાવતા હશે?

33. વિદેશમાં વસતા આપણા હજારો ભાઈઓ અહીંના લોકોને ત્યાંની પરિસ્થિતિ સમજાવે છે. પશ્ચિમનાં અનેક ઉધાર પાસાં હોવા છતાં ત્યાં જવા અને વસી જવા જાતજાતના ઉચિત-અનુચિત બધા પ્રકારના પ્રયત્નો લોકો કરે છે. ત્યાં જવા અને વસવા માત્રથી વ્યક્તિની કિંમતમાં ભારે વધારો થઈ જાય છે, એ જ વિદેશ માટેનું મોટું પ્રમાણપત્ર નથી શું?
34. એશિયાની (ખાસ કરીને ભારત-પાકિસ્તાન-બાંગ્લાદેશની) પ્રજા અમારા સુંદર, સુઘડ, વ્યવસ્થિત દેશોમાં ઘૂસી ન જાય, તે માટે વિદેશી શાસન જાતજાતના કાયદાઓ કરીને તથા અવરોધો ઊભા કરીને આ પ્રજાને પોતાનાં હવાઈમથકોથી પાછળ વાળવાના પ્રયત્નો કરવા છતાં, ગમે તે રસ્તે, ગમે તે રીતે પ્રવેશી જવાની લાલસાવાળાં આપણે આપણા સ્વમાનને ઘટાડી રહ્યાં નથી શું?
35. ઊતરેલાં વસ્ત્રો, દૂધનો પાઉડર, બટર ઓઈલ વગેરે વસ્તુઓ લેવા પડાપડી કરનારા આપણે આપણી મહાનતાની વાતો પેલી પ્રજાના ગળે કેવી રીતે ઉતારી શકીશું?
36. અતિશ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા, બુદ્ધિદ્રોહ જન્માવે છે. અને બુદ્ધિદ્રોહથી જીવનના બધા જ પ્રશ્નોનું વાસ્તવિક નિરાકરણ કરી શકાતું નથી. એથી પ્રજા હલ થયા વિનાના પ્રશ્નોમાં સતત ગૂંચવાઈને દુનિયાની ત્રીજા કે ચોથા નંબરની પ્રજા થઈ ગઈ છે. પૂર્વની જે-જે પ્રજાએ પોતાનો જીવન અભિગમ બદલ્યો તે પ્રજા પોતાના પ્રશ્નો હલ કરવામાં સફળ થઈ એટલું જ નહીં, તે વિશ્વની પ્રથમ નંબરની પ્રજા પણ થઈ ગઈ.
37. જે તત્ત્વો પ્રયોગશાળાના ક્ષેત્રમાં નથી આવી શકતાં તેના વિશે પ્રજા શ્રદ્ધા રાખે તેમાં કશો વાંધો ન હોવો જોઈએ. પૂરા જીવનની પૂરી વ્યાખ્યા વિજ્ઞાનથી કરી શકાય નહીં. વિજ્ઞાનની પણ પોતાની સીમા છે જ અને વૈજ્ઞાનિકો તેનો સ્વીકાર કરે છે. એટલે અશ્રદ્ધા કે નાસ્તિકતાનો પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન છે, પ્રજાજીવનના સાચા પ્રશ્નોનું સાચું નિરાકરણ કરવાનો.

20. નર્મદા યોજના: બાબા આમટેને ઉત્તર

1. સંપત્તિ કોને કહેવી અને વિપત્તિ કોને કહેવી તેનું ચિંતન બીજાઓને પણ કરવા દો. આજ સુધી વિશ્વભરમાં 20 હજાર બંધો બંધાયા છે. ત્યાં સંપત્તિના ઢગલા થયા છે. ભારતના એકલા ભાખરા બંધને જ લઈ લો, આ બંધથી પંજાબ, હરિયાણા, રાજસ્થાનમાં સંપત્તિના ઢગલા થયા છે. આ બંધના કારણે આ પ્રદેશોનું અનાજ તેની મંડીઓમાં ઊભરાઈ રહ્યું છે. આ બંધોથી કેટલી વિપત્તિ આવી તેનો આંકડો મળતો નથી. નર્મદા ઉપર બંધ બાંધવાથી ઘોર વિપત્તિ આવવાની હોય તો અત્યાર સુધી બંધ વિનાની નર્મદાથી તો સંપત્તિના ઢગલા જ થયા હશે ને? જે આદિવાસીઓને આગળ કરીને બુમરાણ મચાવવામાં આવે છે તે બધાનાં ઘરો તો સંપત્તિથી ઊભરાઈ જતાં હશે ને?
2. ‘ભારત જોડો’ આંદોલનના પ્રણેતા બાબા આમટેને પોતાનું બધું બળ સરદાર સરોવર ઉપર જ વાપરવાનું કેમ મન થયું હશે?
3. બાબા આમટે જેવા બીજા 10-20 આગ્રહી – સત્યાગ્રહી માણસો જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં પેદા થાય અને સરકાર ઉપર પોતપોતાની વાત મનાવવા ઘોર દબાણ કરે તો સરકારની દશા કેવી થાય? અને આપ જેને “ભારતની પ્રજા” કહો છો તે બિચારી ક્યાં જઈને ઊભી રહે?
4. બાબા આમટેજીને સલાહ આપવી પડે છે કે મહારાષ્ટ્રમાં શેરડી કાપનારા તથા બીજા અસંખ્ય ખેતમજૂરો, મુંબઈની ઝૂંપડપટ્ટીવાળા તથા ફૂટપાથવાસીઓ વગેરે માટે બની શકે તો કાંઈક કરો. નર્મદા યોજનાના મજૂરોની ચિંતા કરવા કરતાં આ લોકોની ચિંતા વધુ કરવા જેવી છે કે પછી આ નિર્માણકાર્ય વેરવિખેર કરવા જ માત્ર કમર કસી છે?
5. નર્મદા યોજનાને મંજૂરી મળ્યા પછી તેના ઉપર કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા છે અને તડામાર કામ આગળ વધી રહ્યું છે. હવે પુનરાવલોકનનો પ્રશ્ન ઉઠાવવો તે ડહાપણભર્યું નથી લાગતું. આ રીતે તો દેશ કોઈ નિર્ણય ઉપર આવી જ ન શકે અને કરેલા નિર્ણયોની કશી કિંમત જ ના રહે. ટ્રિબ્યુનલનો ચુકાદો એ આખરી ચુકાદો હોય છે. જો તેને ફોક કરવામાં આવે તો ટ્રિબ્યુનલ ઉપર વિશ્વાસ જ નહીં કરે. દેશના નેતાઓ, ન્યાયાલયો, ટ્રિબ્યુનલો કોડીની કિંમતનાં થઈ જશે. આથી મોટી કઈ હાનિ કહેવાય?
6. યોજનાની ભૂલો વિશે જ બાબા આમટે આપ ચિંતન કરવા માગતા હો તો સર્વપ્રથમ ‘ભારત જોડો’ યોજના ઉપર જ ચિંતન કરો. આપની ભારત-યાત્રા પછી પણ કાશ્મીર, પંજાબ, ઝારખંડ, બોડોલેન્ડ, ત્રિપુરા, મણિપુર વગેરે કેમ તૂટી રહેલાં છે? સરદાર સરોવર યોજના તો પૂરી થયે સફળતા-નિષ્ફળતાનું દર્શન કરાવી રહે છે. આપનું ચિંતન તો ક્યારનીય નિષ્ફળતાનાં દર્શન કરાવી રહી છે. આપનું ચિંતન સરદાર સરોવરનાં ખુદરાં શોધવા કરતાં પોતાની જ યોજનાની ભૂલો શોધવામાં લગાવો ને?
7. નર્મદા યોજનાનાં માત્ર દુષ્પરિણામ થવાની જ સંભાવના આપને કેમ દેખાય છે? સાથે સારાં પરિણામ પણ દેખાવાં જોઈએ, તે કેમ નથી દેખાતાં?
8. પર્યાવરણના બે મુખ્ય સિદ્ધાંતો માન્ય કરીએ કે વાતાવરણમાં ઝેરી વાયુઓનું પ્રમાણ ઓછું બને તથા પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ વધુ બને, તો આ કામ વૃક્ષો જળ વિના ઊગે નહીં, અને સમુદ્રમાં જળ વહી જાય તો તેથી પર્યાવરણને કયો ફાયદો થવાનો?
9. મધ્યપ્રદેશનો ઇન્દિરાબંધ તથા ગુજરાતનું સરદાર સરોવર બાબા આમટે આ બન્ને બંધોને અટકાવી દેવા મરણિયા પ્રયાસો કરવા તેનું નામ તો ઉત્તમ રસ્તો નથી ને?
10. અહીં એક નવાઈ એ છે કે આવા મોટા ઉદ્યોગો મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ કે અન્યત્ર થાય તેમાં કોઈ વાંધો દેખાતો નથી. જોકે દુષ્કાળનાં ક્ષેત્રો તો ત્યાં પણ છે. માત્ર ગુજરાતમાં જ મોટા ઉદ્યોગો ન થાય તેની ચિંતા તેઓને (બાબા આમટેને) કેમ થઈ હશે?
11. કેટલાક ઉદ્યોગો એવા છે કે તેને નિશ્ચિત સ્થાને જ નાખી શકાય, જેમ કે સોડાએશનાં કારખાનાં, સિમેન્ટનાં કારખાનાં, મીઠાના અગરો

વગેરે. આ સિવાયના મોટા ઉદ્યોગો દુષ્કાળ ક્ષેત્રમાં છે જ ક્યાં?

12. પણ મૂળ મુદ્દો એ છે કે નર્મદા નદી ઉપર બંધ બાંધીને દૂર દૂરનાં ખેતરો સુધી પાણી પહોંચાડવું એ પાણીનો બગાડ છે કે પછી તેના નીરને સમુદ્રમાં વહી જવા દેવું તે બગાડ છે?
13. ગુજરાતના ખેડૂતો પંજાબ તથા હરિયાણાના ખેડૂતો જેટલા સંપન્ન નથી. પણ કદાચ હોય તો આંખો ઠારવાની હોય, બાળવાની તો ના જ હોય. એ મારા દેશના ખેડૂતો છે અને મબલક પાક પેદા કરી જાણે છે. તેમને બિરદાવવાના હોય, આપણે કંગાળ ભારત તો નથી શોધતા ને?
14. જો ખરેખર બાબા આમટે આપને ગુજરાત પ્રિય હોય તો ગુજરાતને ગુજરાતના માર્ગે ચાલવા દો. અમે આપઘાત કરનારી પ્રજા પણ નથી. આપને બધે આપઘાત જ કેમ દેખાય છે?
15. બની શકે તો બાબા આમટે આપ સરકારના તથા નર્મદા યોજનાના હક્કદારોના ડહાપણની પણ થોડી નોંધ લો તો આપનું દુઃખ તથા નિરાશા ઓછાં થઈ જશે. આપે તો સરકારને જૂઠાણાંનો ચક્રવ્યૂહ રચનાર તથા નર્મદા યોજના વિરોધીઓ ઉપર લગાતાર કાદવ ઉછાળનાર પણ ગણ્યા છે. સરકાર કદાચ જૂઠાણાંનો ચક્રવ્યૂહ રચતી હશે પણ ઓછામાં ઓછું એક બાબતમાં તો તે જૂઠાણાથી મુક્ત હશે તેવું તો આપે પણ સ્વીકારવું પડશે. તે બાબત છે આપને ‘ભારતરત્ન’નું બહુમાન આપવાનો નિર્ણય. બીજા પક્ષે આપને એમ પૂછવાનું મન થાય કે આ જૂઠાણાના ચક્રવ્યૂહવાળી સરકારનું બહુમાન સ્વીકારતાં તેની સત્યતા વિશે આપને શંકા-કુશંકા ન થઈ?

21. નવી આશા

1. ચાર વેદો, એકાદશ ઉપનિષદ અને ષડ્શાસ્ત્રોમાં ક્યાંય સાધુ દેખાતો નથી. સંશોધનકારોએ સંશોધન કરવું જોઈએ કે ઋષિયુગમાં ક્યાંય સાધુ કેમ નથી?
2. આપણી સામે બે પ્રશ્નો છે. સંસ્કૃતિની નવી ચેતના અને મૂલ્યોની ગતિશીલતા આપણે સ્વીકારી શકીશું?
3. આજે સંયુક્ત કુટુંબો વિસર્જિત થઈ રહ્યાં છે તે ચિંતાનો વિષય નથી. ચિંતાનો વિષય એ છે કે બદલાયેલા કાળપ્રવાહમાં ઝડપભેર આપણે નવી વ્યવસ્થા કરી શકીએ કે સ્વીકારી શકીએ છીએ કે કેમ?
4. કોઈ વ્યક્તિ ભગવાન બની બેસી પોતાની પૂજા કરાવડાવે, પોતાનું નામ જપાવે, પોતાની આરતી ઊતરાવે અને ગવડાવે, પોતાના ચમત્કારો પોતે જ પ્રચાર કરે, છપાવે, વહેંચાવે અને લોકોને ચમત્કારોથી દુઃખમુક્ત કરી આપવાની પ્રેરણા આપે, એક ચમત્કારઘેલું, બુદ્ધિહીન ટોળું, વ્યક્તિપૂજનો જયજયકાર કરે, આથી વધુ પ્રજાજીવનનો અંધકાર શો હોઈ શકે?
5. પ્રજાનો કીમવર્ગ એટલે વિદ્વાન વર્ગ. વિદ્વાન વર્ગ જ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ વિનાનો હોય અને પ્રકૃતિપૂજક બન્યાં હોય, પ્રકૃતિના જુદા-જુદા ઘટકો (નદીઓ, સમુદ્રો, પર્વતો, સૂર્ય, વાયુ વગેરે)નાં સ્તોત્રો રચીને, ગાઈને, ગવડાવીને ધાર્મિકતાનો સંતોષ અનુભવતો હોય તો વિજ્ઞાન રહેશે ક્યાં?
6. ગુજરાતનો કોઈ રેલ મંત્રી નથી થતો! યુ.પી.ને ગેસની જરૂર છે તો છેક હજીરાથી બરેલી સુધી માત્ર છ મહિનામાં યુદ્ધના ધોરણે ગેસ પાઈપોની લાઈન બિછાવીને ગેસ કેમ લઈ ગયાં? કારણ કે ઊર્જા મંત્રી (અને પ્રધાનમંત્રી પણ) યુ.પી. ના છે. યુ.પી. કરતાં તાત્કાલિક આવશ્યકતા ગુજરાતને આ ગેસની છે. છતાં ગુજરાતને ગેસ કેમ નથી અપાતો? અરે આપવાની વાત તો દૂર રહી, અબજો રૂપિયાનો ગેસ કેમ બાળી મૂકવામાં આવે છે? કારણ કે, ગુજરાતનો કોઈ મંત્રી નથી. કેન્દ્રમાં ગુજરાતનો પ્રભાવક મંત્રી કેમ નથી? કારણ કે, પ્રભાવી પ્રબળ મુત્સદી ચૂંટણી જીતી શકતો નથી?
7. પ્રજાને એટલી બધી ધાર્મિક ન બનાવવી જોઈએ કે જેથી તેનું વૈજ્ઞાનિક ચિંતન જ કુંઠિત થઈ જાય. અમાપ સાધનશક્તિનો દેશ માત્ર સાચી દષ્ટિ વિના પોતાનાં સાધનોનો સાચો ઉપયોગ ન કરી શકવાથી કંગાળ દેશ બની ગયો છે. તે જોઈને કોને દુઃખ નહીં થાય?
8. જે લોકોને જીવનનાં મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં અણગમતું વાતાવરણ મળ્યું હોય અને તે જીવનભરનું હોય તેમના કલેશની કોઈ સીમા જ નહીં. પાંચ ભૌતિક પ્રતિકૂળતા તો સહન થઈ શકે, પણ જેમને લાગણીઓની પ્રતિકૂળતા મળી હોય અને સતત અણગમતા વાતાવરણમાં ખાવું- પીવું-ઊંઘવું વગેરે થતું હોય તેની પીડાની તો વાત શી કરવી?
9. શ્રદ્ધાળુઓ બધે જ પૈસા નાખતા હોય છે. ભલે ને વહેતી નદી હોય, કુંડ હોય કે દરિયો હોય. નાખેલા પૈસાનું શું થશે તેનો વિચાર આવે તો તો બેડો પાર થઈ જાય. પણ એવો વિચાર કોણ કરે?
10. હું સાહિત્યરસિક જીવ નથી, પણ ધર્મ તથા સમાજસુધારક જીવ છું. મારા હૃદયમાં હિન્દુ પ્રજાની દુર્દશાની ભારે પીડા છે. એ પીડા મને સંશોધન કરવા પ્રેરણા આપે છે. આપણે આવા કેમ છીએ?
11. પ્રત્યેક દૈવી તથા માનવીય વિપત્તિનાં સાચાં કારણો શોધવા કરતાં કોઈ દૈવી હોય અથવા કોઈ નડતરને જ ઝટ દઈને તે સાચું કારણ માની લે છે. જે પ્રજા પોતાનાં દુઃખોનાં સાચાં કારણો જ ન શોધી શકતી હોય તે સાચા ઉપાયો કેવી રીતે કરી શકે?
12. ચિંતનનું મૂળ લક્ષ્ય જીવનના પ્રશ્નોનું સર્વોત્તમ સમાધાન હોવું જોઈએ. પ્રશ્નો વિનાનું જીવન હોય જ નહીં. ખરેખર તો જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોના પ્રશ્નોને હલ કરવા પુરુષાર્થ કરવો તે જ સાધના છે.

13. પ્રશ્નોથી ભાગી છૂટવું તે પલાયનવાદ છે. પ્રશ્નોને ખોટી રીતે હલ કરવા મહેનત કરવી તે ભ્રમણા છે અને પ્રશ્નો સાચી રીતે સચોટપણે હલ કરવા પ્રયત્નો કરવા તે જ સાચો ધર્મ છે, તે જ સત્ય માર્ગ છે, તે જ જીવનની ઉત્તમ સાધના છે.
14. અતિ ધાર્મિક પ્રજા વર્તમાન પ્રશ્નોને, વર્તમાન તાજા ચિંતનથી ઉકેલવાની જગ્યાએ, જૂના ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવામાં તથા તેનું રક્ષણ કરવામાં પોતાની શક્તિ ખર્ચવા લાગે છે.
15. દેશમાં વર્તમાનમાં જે વિકરાળ પ્રશ્નો ઊભા થયા છે તેનું મૂળ કારણ રાજનેતાઓની જે-તે બાબતોના નિર્ણય કરવાની અક્ષમતા અને વહીવટી તંત્રની અક્ષમતા છે.

22. આવેગો અને લાગણીઓ

1. પ્રજાના ઇતિહાસોમાં જોવાનું એ છે કે તેણે દુષ્ટતા સામે કેટલું માથું ઊંચક્યું તથા કેટલો પડકાર આપ્યો?
2. આપણી સ્મૃતિ માટે પણ ક્યાંક કોઈએ સેલ ગોઠવેલો છે. ભલે તે જોઈ ન શકાય. કેલ્ક્યુલેટરનો સેલ પણ ક્યાં દેખાય છે? હા, તેનું કાર્ય દેખાય છે. કાર્ય જ સેલના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ નથી શું?
3. આ ભક્ષ્ય-ભક્ષકની રચના ન કરાઈ હોત અને પ્રત્યેક પ્રાણી માત્ર પોતાના કુદરતી મોતથી જ મરતું હોત, તેને મારી નાખવાનો ભય જ ન હોત તો સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ કેવું હોત?
4. જીવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ એ પ્રકારે કરાઈ છે કે જાણે એકબીજાના આહાર જ ન હોય! ભીંતગરોળી જીવાત ન ખાય તો બીજું શું ખાય?
5. પ્રશ્ન એ છે કે વિશાળ ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજા સુપ્રીમ નેતૃત્વ, નોબેલ ઇનામ વગેરેમાં કેમ નગણ્યતા અનુભવે છે? શું ક્વોન્ટિટી અને ક્વોલિટી બન્ને સાથે નથી રહી શકતાં?
6. જોખમનું નામ તો જીવન છે. જોખમ વિના જીવન ક્યાં છે?
7. સાચો માર્ગ તો એ છે કે જીવનના સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા થવી જ જોઈએ. ચિંતામાંથી પ્રશ્નોને ઉકેલનારું ચિંતન અને ચિંતનમાંથી પ્રશ્નોને ઉકેલનારા પ્રયત્નો-પુરુષાર્થ પ્રગટવો જોઈએ.

23. હવે તો જાગીએ

1. આપણા બુદ્ધિધનને ટોળામાં બદલવું છે કે પછી પ્રયોગશાળામાં મોકલીને વૈજ્ઞાનિકો બનાવવા છે? દેશને શાની જરૂર છે?
2. સામાન્ય સભામાં જે લોકો રાજનેતાઓના ભ્રષ્ટાચારની ખુલ્લુંખુલ્લા નિંદા કરે છે, તે જ લોકો પોતાની ધાર્મિક સભામાં તેમને બોલાવીને તેમના દ્વારા સન્માનિત થતાં ખચકાતા નથી. આનું નામ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કહેવાય? આનું નામ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ કહેવાય? સતત માનભૂખથી પીડાતા રહીને જે મળે તે ખાઈ લેવાની વૃત્તિ, તીવ્ર લોકૈષણા વિના હોઈ શકે ખરી?
3. પશ્ચિમમાં મુસ્લિમો પણ વસે છે. તેમની મસ્જિદમાં નિઝો મુસ્લિમથી માંડીને ગોરા મુસ્લિમ સુધીની બધી પ્રજા એકસાથે નમાજ પઢે છે. તેઓ ભાગ્યશાળી છે કે તેમની પાસે આટલા બધા ગુરુઓ નથી. આટલા બધા દેવો કે અવતારો નથી, તેમ આટલા બધા વાડા કે પંથો નથી. જે એકતા-સમાનતા તેઓ સ્થાપી શકે છે, તે આપણે કેમ સ્થાપી શકતા નથી?
4. મારી દૃષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મને જો વિજયી બનાવવાં હોય તો એક પરમાત્મા, એક ધર્મ, ધાર્મિક સમાનતા સાથેની સરળ પ્રાર્થના અને કુદરત સહજ સરળ જીવનપદ્ધતિ પ્રજામાં જગાડવાનું કામ જરૂરી છે. કેટલા લોકો આવું કરવા તૈયાર થશે?
5. કેટલાક ધર્મપુરુષો પોતાના ખરચે, પોતાના માણસો દ્વારા ગામેગામ પોતાનું સન્માન ગોઠવતા રહે છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં જેમ ગોબેલ્સનો પ્રચાર કામ કરે છે, તેમ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ ગોબેલ્સવૃત્તિ કામ કરે છે. ધૂમ પૈસો વાપરો. પૈસાથી શું નથી થઈ શકતું?
6. હિન્દુ પ્રજા બહુ મોટા પ્રમાણમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પૈસો વાપરે છે. કુંભમેળો, યજ્ઞો, સપ્તાહો, રાજભોગો, સમૈયાઓ અને એકની એક જગ્યાએ પરસ્પરની સ્પર્ધામાં ભવ્ય મંદિરો તથા સમાધિઓ બાંધવા પાછળ લાખો નહીં પણ કરોડો રૂપિયા તે પાણીની માફક વહાવે છે. બીજા ધર્મોની માફક આમાંથી માત્ર દશ ટકા પૈસા પણ જો દુખિયારાં માણસો તરફ વાળવામાં આવે તો એક તો ધર્મ દીપી ઊઠે અને બીજી તરફ માત્ર લાલચના કારણે જ થનારું ધર્મોત્તર અટકી જશે. બહુ મોટા પાયા ઉપર આવું કામ કેમ નથી થતું?
7. હું માનવ છું, માત્ર માનવ એવું માનનાર વ્યક્તિ વધુ ઉત્તમ હોઈ શકે કે હું તો ‘અમુક છું.’ ‘ચુસ્ત અમુક’ એવું માનનાર ઉત્તમ થઈ શકે?
8. જે વૈરાગ્ય કર્તવ્યમાં ઊંચા આદર્શો દ્વારા બાધક બને તેને ગીતા વૈરાગ્ય ન કહેતાં વિષાદ કહે છે. જે દેશના લાખો યુવાનો આવા વિષાદયોગને જ વૈરાગ્યયોગ સમજીને કર્તવ્યવિમુખ થતા હોય તે દેશમાં અવ્યવસ્થા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે?
9. સમય એ જ પૈસો છે, જો વાત સાચી હોય તો સરકાર તથા પ્રજાના સમયને ઢગલાબંધ બરબાદીમાં હોમતા રહેનારને શું કહેવું?
10. માનો કે તમે ભવ્ય મહેલમાં રહેતા હો, અંદર પ્રચુર સમૃદ્ધિ તથા સગવડો હોય, પણ એ મહેલને બારણાં જ ન હોય તો? બારણાં બંધ કર્યા વિના ઉઘાડા મહેલમાં કોઈ શાન્તિથી ન રહી શકે, ન ઊંઘી શકે. ખૈબર અને બોલન આપણાં ઉઘાડાં બારણાં હતાં, આપણે તેને ઉઘાડાં જ રહેવા દીધાં, તે પણ લગભગ ‘વન વે’ જેવાં અર્થાત્ પેલી તરફથી તો ધાડાંનાં ધાડાં આ તરફ આવી શકે, પણ આ તરફથી પેલી તરફ એક પણ ધાડું ન જાય. આવી સ્થિતિમાં ભારતની પ્રજાની દુર્દશા ન થાય તો બીજું શું થાય?
11. આપણે લોનો ભરી શકતા નથી તો તેમાં લોનો આપનાર દોષી છે કે આપણે પોતે?
12. લોકોને સવારસાંજ દર્શન પ્રાર્થના કરવા સુંદર, સુઘડ, સ્વચ્છ અને શાન્ત મંદિર હોય તે પણ જરૂરી છે. પણ મંદિરની બાજુમાં બીજું, ત્રીજું, ચોથું, દશમું, સોમું એમ પાસેપાસે અનેક મંદિરો બાંધવાં અને પછી પરસ્પર ગળાકાપ સ્પર્ધા કરવી, તે તો ભગવાનને ન જ ગમે. ભગવાનના નામે, ભગવાનને જ ન ગમતી પ્રવૃત્તિઓ કરીને કોઈ કેવી રીતે સુખી કરી શકે?
13. તીર્થક્ષેત્રમાં એટલાં બધાં મંદિરો અને ધર્મસ્થાનો રચાયાં છે કે કોઈ પણ ડાહ્યા માણસનું હૃદય કકળી ઊઠ્યા વિના રહે નહીં. એક જ

જગ્યાએ બંધાયેલાં આ ઢગલાબંધ મંદિરો પાછળ વપરાયેલાં નાણાં જો હોસ્પિટલો, કોલેજો, શાળાઓ કે હુન્નરશાળાઓ પાછળ ખર્ચાયાં હોત તો?

14. જે પ્રજા રોટી-બેટીનો ઉદાર વ્યવહાર ન રાખી શકે, તે વર્ધમાન ન થઈ શકે. તે તો સંકુચિત થતી થતી ઘટતી જ થાય. જો જવાબદાર ગુરુઓ તથા હિતકારી સંસ્થાઓ પ્રતિ વર્ષ આંતરજ્ઞાતીય, આંતરવર્ણ, આંતરધર્મનાં લગ્નો ગોઠવે તથા પ્રોત્સાહન આપે તો હિન્દુ પ્રજાનું પકવાશય બળવાન બને. પછી તે ઘણુંઘણું હજમ કરતી થાય. આ પાયાનો પ્રશ્ન છે અને તેનો આ ઉકેલ છે. વર્ણવાદની બ્લૂપ્રિન્ટને સમાનતા સૂચક માનવતાવાદમાં બદલવી હવે તો અનિવાર્ય થઈ ગઈ છે.
15. જીવનના પ્રશ્નોને પુરુષાર્થથી ઉકેલવાની જગ્યાએ લોકો ચમત્કારોથી ઉકેલવા આંધળી દોટ મૂકતા થાય છે. પ્રજા ગુમરાહ બને છે.
16. હિન્દુ પ્રજાના ભવિષ્યને સ્થાયી રીતે સુધારવાની ઇચ્છા રાખનાર સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓ બુલંદ અવાજથી ઘોષણા કરે કે પ્રજાએ ચમત્કારો, આશીર્વાદો તથા શાપોની હવામાં ખેંચાઈ જવાની જરૂર નથી. જરૂર છે પુરુષાર્થની, વિજ્ઞાનની અને સાહસની. આ ત્રણના દ્વારા જીવનના ઘણા પ્રશ્નો ઉકેલી શકાશે.
17. પ્રજાના પાયાના પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું કામ એ જ સાધના.

24. હિમાલયના હિંડોળે

1. સારામાં સારો દેખાતો માણસ પણ કોઈ એક ખાનગી ખૂણામાં ગંધાતો હોય છે. ઉત્તમ વ્યક્તિની સ્વીકૃત્તિનો અર્થ છે તેની અધમતા સાથે ઉત્તમતાનો સ્વીકાર. માત્ર ભારત જ નહીં, આખું વિશ્વ આ ગજથી મપાય તો પ્રત્યેક સ્થળ તીર્થ છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ દેવ છે. પણ હા, દેવના એકાદ ભાગમાં દાનવતા દેખાય તો તે પણ દેવત્વનું અંગ છે એમ સમજીને વિશ્વયાત્રા અથવા ભારતયાત્રા કરવાની છે. જીવનયાત્રા માટે પણ આ જ નિયમ નથી શું?
2. વધુપડતી સંવેદનશીલતા પણ માણસને દુઃખી કરે છે. બીજાં સેંકડો માણસો જેની નોંધ પણ નથી લેતાં તેની નોંધના ચોપડા લખી લખીને શા માટે મન બગાડવું?
3. ભારતનાં તીર્થોમાં હરદ્વારનું સ્થાન અનેરું છે. 1955-56માં અહીં રહીને મેં સંસ્કૃત ભણવાનું આગળ ચલાવેલું. એ સમયનું વિદ્યાર્થીજીવન યાદ આવ્યા વિના રહે ખરું?
4. આપણે વ્યક્તિપૂજક છીએ, એટલે કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ મળે છે, તો ગાંડા-ગાંડા થઈ જઈએ છીએ, લાખખોનાં દાન ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના જ કરી બેસીએ છીએ. પછી એ જ દાનથી થયેલું નિર્માણ નિરુપયોગી થઈને ખંડેર થઈ જાય તોપણ આપણે શું?
5. ગુરુ નાનકથી માંડીને ગુરુ ગોવિંદસિંહજી સુધીના દસે દસ ગુરુઓનું જીવન ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાથી ભરપૂર જોવા મળે છે. દેશ અને ધર્મ માટે તેમનાં ભવ્ય બલિદાનો, સંગ્રામો, પડકારો અને પ્રતીકારોની સાધનાનો જોટો ન મળે. એવાં જીવનચરિત્રોથી કોણ પ્રભાવિત ન થાય?
6. જેને ફૂલ જેવું દામ્પત્યજીવન મળ્યું હોય તેના માટે સંસાર મધ જેવો ગળ્યો છે, પણ જેને કાંટા જ કાંટા મળ્યા છે, તેનો સંસાર હળાહળ ઝેરથી પણ વધુ કડવો થઈ જતો હોય છે. જ્યારે આવા કડવા દામ્પત્યનાં દર્શન થાય છે ત્યારે પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનવાનું મન થઈ જાય છે. આવી કડવાશનાં કૂંડાં જીવનભર પીધે રાખવાં તેના કરતાં બાવા થવું શું ખોટું?
7. ભારતીય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવું હોય તેવી સ્ત્રીઓએ બસમાં પ્રવાસ કરવાનું બંધ કરવું જોઈએ. પણ આ તો આદર્શ થયો, બોલવા ખાતર બોલી દીધું. તેને વ્યવહારમાં ઉતારવું શક્ય જ નથી. સામાન્ય સ્થિતિવાળાં માણસો બસમાં યાત્રા ન કરે તો શું કરે?
8. “પહેલાં ભાવતાલ નક્કી કરીને કામ કરે એ વાણિયો હોય. પટેલ પહેલાં ભાવ ન પૂછે, તેનું ગણિત હોય છે પાછળથી જોયું જશે. લઈ લઈને કેટલું લેશે?”
9. ભૂખ અને ભોજન પાયાનો પ્રશ્ન અને પાયાની આવશ્યકતા છે.
10. પાંચ ભૌતિક પ્રતિકૂળતા તો સહન થઈ શકે, પણ જેમને લાગણીઓથી પ્રતિકૂળતા મળી હોય અને સતત અણગમતા વાતાવરણમાં ખાવું- પીવું-ઊંઘવું વગેરે થતું હોય તેની પીડાની તો વાત શી કરવી?

25. નવી દિશા

1. ત્યાગ, માત્ર પ્રદર્શનનું સાધન બન્યો છે, એટલે ત્યાગનો વ્યાપાર થાય છે. પૈસા ઉપર સૌથી વધુ દૃષ્ટિ ત્યાગીઓની રહેલી હોય તો વ્યાપાર નહીં તો બીજું શું કહેવું?
2. વ્યસનમુક્તિના નામે ઊંચા આદર્શના હેતુથી શરૂ કરાયેલી દારૂબંધી પણ વ્યસનવૃદ્ધિ અને અરાજકતાવૃદ્ધિમાં ભાગીદાર બની છે. ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના માણસોને પોતાની કમાણી વ્યસનોમાં હોમીને બેહાલ બનતા કોણે નથી જોયા?
3. સત્તાનાં મૂળ અને શાખાઓ બધું જ કોમવાદ, મજહબવાદ અને ગુંડાવાદથી છવાઈ ગયાં, હવે દેશમાં અરાજકતા ન વધે તો બીજું શું થાય?
4. ગુજરાતમાં પણ જેલ તોડીને કેદીઓ, આતંકવાદીઓ, પાકિસ્તાનીઓ ભાગી ગયાની વાત વારંવાર જાણીએ છીએ ત્યારે ચિંતા થાય છે કે આપણે ક્યાં પહોંચી ગયા છીએ? અથવા કહો કે આપણા જ નેતાઓએ આપણને ક્યાં પહોંચાડી દીધા છે?
5. અબજો રૂપિયાનો ગુજરાતનો ગેસ ગુજરાતમાં જ બાળી નાખવામાં આવે છે. ગુજરાતને પોતાની આવશ્યકતા માટે છેક ધનબાદ ઝરિયાથી કોલસા લાવવા પડે છે. હવે તો પૂરતાં વેગન નહીં મળે તેવી ઘોષણા પણ કરી દેવાઈ છે. વીજળી વિના ગુજરાતનું શું થશે?
6. હડકાયા કૂતરાના ઝેરમાંથી બચાવનારી રસી આપણે નથી શોધી, આપણે શોધી છે ઝેર ઉતારનારી “હડકઈમઈ” એક જુદી માતા. ધર્મસંસ્થાનો તરફથી આવી આવી અનેક અંધશ્રદ્ધાઓ અને તેના કારણે થતી પ્રજાની પાયમાલી અટકાવવા કેમ કોઈ પ્રબળ-પ્રચંડ ઝુંબેશ શરૂ થતી નથી?
7. ગુરુને વધાવવા, ચરણસ્પર્શ કરવા અને ગુરુના નામનો જયજયકાર કરી મૂકવા વિશાળ ટોળું ધક્કામુક્કી કરી રહ્યું હતું. હું જ એકલો નિરાશાથી આ દૃશ્યને જોઈ રહ્યો હતો. શું આપણો અધ્યાત્મવાદ આવો છે?
8. આજકાલ એઈડ્સ રોગની ભયંકરતા પૂરી માનવજાતને પ્રશ્ન પૂછી રહી છે. બોલો, મર્યાદામાં રહેવું છે કે પછી મારાં વિકરાળ જડબાંમાં આવવું છે?
9. કોઈ સંશોધકે શોધ કરવા જેવી છે કે ભારતમાં કેટલા પ્રકારનાં તિલકો થાય છે, તથા પ્રત્યેક તિલકની પાછળ સાંપ્રદાયિક તત્ત્વ શું છે? આ તિલકો પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે એકતા કરાવે છે કે એકતામાં બાધા પહોંચાડે છે? ખરેખર આવાં તિલકો વગેરે બાહ્યાચાર કરનારાઓનું નૈતિક જીવન વગેરે, તિલક નહીં કરનારા કરતાં ઉન્નત હોય છે કે પછી તિલકની નૈતિક જીવન ઉપર કશી અસર નથી પડતી? જીવન ઉપર કશી ક્યાંક અવળી અસર તો નથી પડતી ને? અર્થાત્ તિલક વગેરે બાહ્યાચારને મહત્ત્વ આપનારા, સામાન્ય માણસો કરતાં ઊતરતી કક્ષાની નૈતિકતા તો નથી પાળતા ને?
10. હિન્દુ પ્રજા બહુમતીવાળી તથા શક્તિશાળી હોત તો પૂર્વજોનાં વંશપરંપરાગત મકાનો પાણીના ભાવે વેચીને ભાગતા ન હોત. પૂરા મહોલ્લાના મહોલ્લા ખાલી થઈ ગયા છે. આ એક પ્રકારની આંતરિક હિજરત જ કહેવાય. આજે જ્યારે નેતાઓ ધારાસભ્યો અને અમલદારો વગેરે બધા જ હિન્દુઓ છે તોપણ જો પ્રજાને વંશપરંપરાનાં ઘર છોડી છોડીને ભાગવું પડતું હોય તો ભવિષ્યનું ચિત્ર કેટલું બિહામણું હોઈ શકે?
11. ગામડાંઓમાં જ્યાં 5-10 કે 25 ઘર જ મુસ્લિમોનાં હોય છે, અને હિન્દુઓનાં 200 કે 500 ઘરો હોય છે, ત્યાં ભાગ્યે જ તોફાનો થાય છે. આ બસો-પાંચસો ઘરો ધારે તો મોટું નુકસાન પહોંચાડી શકે તેમ હોય છે, પણ હિન્દુ પ્રજા તોફાનપ્રેમી નથી તેનો આ પુરાવો નથી?

12. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા વધવાની જગ્યાએ વધુ વકરે છે. ત્યારે આ બુદ્ધિજીવીઓ કેમ ચૂપ રહે છે? અને નાટકિયાં શાન્તિ સરઘસો આશ્રમ રોડ ઉપર જ કેમ કઢાય છે? જ્યાં ખરેખર અશાન્તિનાં ઊંડાં મૂળ છે તે માર્ગો ઉપર શાન્તિદૂતો કેમ ફરકતાય નથી?
13. પ્રૌઢ ઉમ્મરમાં થનારાં લગ્નો માટે પણ આપણે વિચારવું પડશે કે તે માત્ર વર-કન્યાની ઇચ્છાથી જ થશે કે પછી વડીલોના ડહાપણભર્યા અનુભવોનો પણ તેમાં સાથ લેવાશે?
14. કન્યા, મિત્ર અને સંતાન ઘણી મહેનત કે ઉપાયો કરવાથી સારાં મળે તેવું ભાગ્યે જ બનતું હોય છે. ઘણી વાર હજાર ગળણે પાણી ગાળીને પીવા મથનારાને માથાં ફોડે તેવી કન્યા મળતી જોવાય છે. (આવું જ વરપક્ષે પણ). ઘણી વાર ઉત્તમ દેખાતા મિત્રો પણ ખરા સમયે માટીપગ્ગા ચીભડાં જેવા ક્યાં નથી અનુભવાતા?
15. કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે એ જ્યાં હશે ત્યાં પ્રશ્નો ઊભા કરતા રહેશે. કોઈ કાર્યાલયમાં બેસાડો ત્યાં પ્રશ્નો ઊભા કરી દેશે. કોઈ મિલમાં, મંદિરમાં, આશ્રમમાં, સંસ્થામાં, સરકારમાં ગમે ત્યાં તેમને લાવો, એ તરત જ પ્રશ્નો ઊભા કરી દેશે. કેટલાક લોકોનો જન્મ જ પ્રશ્નો ઊભા કરવા માટે થયો હોય તેમ નથી લાગતું શું?
16. ભારત કરતાં પાંચમા ભાગનું પાકિસ્તાન અને દશમા ભાગનું બાંગ્લાદેશ – તેનાથી પોતાને રક્ષા કાંટાની વાડ કરવી પડે, આથી વધુ કરુણતા શી હોય?
17. ભારતમાં સંપ્રદાયવાદ સૌથી મોટું માથાનું દર્દ બન્યું છે. સેંકડો- હજારો સંપ્રદાયો ભારતની સાચી ધાર્મિકતાને ગૂંગળાવી રહ્યા છે અને માનવતાને તથા રાષ્ટ્રીયતાને ગૂંચવી રહ્યા છે. જરા કલ્પના કરો કે ભારતમાં આટલા બધા સંપ્રદાયો ન હોત તો પ્રજાને શું હાનિ થવાની હતી? અને આટલા બધા સંપ્રદાયો છે તેથી કયો લાભ થઈ રહ્યો છે?
18. આપણે અહિંસાવાદી તો થઈ શકીએ છીએ પણ કરુણાવાદી નથી થઈ શકતા. કરુણાવાદ માનવતાવાદનું મૂળ છે. અહીં બ્રહ્મભોજન, જમાતભોજન, સાધુભોજન કરાવનારા તો લાખો ધાર્મિકો છે જ, પણ વિધવાભોજન કરાવનારા કેટલા? કોઈ એવો પ્રસંગ તમે જોયો કે આખા ગામની વિધવાઓને દક્ષિણ-વસ્ત્ર સાથે દૂધપાક-પૂરીનું ભોજન ગૌરવ સાથે જમાડવામાં આવતું હોય?
19. જે મોટા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી આપે તે મહાપુરુષ અને એવી જ રીતે જે પ્રજા પાસે આવા મોટા પ્રશ્નો ઉકેલનારા હજારો મહાપુરુષો હોય તે પ્રજા મહાન.
20. પ્રશ્ન ઉકેલવાની શક્તિ નથી હોતી ત્યારે અનેક પ્રકારનાં બહાનાં આગળ ધરીને પ્રશ્નને ટલ્લે ચડાવવા કે દાટી દેવાનો પ્રયત્ન થાય છે.
21. પ્રશ્નો ઢાંકનારા માણસો ઢગલાબંધ હોય છે, ત્યાં પ્રજાજીવન પ્રશ્નોના કાદવમાં ખૂંપાયેલું જ રહેતું હોય છે.
22. પ્રશ્નોને ખોટી રીતે ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરનારો પણ એક વર્ગ છે.
23. પ્રશ્નોનો સાચી રીતે ઉકેલ લાવનાર પ્રજા જ વિશ્વની મહાન પ્રજા બનતી હોય છે.
24. ચેમ્બરલિનો પ્રશ્નો ઉકેલી શકતા નથી, કારણ કે મુત્સદ્દીગીરી અને પરાક્રમ નથી.
25. જ્યાં સુધી પ્રશ્નોને સાચી દિશામાં ઉકેલવાની શરૂઆત નહીં થાય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્ર, ધર્મ, સમાજ, શિક્ષણ, વહીવટ, લશ્કર, સંસ્થાઓ, વાહનવ્યવહાર, જળવ્યવહાર, વાયુવ્યવહાર, નોકરીઓ વગેરે બહુ જ વ્યવસ્થિત અને કલ્યાણકારી નહીં થઈ શકે. આજે જરૂર છે – ચાણક્યની, ચંદ્રગુપ્તની, ચરિયલની, સરદાર પટેલની, જે સમયની સાથે જ પ્રશ્નોને ઉકેલી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતા હતા.
26. ચમત્કારોથી પ્રશ્ન હલ થતા નથી.

26. મહર્ષિ દયાનંદજી

1. જેની આંખે મોતિયા હોય છે તેને બરાબર દેખાતું નથી. જેની આંખો નીરોગી હોય છે તે યથાયોગ્ય જોઈ શકે છે, પણ જેની આંખ ઉપર ટેલિસ્કોપ અને માઈક્રોસ્કોપ હોય છે તે ઘણા દૂરનું તથા ઘણા નજીકનું પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. તત્ત્વચિંતક પાસે આ બન્ને હોય છે. અત્યાર સુધીની વિદ્યાસાધના તથા યોગસાધના એ મહર્ષિ દયાનંદજીને પ્રખર ધર્મચિંતક બનાવી દીધા હતા. સત્યની ઝાંખી થવા લાગી હતી, પણ સત્યના પગ સ્થાપિત કરી શકાય તેવું વાતચાવરણ જ ક્યાં હતું?
2. મહર્ષિ દયાનંદજી એ પૌરાણિક દેવવાદ, અવતારવાદ, મૂર્તિપૂજા અને કંઠીબંધા ગુરુવાદનો સખત વિરોધ કરી એક પરમેશ્વરમાં પ્રજાને જોડવા એકેશ્વરવાદની સ્થાપના કરી. અનેક ભગવાનો, અનેક માતાઓ, અનેક ગુરુઓ, અનેક રૂપો તથા અસંખ્ય નામોમાં ગૂંચવાયેલી પ્રજાને ઈશ્વરનું એક જ રૂપ નિરાકાર અને એક જ નામ (ઓમ). જો વિશ્વભરમાં પ્રસરેલા મુસ્લિમો એક જ અલ્લાના નામે એકતા અનુભવી શકતા હોય તો ભારતભરના હિંદુઓને પણ પરમેશ્વરનું એક જ નામ કેમ ન આપી શકાય?
3. મહર્ષિ દયાનંદજીએ હિન્દુ નારીની દુર્દશા જોઈ, અને બહુ જ વ્યથિત થઈ ગયા. હજારો વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ, અત્યંત કરુણાભર્યું જીવન જીવતી હોય, અરે, કેટલાંક સ્થળે તો તેમને સતી થવાની ફરજ પાડીને ચિતામાં બાળી મુકાતી હોય તો પ્રજાનું કલ્યાણ કેવી રીતે થઈ શકે?

27. આપણે અને પશ્ચિમ

1. હિન્દુ પ્રજા ધર્મની પાછળ પ્રતિવર્ષ જેટલું ધન ખર્ચે છે એટલું વિશ્વની બીજી કોઈ પ્રજા નથી ખર્ચતી. આટલાટલું ધન ખર્ચીને પણ જો તેના પ્રશ્નો ઉકેલાતા ન હોય, તે પ્રબળ બનતી ન હોય તો પ્રશ્ન થાય કે શું આપણે આ બધું યોગ્ય કરીએ છીએ?
2. સિંધ અને પંજાબમાં એક સમયે હિન્દુઓની જાડોજલાલી હતી. બધો વ્યાપાર હિન્દુઓના હાથમાં હતો. ભવ્ય મંદિરો અને મઠો હતા. હવે જઈને જુઓ, આ બધું ક્યાં ગયું?
3. એક વિદેશી બહેન પોતાના પગે મચ્છરવિરોધી દવા ચોપડી રહી હતી. કાંઈક અર્થભરી દષ્ટિએ તે મારી સામે જોઈને મને કહી રહી હતી કે આટલું વિશાળ આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈમથક તો મચ્છરોથી મુક્ત રાખો. હું કશું બોલી શકું તેમ ન હતો, કારણ કે મચ્છરોથી છુટકારો એ ભારતનો તદ્દન નગણ્ય પ્રશ્ન છે. મુખ્ય પ્રશ્ન છે આર.ડી.એક્સના મચ્છરોથી છૂટવાનો. આ કાર્યમાં રોકાયેલા આપણે આ તુચ્છ મચ્છરો પાછળ ક્યાં સમય બગાડીએ?
4. હવે સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો છે અને બારીમાંથી નીચેની ધરતી જોઈ શકાય છે. આવાં સેંકડો વિમાનો (કદાચ હજારો) અત્યારે વિશ્વભરના આકાશમાં ઊડી રહ્યાં હશે. શું આ વિમાનનો ચમત્કાર નથી? પરમેશ્વરનો તો મહિમા અપરંપાર છે. પણ શું આ માણસનો મહિમા પણ અપરંપાર નથી?
5. ભારતના બનાવટી અધ્યાત્મવાદે હંમેશાં મહત્ત્વાકાંક્ષાને દુઃખનું મૂળ માન્યું છે. અમદાવાદની સિટી બસની પાછળ કોઈએ ઘણાં સૂત્રો લખ્યાં છે, કેટલાંક સારાં છે, પણ કેટલાંક હાસ્યાસ્પદ લાગે તેવાં છે. મેં એક સૂત્ર વાંચેલું ‘દુઃખનું મૂળ ઇચ્છા છે. ઇચ્છાથી મુક્ત થાઓ.’ લગભગ આવા જ ભાવવાળું સૂત્ર હતું. આ બનાવટી અધ્યાત્મવાદીઓને કોણ સમજાવે કે મડદાં જ ઇચ્છામુક્ત હોય છે?
6. આજે પણ મેક્સિકો મોટું રાષ્ટ્ર છે. પણ ગરીબાઈથી પીડાતું રાષ્ટ્ર છે. લાખો મેક્સિકનો વીસા લીધા વિના જ ચોરીછૂપીથી અમેરિકામાં ઘૂસી જાય છે અને નોકરીધંધો કરે છે. જ્યાં આર્થિક સમૃદ્ધિ હોય ત્યાં માણસો આપોઆપ ખેંચાઈ આવે છે. સામાન્ય માણસોની વાત જવા દો. હિમાલયના યોગીઓ અને ચમત્કાર કરનારા સિદ્ધ પુરુષો(!) પણ મુંબઈ-અમદાવાદ-સુરતના શેઠિયાઓને ત્યાં આંટાફેરા માર્યા કરતા નથી દેખાતા?
7. જો આપણે ઉત્તમ પશુઓ દ્વારા ઉત્તમ પશુઓ ઉત્પન્ન કરતા હોઈએ, ફળફૂલ કે અનાજ વગેરેમાં પણ આવા સફળ પ્રયોગો કરી પરંપરાને ઉત્તમતા બક્ષતા હોઈએ તો આ નિયમ માણસો માટે પણ કેમ ન હોઈ શકે?
8. અહીં કોઈ ગાડી કે ટ્રકની પાછળ ‘બૂરી નજરવાલે તેરા મુંહ કાલા’ એવું સૂત્ર લખાયેલું જોવા નથી મળતું. કદાચ અહીં બૂરી નજરવાળા નહીં રહેતા હોય! અને આપણી લગભગ પ્રત્યેક ટ્રકની પાછળ આવું સૂત્ર જોવા મળે છે. શું બધા બૂરી નજરવાળાનો આપણે ત્યાં જ ઢગલો થયો છે?
9. ભારતમાં પણ વિજ્ઞાનનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. પણ તેથી પણ મોટા પાયા ઉપર સપ્તાહો, સમૈયાઓ અને ભૂવાઓ દ્વારા અંધશ્રદ્ધા અને વહેમોનો ટનબંધ ઢગલો પ્રજાના માથા ઉપર થઈ રહ્યો છે. સતત શાપ અને આશીર્વાદની કથાઓ અંધશ્રદ્ધાની ઉદર-પ્રસૂતિ કરતી જ રહે છે. પ્રજાને આમાંથી કોણ બચાવે?
10. જો બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ ભારતમાં ન આવે તો આ પછાતપણું હજી પણ વર્ષો સુધી ચાલતું રહેશે. પણ જો ભારતમાં બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ આવશે તો આપણી જડસું કંપનીઓએ આપોઆપ ગુણવત્તા સુધારવી પડશે. સતત ગુણવત્તા સુધારતા રહો અને જીવતા રહો અથવા જડસું બનીને સ્થગિત થઈ જાઓ અને મરી જાઓ. અમેરિકા જેવા વૈજ્ઞાનિક દેશની કંપની માટે પણ જો આ નિયમ કામ કરતો હોય તો ભારત જેવા પછાત રાષ્ટ્ર માટે તો કહેવાનું જ શું?

11. આપણી ફરિયાદ હતી અને હવે વધી છે કે અમેરિકા આખા વિશ્વની જમાદારી કરે છે. બધે જ તે દબલ કરે છે તથા પોતાનું ધાર્યું કરે છે. આ વાત સાચી છે. પણ એ પણ સાચું છે કે વિશ્વને કોઈ ને કોઈ જમાદાર જોઈએ જ. જો જમાદાર ન હોય તો વિશ્વ અંદરોઅંદર લડી મરે. માનો કે અમેરિકાએ કુવૈતમાં દબલ ન કરી હોત તો સદામ હુસેને આરબ જગતને ધમરોળી નાખ્યું હોત. લાખો આરબો હિટલરના યહૂદીઓની માફક મરી ગયા હોત. નાનું સરખું ઇરાક, પાંચગણા મોટા ઈરાનને આઠ વર્ષથી ધમરોળી રહ્યું હતું. રાસાયણિક શસ્ત્રો પણ વાપરતું હતું. કૂદોને સમૂહમાં પરલોક મોકલતું હતું. તેને કોણ રોકત?
12. ઘણાને ખબર હશે કે બે-ત્રણ વર્ષ ઉપર ભારત ઈરાનને એક અણુભટ્ટી કરી આપવાનો સોદો કરવા માગતું હતું. સારું થયું કે આ સોદો ન થઈ શક્યો. જો થયો હોત તો અમેરિકાની શત્રુતા વહોરી લેવા થયો હોત. ઇઝરાયેલે ઈરાકની અણુભટ્ટી તોડી નાખીને પોતાના દેશને ચિંતામુક્ત કર્યો હતો. આપણે પાકિસ્તાનની અણુભટ્ટીઓને તો તોડી શકતા નથી. હા, પાકિસ્તાન કરતાં વધુ ધર્મઝનૂની ઈરાનને એવી ભટ્ટી બાંધી આપવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. કોણ જાણે કે ભવિષ્યમાં એમાંથી જ બનેલો બોમ્બ આપણા ઉપર નહીં ફેંકાય?
13. અહીંની પોલીસ આપણી પોલીસ જેવી ભલી નહીં કે કાંઈ સમજી જાય. દંડ એટલે દંડ. હજી ટિકિટ આપે ત્યાં સુધી તો સારું. જો વધુ સમય ગાડી પડી રહે તો પોલીસવાન મગાવીને ગાડીને ઉપાડી જાય. હવે આપણે ફાંફાં મારવાનાં કે ગાડી ક્યાં ગઈ?
14. શું ગોરી પ્રજા સિવાય વિશ્વની બાકીની પ્રજાઓ રાજ્યવ્યવસ્થા નથી કરી શકતી? જ્યાં જ્યાંથી ગોરી પ્રજા ખસી ત્યાં-ત્યાં કેમ અરાજકતા વ્યાપવા લાગી હશે?
15. અમે પેરુની રાજધાની લીમા પહોંચ્યા ત્યારે રાતના અગિયાર વાગી ચૂક્યા હતા. હવાઈમથક ઉપર ચારે તરફ ટેન્કો, બખ્તરબંધ ગાડીઓ, ભરેલી બંદૂકે તૈયાર ઊભેલા સેંકડો સૈનિકો જોઈને નવાઈ ન લાગી. ગ્વાટેમાલાની માફક અહીં પણ માઓવાદી ગેરીલાઓએ ચારે તરફ ભયનું વાતાવરણ સર્જી દીધું છે. આ ભયના કારણે પ્રવાસન પ્રવૃત્તિ મંદ પડી ગઈ છે. અમને પણ ઘણા લોકોએ પેરુ ન જવા સમજાવ્યા હતા, પણ મેં પ્રથમથી જ એવું માન્યું છે કે જ્યાં ભય હોય છે ત્યાં જ ઘટનાઓ હોય છે. જ્યાં ઘટનાઓ હોય છે, ત્યાં જ ઇતિહાસ હોય છે. જ્યાં ઇતિહાસ નથી હોતો ત્યાં જવા-આવવાથી શો અર્થ?
16. પ્રત્યેક ઉત્તમ સ્થાપત્યને રક્ષનારા મજબૂત હાથ ન હોય તો તે બર્બરતાનો શિકાર થઈ જતું હોય છે. જે પેરુમાં થયું તે બીજે ક્યાં નથી થયું?
17. હમણાં સુરતમાં ભારે ભાગંભાગ શરૂ થઈ છે; કારણ કે કોઈએ અફવા ફેલાવી કે ઉકાઈ બંધ તૂટવાનો છે. બંધ તો ન તૂટ્યો પણ પાંચ-સાત લાખ માણસો સુરતમાંથી પલાયન થઈ ગયાં. આવી પ્રજા યુદ્ધ વખતે કેટલું ખમીર બતાવી શકે?
18. આપત્તિઓ સામે અડીખમ ધૈર્યથી ટકી રહે તે જ ઉત્તમ પ્રજા કહેવાય. આ તો વગર આપત્તિએ માત્ર કલ્પનાની અફવા માત્રથી ભાગંભાગ કરે તો તેને શું કહેવું?
19. કરેલાં કર્મો જો અહીં જ ભોગવવાનાં હોય તો સમાધાન નથી થતું. જો પરલોકમાં ભોગવાનાં હોય તો તે કલ્પના જ છે. પરલોકની વાત કલ્પનાથી વધુ મહત્ત્વની નથી લાગતી. જે પ્રજા આ લોકને ન સુધારી શકે તે પરલોકની સુફિયાણી વાતોથી આશ્વાસન મેળવીને મન ન મનાવી લે તો બીજું શું કરે?
20. સ્પેનિશો ખેતી કરવા માટે અહીં ગુલામો પણ પકડી લાવેલા, જે હવે ગુલામો નથી, પણ કોઈ-કોઈ જગ્યાએ તેઓ દેખાય છે. કાળા હોવાને કારણે તેઓ ખાસ મિક્સ થઈ શક્યા નથી. તેમને જોઈને મને વિચાર આવ્યો કે પરમેશ્વરે કેટલાકને કાળા અને કેટલાકને ગોરા બનાવીને પક્ષપાત કર્યો ન કહેવાય?

21. કાળે કરીને આ પ્રાણીઓના આકારોમાં થોડાંક પરિવર્તનો થઈ ગયાં. આ 'મૈમુદ' પણ હાથીની જ જાતનું પ્રાણી હતું. હવે નથી. આખો વંશ નષ્ટ થઈ ગયો. હવે તો ઇતિહાસમાં નામમાત્ર રહી ગયું છે. જો આ બધાં પ્રાણીઓ પ્રકૃતિ સહજ વાતાવરણથી આપોઆપ થઈ જતાં હોય તો આજે પણ કેમ નથી થતાં?
22. જીવનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો બનાવવામાં પ્રકૃતિ બહુ મોટી સહાયતા કરી શકે છે. શરત એટલી છે કે શું આપણે પ્રકૃતિને ગુરુ બનાવી શકીએ છીએ?
23. સોળમી શતાબ્દી પહેલાં જે પ્રજા યુરોપમાં જ માત્ર રહેતી હતી તેણે અપૂર્વ પરાક્રમ આદરી પ્રવાસીઓ પેદા કર્યા. પ્રવાસીઓએ સમુદ્ર ખેડ્યો. હજારો મરાયા પણ સાધના પડતી ન મૂકી. અંતે કોલંબસે અમેરિકા અને વાસ્કો દ ગામાએ ભારત શોધી કાઢ્યાં. બસ, પછી શું કહેવું?
24. લીમા નામની નદીને કિનારે વસેલું હોવાથી લીમા નામ પડ્યું. લીમામાં એક જ માણસે અસંખ્ય ઘરેણાં ભેગાં કરીને મ્યુઝિયમ બનાવ્યું છે. ખરેખર જોવા જેવું આ મ્યુઝિયમ એ વ્યક્તિ માટે માન પેદા કરે છે. ઇન્ડિયો પ્રજા મૃતકની કબરમાં તેના દાગીના પણ દાટી દેતી. આવા બધા અનેક પ્રકારના સોનાના દાગીનાઓથી ભરપૂર આ મ્યુઝિયમ પ્રાચીન પ્રજાની રહેણીકરણી ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે. મ્યુઝિયમમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુઓમાં માટીનાં નાનાંનાનાં જાતજાતનાં વાસણો છે. ગજબની કળા છે, પણ મોટા ભાગનાં વાસણો સાથે પુરુષનું ગુપ્તાંગ અત્યંત આકર્ષક તથા સચોટ રીતે ગોઠવાયેલું હોય છે. જોનારને નવાઈ લાગે કે આ વસ્તુ ઉપર આટલો બધો ભાર કેમ આપ્યો હશે?
25. આકાશ ચોખ્ખું છે અને નીચે બધું ચોખ્ખું દેખાય છે. ચારે તરફ હરિયાળી જ હરિયાળી. નદીઓ જ નદીઓ. કેટલો સુંદર દેશ છે! બહુ આછી વસ્તી, આવનારાં સો વર્ષો સુધી વસ્તીવધારાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. આ સપે નિશોએ કેટલા પરાક્રમથી આ ભૂમિ મેળવી હશે? હવે તેમનાં સંતાનો લીલાલહેર કરે છે. આ પૂર્વજોનું રાષ્ટ્રીય તપ કહેવાય. આપણા પૂર્વજો આવી કોઈ વિશાળ ભૂમિ કેમ નહીં મેળવી શક્યા હોય? અરે, પોતાની માતૃભૂમિને પણ કેમ સાચવી નહીં શક્યા હોય?
26. ઈગ્વાસૂ હવાઈમથક માત્ર ધોધ જોવા આવનારાઓ માટે જ છે. અમારા જેવા હજારો પ્રવાસીઓ રોજ અહીં આવ-જા કરે છે. અમને લેવા માટે એક ઇન્ડિયન ભાઈ હાજર હતો. મેં તેમનું નામ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો 'સેન્ટોક'! ઓહો, આ તો અમારો સંતોષ, ગામડામાં આજે પણ સંતોષને સંતોક કહે છે. ચહેરાથી તો ખરું જ, નામથી પણ સામ્ય! અહીં બહુ થોડા ઇન્ડિયનો છે, પણ બધા જ નીચેનું કામ કરે છે. ઉપર બધા ગોરાઓ. થોડાક અપવાદ સિવાય આખા વિશ્વમાં બધે જ ભારતીયોની આવી દશા કેમ હશે?
27. બ્રાઝિલમાં ઠેકઠેકાણે 'બ્રહ્મા' નામની મોટી જાહેરખબર જોઈ. મને નવાઈ લાગી. હું વિચારવા લાગ્યો કે 'આપણા બ્રહ્મા અહીંયાં ક્યાંથી? મેં ડોક્ટરને પૂછ્યું. તો તે કહે કે આ તો સિનેમાઘરનું નામ છે. મને ગર્વ થયો કે ભલે ને સિનેમાઘરનું નામ હોય, પણ નામ તો અમારું જ ને?
28. અત્યારે એકલા બ્રાઝિલમાં જ 58 બંધો બંધાઈ રહ્યા છે. સમુદ્રમાં જનારું પાણી જ્યારે ખેતરો તરફ વળશે ત્યારે બ્રાઝિલ અન્ન ઉત્પન્ન કરનારો મહત્ત્વનો દેશ બનશે. આપણે પણ કેટલાય અંતરાયો વચ્ચે એ જ દિશામાં દોડી રહ્યા છીએ ને? બીજો રસ્તો પણ ક્યાં છે?
29. જૈનોએ પુષ્કળ મંદિરો બાંધ્યાં છે. તેમાં કેટલાંક ખરેખર ભવ્ય અને સુંદર છે. સ્થાપત્ય અને શિલ્પ બન્ને દૃષ્ટિએ કેટલાંક મંદિરો ઉત્તમ કહી શકાય. પણ હિન્દુ અને જૈન બન્નેએ પોતપોતાનાં તીર્થોમાં મંદિરોનો ઢગલો કરી દીધો છે. એકની પાસે બીજું, બીજાની પાસે, ત્રીજું-ચોથું-પાંચમું-સોમું-હજારમું. આ ઢગલાની જગ્યાએ માત્ર એક જ મંદિર બાંધ્યું હોત તો તાજમહાલ કરતાં તેનાં વધુ કેલન્ડરો બન્યાં હોત. દેશવિદેશનાં હજારો પ્રવાસીઓ એની ભવ્યતા અને સુંદરતાને નીરખવા આવત. પણ એવું નથી થઈ શક્યું.

અત્યારે એકલા હરદ્વારમાં જ પાંચથી દશ હજાર મંદિરો થઈ ગયાં છે અને હજી બીજાં થઈ રહ્યાં છે. આપણે મંદિરઘેલી પ્રજા તો નથી ને?

30. અરબસ્તાનથી એક ભાઈ આવ્યા, તેમણે કહ્યું કે ત્યાં નમાજના સમયે બધા વ્યાપારીઓ દુકાનો ખુલ્લી મૂકીને નમાજ પઢવા જાય છે. જરાય ચોરી નથી થતી. આવું કહેનાર ભાઈ હિન્દુ હતા. મેં કહ્યું કે જો એવું હોય તો ત્યાં રામરાજ્ય આવ્યું ન કહેવાય?
31. શ્રીરામ-લક્ષ્મણ ચૌદ વર્ષ સુધી રૂપરૂપના અંબાર જેવી સીતાજીને લઈને એકલા જંગલોમાં ફર્યા, પણ કદી કોઈએ સીતાજી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરવાની હિંમત ન કરી કારણ જાણો છો? શ્રીરામ-લક્ષ્મણના ખભા ઉપર સતત ધારણ કરાયેલું ધનુષ્ય તેમાં કારણ છે. રાવણે સીતાજીનું હરણ કર્યું. પણ રામની ગેરહાજરીમાં સમર્થ રાવણ પણ હિંમત ન કરી શક્યો. હિન્દુ પ્રજાને અહિંસાવાદ દ્વારા ભારે ગુમરાહ કરાઈ છે.
32. હું વિચાર કરું છું કે આ પાટીદારોમાં કેટલું મોટું સાહસ છે! ક્યાંથી ક્યાં પહોંચે છે! રેતીમાં નાવ ચલાવે છે. આ લોકો બે પૈસે સુખી ન થાય તો કોણ થાય?
33. તેમણે સ્ત્રીઓ માટે પતિવ્રતાનો આદર્શ ઊભો કર્યો નથી. એટલે સ્ત્રીથી નાનીમોટી ભૂલ (આપણી દૃષ્ટિએ) થઈ હોય તોપણ તે ઘૃણાને પાત્ર બનતી નથી કે તેનું જીવન બરબાદ થઈ જતું નથી. આવું બધું સહજ રીતે ત્યાં ચાલે છે, કોઈને કશો આઘાત લાગતો નથી. પણ આ જ પદ્ધતિથી આપણાં બાળકો પણ ચાલવા માંડે તો આપણા માટે તો મરી જવા જેવું થઈ જાય. પણ ત્યારે કરવું શું?
34. મુસ્લિમોએ પણ ઘણી મસ્જિદો બાંધી છે. પણ તેમનામાં અને આપણામાં કેટલાક પાયાના ભેદ છે. ઘણી મસ્જિદો હોવા છતાં પ્રત્યેક મસ્જિદમાં એક જ અલ્લાહ છે, જ્યારે આપણા દરેક મંદિરમાં જુદાજુદા ભગવાનો છે. કેટલાંક મંદિરોમાં તો એટલા બધા ભગવાનો ગોઠવી દેવાયા છે કે પૂછવું પડે છે આ કયા ભગવાન છે?
35. હિન્દુ પ્રજાની આ ધાર્મિક કમજોરીને કોણ સ્વીકારવા તૈયાર થશે! મંદિરોમાં સતત આર્થિક દૃષ્ટિકોણ તો રહે જ છે, સાથેસાથે પૂજાસામગ્રીમાં દૂધ, ઘી, ગોળ, ચોખા, ફળો વગેરે હોવાથી સ્વચ્છતા નથી રહેતી. અસ્વચ્છતા, ઘોંઘાટ અને પૈસા પડાવવાની સીનાજોરી તીર્થોમાં જોઈને આપણને સ્વયંને ગ્લાનિ થઈ જાય તો બીજા ધર્મના લોકોને તો કેવુંય થતું હશે?
36. હ્યૂસ્ટનમાં જે 130 કન્યાઓ મુસ્લિમો સાથે પરણી ગઈ તે પોતાની રાજીખુશીથી પરણી હતી અને બધી જ કન્યાઓએ મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકારી લીધો હતો. એક પણ એવો દાખલો નથી કે કોઈ મુસ્લિમ યુવાન હિન્દુ કન્યાને પરણવા હિન્દુ થયો હોય. માનો કે કદાચ કોઈ યુવાન હિન્દુ થવા તૈયાર થયો હોત તોપણ કન્યાનાં કુટુંબીજનો તથા બાકીનો સમાજ તેને ખરા હૃદયથી સ્વીકારવા તૈયાર થાત ખરા?
37. જેમ અસંખ્ય સંપ્રદાયોથી મુક્ત થવું જરૂરી છે, તેમ અસંખ્ય ભગવાનોથી પણ મુક્ત થવું જરૂરી છે. એક જ પરમેશ્વરની ઉપાસના સ્થાપિત કરવી જરૂરી છે. શીખોએ આ કામ કરી બતાવ્યું છે. ગુરુ નાનકથી માંડીને ગુરુ ગોવિંદસિંહજી સુધીના બધા મહાપુરુષો થયા-ગુરુઓ થયા – તેમ માને છે. પણ કોઈને પરમેશ્વર નથી માનતા. પરમેશ્વર તો એક જ છે, જેની ઉપાસના પ્રત્યેક ગુરુદ્વારામાં શાન્તિથી લોકો કરે છે. શું આપણે આવું ન કરી શકીએ?
38. હમણાંથી લગભગ મોટા ભાગની બધી કથાઓ 108 થવા લાગી છે. આવું કેમ કરવું પડે છે? કારણ કે કથા દ્વારા પૈસા ભેગા કરવાના છે. જેવો ભ્રષ્ટાચાર સરકારી કાર્યાલયોમાં ચાલે છે, લગભગ તેવો જ ભ્રષ્ટાચાર આવા ધનલોલુપ કથાકારોમાં પણ ચાલતો હોય છે. ... પણ જરાક આજુબાજુના ધર્મોમાં તો જુઓ! આવી કથાઓ-સપ્તાહો માત્ર પૈસા કમાવાના હેતુ માટે બીજા કોઈ કરે છે? નથી કરતા છતાં તેમનો ધર્મ કે ધર્મસ્થાનો આપણા કરતાં શું ખોટાં છે?

39. ગુરુપ્રથાનો હું વિરોધી નથી. પણ જો તે જ્ઞાન માટે કે જીવનદષ્ટિ માટે હોય તો. માત્ર કાન ફૂંકીને ટોળાં વધારવાં તે સાચી ગુરુપ્રથા નથી... માનો કે તમે કે તમારી પત્નીએ આવા કોઈ કાનફૂંકા કે કંઠીબંધ ગુરુને સ્વીકાર્યા. તોપણ સમજ્યા. ચાલો, માની લો કે હવે તમે નગુરાપણાથી છૂટ્યા. પણ વિકૃત ગુરુપ્રથા આટલેથી જ નથી અટકતી. તમે કે તમારી પત્ની આવા ગુરુના પગ દબાવો, માથું દબાવો, શરીર ચોળીને સ્નાન કરાવો, સ્નાન કરેલા પાણીને પવિત્ર સમજીને આયમન કરો, ગુરુના એઠવાડને પ્રસાદી સમજીને આરોગો, ઘણી વાર પત્ની, પતિબાળકોની સેવા પડતી મૂકીને તથાકથિત ગુરુની જ સેવામાં દિનરાત લાગી રહો. આવાં અનેક કાર્યો ગુરુભક્તિના નામે થાય તો તેને શું કહેવું? ગુરુપ્રથાની આવી અનેક વિકૃતિઓ આપણી ચારે તરફ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. શું આ વૈદિક સંસ્કૃતિ છે?
40. ગુરુઓ પોતાના ફોટાઓ જરૂર આપે છે. તેની જ પૂજા કરાવે છે. ગળામાં કે બીજે પોતાનો ફોટો જરૂર રખાવે છે. આ રીતે પ્રભુભક્તિની જગ્યાએ ગુરુભક્તિ ફળેફૂલે છે. અધૂરામાં પૂરું આવી વિકૃત ગુરુપ્રથા પાછી વંશપરંપરામાં ઊતરી આવે છે. ધાર્મિક હિત ઇચ્છનાર વ્યક્તિએ ગવેષણા કરવી જોઈએ કે ગુરુપ્રથા જ્યારે વંશપરંપરામાં ઊતરી આવે છે, ત્યારે જ્ઞાનનો હેતુ મુદ્દલે કેમ સચવાતો નથી? ઘણી વાર તો ગુરુગાદી ઉપર બેસનાર ચરિત્રહીન વ્યક્તિ પણ કેમ પૂજાય છે?
41. હું ગુરુપ્રથાનો સદંતર વિરોધી નથી પણ ગુરુપ્રથાના નામે જ્ઞાનની જગ્યાએ અજ્ઞાન, વહેમ અને અંધશ્રદ્ધા ફેલાવીને લોકોનું ભયંકર શોષણ થતું હોય તો તેને સ્વીકારી ન શકાય. આપણે આંખ ઉઘાડીને જરા બીજા ધર્મો તરફ જોઈએ કે આવી આંધળી પ્રથા બીજે ક્યાંય છે? આવી પ્રથાથી ખરેખર લોકો જ્ઞાની બને છે કે અજ્ઞાની?
42. શું આપણે આપણાં મંદિરોને દોષોથી મુક્ત કરી શકીશું? શું આપણે કુ-ગુરુઓથી મુક્ત થઈ શકીશું? શું આપણે વાડાબંધીમાંથી મુક્ત થઈને વ્યાપક રીતે વિશાળતા પ્રાપ્ત કરી શકીશું?
43. હિન્દુ માત્રને એકસરખી ધાર્મિક સમાનતા મળી શકે તેવી બ્લૂપ્રિન્ટ જ આપણી પાસે નથી. અતિશૂદ્રોના મંદિરપ્રવેશ માટે સુધારકોને વર્ષો સુધી આંદોલનો ચલાવવા પડ્યાં કેમ કે બ્લૂપ્રિન્ટ જ એવી હતી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે, સ્ત્રી-શિક્ષણ માટે, પરદેશયાત્રા માટે, સમૂહભોજન વગેરે માટે અનેક સુધારકોએ આંદોલનો કરવાં પડ્યાં. હજી પણ આ બધાને અનર્થકારી ગણતા જુનવાણી લોકો છે જ અને તે મહત્ત્વના પદ ઉપર બેઠેલા છે. કોઈ મુસલમાનને મસ્જિદ પ્રવેશ માટે આંદોલન કેમ ન કરવું પડ્યું?
44. કેટલીક વાર તો સંપ્રદાય, પંથ કે પરિવારના સંચાલકો સંચાલિકાઓને પણ હીરા-માણેક-મોતીના અઢળક દાગીનાઓમાં મહાલતાં જોઈએ અને આવા રજોગુણી લોકોના પગોમાં ભોળાં કહો કે વેવલાં કહો, ભક્તોને આળોટતાં જોઈએ ત્યારે વેદના થાય છે. શું આ ધર્મ છે? શું આવી સંસ્કૃતિ છે?
45. પ્રજાના પાયાના પ્રાણપ્રશ્નોને સ્પર્શ પણ ન કરનારો ધર્મ કે અધ્યાત્મ એ ઘેનની ગોળી છે, જેમાં પ્રજા પ્રશ્નોને કેટલાક સમય સુધી ભૂલી જાય છે. પણ પ્રત્યેક પ્રશ્ન પોતાનું કલેવર મોટું કરતો જતો હોવાથી જ્યારે ઘેન ઊતરે ત્યારે પ્રશ્ન એટલો મોટો થઈ ગયો હોય છે કે તેને ઉકેલી શકાતો નથી. જે 130 છોકરીઓએ મુસ્લિમ યુવાનો સાથે લગ્ન કર્યા તેને શું પ્રારબ્ધ સમજવું?
46. અમેરિકાના એક સ્થળે ચૂંટણી થતી હતી. એક ઉમેદવાર ભારતીય ભાઈ હતા..... જો આપણો એકાદ ભારતીય પણ ચૂંટાઈ શકે તો સરકારમાં આપણા ઘણા પ્રશ્નો રજૂ કરી શકે તથા ઉકેલાવી શકે. આ માટે સૌએ મળીને તેમને જિતાડવા જરૂરી હતા. વળી પોતે પણ સારો માણસ હતો. બરાબર આ જ સમયે એક સંપ્રદાયનાં એક બહેન સપ્તાહ કરી રહ્યાં હતાં. ત્યાં પણ વિનંતી કરાઈ, પણ રોજ નવાનવા ભગવાનોના જન્મ કરવામાં અને તેનો ઉત્સવ ઊજવવામાં તરબોળ વક્તા-શ્રોતાઓને મત આપવાનું તુચ્છ લાગ્યું. તેથી કોઈ મત આપવા ન ગયાં. પેલા ભાઈ માત્ર થોડા જ મતોથી હારી ગયા. જો આ ઘેલું ટોળું થોડાક સમય માટે પણ ડાહ્યું થયું હોત તો પેલા ભાઈ ન હારત. આને ધર્મપ્રચાર કહેવો કે શું કહેવું?

47. હિન્દુ પ્રજાનો બહુ મોટો ભાગ શ્રીકૃષ્ણનો આરાધક છે..... દુર્ભાગ્યવશ મોટા ભાગના લોકો લીલાચરિત્ર સુધી જ શ્રીકૃષ્ણને પૂર્ણ કરી દે છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાગના ભક્તો બચપણથી તાળીઓ તો પાડી શકે છે પણ ચક્ર નથી ફેરવી શકતા. આટલા મોટા સમર્થ વીરપુરુષના અનુયાયીઓ વીરતા વિનાના થાય એ નવાઈ જ કહેવાય. કારણ કે વીર કૃષ્ણમાંથી પ્રેરણા જ ક્યાં લેવાય છે?
48. અર્થલક્ષી આયોજનો ભાવુકોથી સફળ થતાં હોય છે, બૌદ્ધિકોથી નહીં. જેમ કાંકરા વીણી નાખવા પડે તેમ અર્થલક્ષી આયોજકો બૌદ્ધિકોને દૂર કરી દેતા હોય છે. દૂધ જોઈતું હોય તો ડોબાં ભેગાં કરવાં પડે. ડોબાં સિવાય પવાલીઓ ભરીને દૂધ કોણ આપે?
49. અનાદિકાળથી જે પરમતત્ત્વ એકરસ થઈને સર્વત્ર સત્તા ધરાવતું હતું. તે માનો કે સોએક વર્ષ માટે શરીરધારી થયું (અનંતકાળમાં સો વર્ષ કાંઈ જ ન કહેવાય) અને પછી પાછું શરીર વિનાનું હતું તેવું જ થઈ રહ્યું તો વિવાદાસ્પદ સો વર્ષના શરીરનો (જે જન્મ-મરણવાળું છે) આગ્રહ કરવા કરતાં જે અવિવાદાસ્પદ એક પરમાત્મા પ્રથમ હતો ને અત્યારે પણ છે, તેનો આગ્રહ કરવો વધુ ઉત્તમ નથી?
50. શું આપણને એકેશ્વરવાદ નથી ગમતો? પૂર્વગ્રહથી મુક્ત થઈને સૌ વિચારે કે એકેશ્વરવાદથી એકતા થશે કે હજારો ભગવાનોથી?
51. અંદરોઅંદરની લડાઈ વિશ્વભરની બધી પ્રજાઓમાં જોઈ શકાય છે. પછી તે રાજપૂતો હોય કે મોગલો હોય, રેડ ઇન્ડિયનો હોય કે આફ્રિકનો હોય. મોટા ભાગની પ્રજા વિદેશીઓ કરતાં સ્વદેશીઓ સાથે જ વધુ લડતી-ઝઘડતી રહી છે. આજે પણ દેશ બરબાદ થઈ જાય તેટલી હદે અનામત જેવા મુદ્દાને આગળ કરીને પ્રજા લડી રહી છે. જે પ્રજા અંદરોઅંદર નથી લડતી તે જ મહાન બને છે. અંગ્રેજો ક્યારે અંદરોઅંદર લડ્યા? અંગ્રેજો ક્યારે સ્ત્રીઓ માટે લડ્યા?
52. પણ જો પ્રજાનું વ્યક્તિત્વ જ વામન હશે તો સમાનતાની વાત માત્ર કાગળ ઉપર જ રહી જશે. પોતાના સ્વયં વ્યક્તિત્વ વિના એક જ ઘરમાં રહેતાં માણસો પણ સમાન નથી થઈ શકતાં તો પહેલેથી જેમના માટે પૂર્વગ્રહો બંધાયેલા હોય તે કેવી રીતે સમાનતાનું સુખ મેળવી શકે?
53. આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે આજે પણ શિક્ષણ અને સંપત્તિની દૃષ્ટિએ કાળી પ્રજા ઘણી નીચી છે. તેનું કારણ તે પોતે છે. ઘણી સગવડો મળ્યા પછી પણ જો વ્યક્તિમાં વ્યક્તિત્વ જ ન હોય તો કોઈ શું કરે?
54. જ્યાં-જ્યાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો નથી હોતો ત્યાં માણસ સસ્તો હોય છે. સસ્તા માણસની ખરીદશક્તિ થોડી હોય છે, એટલે બજાર પણ સીમિત હોય છે. બજાર સીમિત હોય એટલે સરકારી રેવન્યૂ પણ સીમિત થઈ જાય. સરકારી રેવન્યૂ થોડી હોય એટલે પ્રજાનાં વિકાસકામો પણ સીમિત થઈ જાય. વિકાસ વિનાનું રાજ્ય વિકસિત રાજ્ય કરતાં જુદું જ લાગે. ગુજરાત અને બિહાર કે ઉડીસામાં કેવો ફરક લાગે છે?
55. આપણે જેને ભારતીય સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તે સ્ત્રી-આધારિત છે, અર્થાત્ સંસ્કૃતિનાં બધાં મૂલ્યો સ્ત્રીને જ સાચવાનાં હોય છે. પુરુષને ખાસ કાંઈ લેવાદેવા નહીં. પુનર્લગ્ન, વિધવાવિવાહ, ત્યક્તાપણું, સતીપણું, લાજ કાઢવી, ઘર બહાર ન નીકળવું, પતિને પરમેશ્વર માનવો – આ બધાં સ્ત્રીઓ માટેનાં મૂલ્યો છે. આવાં બધાં મૂલ્યો સ્ત્રીઓ પાસે પળાવવામાં આવતાં. કારણ કે સ્ત્રી અર્થથી તથા સમાજથી લાચાર રહેતી. સ્ત્રીને કસાઈખાના જેવું સાસરું મળ્યું હોય તોપણ તેણે રિબાઈ રિબાઈને ત્યાં જ જીવવાનું. પાસે પૈસો નહીં, સમાજનાં કઠોર બંધનો. હવે તે જાય તો ક્યાં જાય?
56. અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ અને ભારતમાં પણ જોવા મળ્યું કે ગોરી પ્રજાના મહોલ્લામાં એક બે એશિયન ઘરોનો વસવાટ થાય એટલે ગોરી પ્રજા ઘર ખાલી કરી કરીને ભાગવા માંડે, ભારતમાં પણ અમુક મહોલ્લામાં હલકા સંસ્કારના લોકો રહેવા જાય તો આખો મહોલ્લો ક્યાં નથી ભાગવા માંડતો?

57. ઈશ્વરની જગ્યાએ કોઈ માણસને પકડી લે, ધર્મની જગ્યાએ ધર્માભાસ જ વધુ આચરે. કરોડોના ખર્ચા કરીને વધુ ને વધુ દુર્બળ તથા અસ્પષ્ટ થતા રહે. ભોળા શ્રીમંતોએ સ્થાપિત હિતોને ટેકો આપ્યો છે. એટલે લખલૂટ ખર્ચા કરીને પ્રજાને ધાર્મિક પતન તરફ ધકેલવાનું કામ શ્રીમંતો તથા તથાકથિત મોટા પુરુષો કરી રહ્યા છે. આડંબર અને પ્રદર્શન પૂજાય છે, અરે, સોને જોખાય છે. સત્ય ઠોકરો ખાય છે. આવી દશામાં દિનપ્રતિદિન પ્રજા વધુ દુર્બળ, અસહાય અને અસ્પષ્ટ થતી જાય છે. ગુરુ નાનક, સંત કબીર, રાજા રામમોહનરાય, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, મ. ગાંધીજી જેવી અસંખ્ય વિભૂતિઓ નિષ્ફળ ગઈ છે! આમને કોણ યાદ કરે છે?
58. કરોડોનાં મંદિરો અને લાખોની સમાધિઓ તો ગુમરાહ કરનારાઓની થઈ છે. શું પ્રજાને આડંબર જ કોઠે પડી ગયો છે?
59. જૂના લોકો મગજના પ્રત્યેક રોગને ભૂતનો વળગાડ માની તે પ્રમાણે ઉપાયો કરતા. તેમાં ધૂપ-ધુમાડાથી માંડીને મારઝૂડ કરવી, રોગીને રિબાવવાથી મારી નાખવાની પણ ઘટનાઓ ઘટતી. આજે પણ કેટલાંય એવાં ધાર્મિક સ્થાનો છે, જ્યાં ભૂતપ્રેતનું નિવારણ કરાય છે. કેટલીક વાર એવી શંકા થાય છે કે અંધશ્રદ્ધા વિનાની ધાર્મિકતા કે ધર્મસ્થાનો શક્ય નથી શું?
60. એક જગ્યાએ એક જ સંપ્રદાય પરંપરાના પણ પાછળથી જુદા થયેલા બે પંથોના ગુરુઓને કોઈ ધાર્મિક મહોત્સવમાં આમંત્રવામાં આવ્યા. પ્રજાને તો એમ જ કે આ બન્ને મહાન આચાર્યોથી આપણે ધન્ય થઈ જઈશું. પણ સમારોહ શરૂ થયો ત્યારે બન્નેએ શરત કરી કે અમને બન્નેને વારાફરતી મંચ ઉપર બેસાડજો, એકસાથે અમે નહીં બેસી શકીએ. એટલે એક આચાર્ય જ્યારે પ્રવચન વગેરે કરીને વિદાય થાય અને પેલા બીજા આચાર્યને ફોન કરવામાં આવે ત્યારે બીજા આચાર્ય આવે. આ બન્ને આખા સમારોહમાં એક જ મંચ ઉપર એકસાથે બેસી ન શક્યા. હવે એકતા કોણ કરે?
61. એક નવાઈ એ લાગે તેવી છે કે જે નવી નવી જાતિઓ માટે અનામતો વધારાઈ રહી છે, તેમાં મોટા ભાગની રૂઢિવાદી હોવાથી વધુ અસ્પૃશ્યતા વગેરે પાળનારી છે. આમની અનામતો વધવાથી દલિતોને તો કશો ફાયદો થવાનો નથી પણ તેને ઉપરના વર્ગોની ટકાવારી ઘટાડવાનો સંતોષ મળશે. હવે મુસ્લિમો માટે પણ અનામતની માગણી શરૂ થઈ ગઈ છે. શ્રી સીતારામ કેસરી જેવા દલિત નેતાએ આવી માગણીને પૂરો સાથ આપવો શરૂ કર્યો છે. મુસ્લિમોનો મોટો ભાગ પછાત રહ્યો છે. તે વાત સાચી છે, પણ તેમાં દોષ કોનો?
62. અનામતના નામે એક પછી એક અન્યાયનો ઢગલો ઊંચો કરતા જવાનું પરિણામ આ દેશ માટે અતિભયંકર આવશે. આવનારાં પંદરેક વર્ષમાં આનાં કડવાં ફળ આખા દેશે ભોગવવાં પડશે. કેટલાંક રાજ્યોમાં એસી ટકા સુધી અનામત કરવાની હોડ મચી છે. જો આ દેશની એસી ટકા પ્રજા આજે પણ પછાત જ હોય, પોતાના પુરુષાર્થથી તે આગળ આવી શકે તેવી ન જ હોય તો આખો દેશ અનામતિયો દેશ થઈ ગયો કહેવાય. વિશ્વના કોઈદેશમાં આટલી હદ સુધી વારંવાર બંધારણ સુધારીને અનામતો કરવામાં આવી છે?
63. કેટલાક લાગણીશીલ લોકો ‘સ્વદેશી’ આંદોલન દ્વારા એમ સમજાવવા માગે છે કે આપણે આપણી આવશ્યકતાઓ આપણા પોતા દ્વારા દેશમાંથી જ પૂરી કરી લઈએ. પરદેશથી કશું લાવવાની જ જરૂર નથી વગેરે. ભાવુક્તાભરી આ વાત. વ્યાવહારિક નથી. પહેલાં તો આવી જ મનોવૃત્તિ બધાં રાષ્ટ્રો કરે તો શું થાય?
64. એક સ્વદેશીની વાત કરનાર સજ્જને આકોશ ઠાલવ્યો કે આપણે બટાકાની ચીપ્સ સાડા ચારમાં વેચીએ છીએ તે વિદેશી કંપનીઓ બાર રૂપિયામાં વેચવાની છે. આ રીતે આપણી પ્રજાનું શોષણ થશે. મને તો આ વાતથી ઊલટાનો આનંદ થયો કે જે વસ્તુ વિદેશીઓ બારમાં વેચે છે, તે આપણે સાડા ચારમાં વેચી શકીએ છીએ. લોકો સાડા ચારવાળી લેશે કે બાર વાળી?
65. શ્રીમંતાઈ જો શ્રીમંતાઈ સાથે રહે તો સ્પર્ધા સિવાય શું મળે? પરસ્પરની ઈર્ષ્યા અને પૈસાનો બગાડ કરીને પણ બળતરા સિવાય કશું ન મળે. શ્રીમંત વ્યક્તિ જ્યારે ગરીબોની વચ્ચે રહેવા જાય છે અને આજુબાજુના ગરીબોની નાની જરૂરિયાતો પણ આપતી રહે છે,

તો થોડા જ સમયમાં તે સેંકડોનો ભગવાન બની જાય છે. કેટલાક ભૂખ્યા છે, કેટલાક રોગી છે, કેટલાક દેવાદાર છે, કેટલાકને સાંસારિક પ્રસંગો પડ્યા છે, કેટલાકને ભણવું છે પણ પુસ્તકો નથી, ફી નથી, કોઈના ઘરમાં મડદું પડ્યું છે, પણ લાકડાંના પૈસા નથી. આવા અભાવથી પીડાતા હજારો ગરીબોને નાનીનાની રકમો દ્વારા બહુ મોટું આશ્વાસન આપી શકાય છે. પણ શરત એટલી છે કે તમે તેમની વચ્ચે રહી શકો છો?

66. ઉપનિષદોનું મૂળ એક બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રજામાં સ્થાપિત કરી શકાય તો મુસ્લિમોના અલ્લાહની માફક આપણો પરમેશ્વર પણ મોડલ વિનાનો થઈ જાય, તો પ્રજા ગૂંચવાળામાંથી છૂટે. પણ કોણ આ કાર્ય થવા દે?
67. હમણાં જ એક બેંકના પ્રસંગમાં જવાનું થયેલું. ત્યાં એક ભાગવતકાર પણ આવેલા. તેમણે તેમના લાંબા પ્રવચનમાં કથા જ કરી નાખી. બીજા એક પ્રસંગમાં પણ બીજા એક કથાકાર આવેલા. તેમણે વિષયને સ્પર્શ સુધ્ધાં ન કર્યો, અને રામાયણના ભરતલાલજી લખમણલાલજી વગેરેની વાતો કરી. આ બધું જોઈને દુઃખ થાય કે આ માસ્ટર બીબું જ જો આવું હોય તો એ પ્રજાનું કેવું ઘડતર કરશે?
68. એક વાર એક કથાકાર બૂમો પાડી પાડીને ભારતીય પ્રજા અને સંસ્કૃતિનું ગૌરવ બતાવી રહ્યા હતા. તેમનું કહેવું હતું કે આવો દેશ, આવી પ્રજા અને આવી સંસ્કૃતિ વિશ્વભરમાં ક્યાંય નથી. યુરોપ-અમેરિકામાં તો પશુ જેવાં માણસો રહે છે વગેરે. મેં તેમને પૂછ્યું કે સદીઓ સુધી પ્રચંડ બહુમતીમાં હોવા છતાં આપણે કારમી ગુલામી ભોગવતા રહ્યા, છતાં પણ જો આપણે ગૌરવની વાત કરીએ તો જે મુઠ્ઠીભર લોકોએ સદીઓ સુધી એકદમ મનમાન્યું આપણા ઉપર રાજ્ય કર્યું તે લોકો કેટલું ગૌરવ લઈ શકે?
69. આટલી ગંદકી, પ્લેગ, કોલેરા, ઝૂંપડપટ્ટી, ભયંકર લાંચ-રુશવત, કેટલાંય કાંડો, અરાજકતા, કારમી ગરીબી આ બધું હોવા છતાં પણ જો આપણે મહાન-મહાન બોલીએ તો જેમને ત્યાં સ્વચ્છતા, આરોગ્ય સાચું વહીવટી તંત્ર, કાયદાનું પૂરેપૂરું પાલન હોય અને ગરીબી ન હોય તે લોકો કેટલું બધું ગૌરવ લઈ શકે?
70. પ્રશ્નોને સમજી જ ન શકાય, તો તેને રજૂ ન કરી શકાય. જો પ્રશ્નોની ચર્ચા જ ન કરાય તો તેનો ઉકેલ પણ લાવી શકાય નહીં. ચીલાચાલુ કથાઓ જીવનના પ્રવાહી પ્રશ્નોને સ્પર્શતી જ નથી પછી તેના ઉકેલની વાત જ ક્યાં રહી?
71. જ્યાં મોટા ભાગે પરલોક કે ગયા લોકના જ પ્રશ્નો ચર્ચાતા હોય અને આ લોક (વર્તમાન લોક)ને મિથ્યા – કલ્પનામાત્ર – મનાતો હોય ત્યાં પ્રશ્નો ઉકેલાય જ કેવી રીતે?
72. ‘પ્રભો! અમારાં મંદિરો હવે દુકાનો થઈ રહ્યાં છે. કારણ કે વ્યાપારીઓના હાથમાં તે પડ્યાં છે. અન્ય વસ્તુઓની માફક તારો પણ વ્યાપાર થાય તે તને ગમે છે?’

28. ભારતમાં અંગ્રેજોનાં યુદ્ધો

1. ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીએ શીખવા જેવી એ વસ્તુ છે કે હજારો માઈલ દૂરની પ્રજા આંગળીના વેઢે ગણાય તેટલાં જહાજો લઈને દેશમાં આવે અને છેક રંગૂનથી કાબુલ સુધી એક છત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કરી દે. તેનાં ક્યાં પરિબળો તથા કારણો હતાં? જો આવી અને આટલી નગણ્ય મુઠ્ઠીભર પ્રજા દેશ ઉપર પૂરેપૂરી સત્તા જમાવી શકે અને છતાં પરાજિત પ્રજા (સતત પરાજિત) પોતાની ભવ્યતાનો જયજયકાર કરતી રહે તો આ વિજયી પ્રજા કેટલો જય જયકાર કરી શકે?
2. પોતાના માણસોને વફાદાર બનાવી રાખવા એ પણ રાજનેતાનો વિશિષ્ટ ગુણ મનાય છે. અંગ્રેજોના પક્ષે આવાં ફૂટી જનારાં માણસો કેમ પેદા ન થયાં?
3. વિપક્ષોને ફોડવા એ યુદ્ધકલાનો એક ભાગ ગણાય છે. જે પ્રત્યેક સ્થળે અંગ્રેજો સફળતાપૂર્વક અજમાવતા રહ્યા છે. આપણે તો એ જ વિચારવાનું છે કે આપણા માણસો કેમ ફૂટ્યા? કોઈ સામા પક્ષનો અંગ્રેજ કેમ ન ફૂટ્યો? અરે! અંગ્રેજોને આધીન જે દેશી લોકો હતા તેમાંથી કોઈ કેમ ન ફૂટ્યું?
4. ઈ. સ. 1843માં ગ્વાલિયરના રાજા જનકોન્ડનું અવસાન થઈ ગયું. રાજાને કોઈ સંતાન ન હતું. એટલું જ નહીં, તેની વિધવા રાણીની ઉંમર પણ માત્ર અગિયાર વર્ષની જ હતી. અગિયાર વર્ષની સ્ત્રી વિધવા થાય તે પણ ધર્મ, સંસ્કૃતિ કે લોકવ્યવહારની વિડંબના જ કહેવાય. આવી અસંખ્ય નાબાલિગ કન્યાઓ તે સમયે વિધવા થતી અને જીવનભર વૈધવ્ય પાળતી, અથવા તેમને સતી કરી દેવાતી. આજની સ્ત્રીની પરિસ્થિતિને સંસ્કૃતિનો નાશ સમજી ઘૃણા કરનારા, આ પ્રાચીન દશાને કેમ ભૂલી જતા હશે?
5. આપણે આપણી સીમાઓ ઉપર કાંટાવાળી વાડ કરીએ છીએ. શરમથી ડૂબી મરવા જેવી વાત છે. આવી વાડ તો ભારતના ભયથી ખરેખર તો પાકિસ્તાને કરવી જોઈએ. પણ તેને ભારતથી ભય લાગે તો ને?
6. શત્રુઓને ભય લાગે તેવું વ્યક્તિત્વ જ ન હોય તો વિશાળ કદ અને ઢગલાબંધ કુરકુરિયાં શા કામનાં?
7. સિંહ, વાઘ, દીપડા વગેરે જંગલનાં હિંસક પ્રાણીઓ દ્વારા કમોતે મરનારાં ઘાસખાઉ હરણાં વગેરેની અહિંસાની કોઈ નોંધ નથી લેતું. હરણાં અને સસલાં અહિંસાનો આલાપ ન આલાપે તો બીજું શું કરે? તેમનામાં સિંહોનો શિકાર કરવાનું સામર્થ્ય જ ક્યાં છે?
8. સત્યની શોધમાં આત્મા અને પરલોક તો ખોવાઈ ગયાં, એટલું જ નહીં, આત્મા અને પરલોકની કલ્પનામાં ભારતની પ્રજા અટવાઈ મરી છે, તેવું લાગવા માંડ્યું. અટવાઈ એટલા માટે કે પાયાના પ્રશ્નોનું તેણે ચિંતન કરવાનું જ માંડી વાળ્યું છે, અથવા બીજી રીતે ચિંતન ચાલુ રાખ્યું છે. આ જ કારણથી તે પાયાના પ્રશ્નોને નથી તો ઉકેલી શકી કે નથી પ્રશ્નોને સાચી રીતે જાણી શકી.
9. માથું પડે અને ઘડ લડે તેવી કાલ્પનિક વાતોથી પ્રજાનું હાર્દિક મનોરંજન તો થાય, પણ તેથી પ્રજાના પાયાના પ્રશ્નો ન ઉકલે.

29. મારી બાયપાસ સર્જરી

1. કામ, ક્રોધ, ભય, શોક વગેરે પ્રસંગે હૃદયના ધબકારા વધી જાય છે. આવા વધેલા ધબકારા થોડો સમય રહે તો ઠીક, પણ જો વધુ સમય અને વારંવાર રહ્યા કરે તો હૃદયની કાર્યક્ષમતામાં તકલીફ થયા વિના રહે નહીં. કુદરતે પણ વ્યવસ્થા એવી કરી છે કે આવા આવેગો થોડા સમય પૂરતા જ આવે છે. કામ, ક્રોધ વગેરે ગમે તેટલા તીવ્ર હોય તોપણ 5-10-15-20 મિનિટમાં ઠંડા પડવા લાગે. કલ્પના કરો કે એક માણસને ચોવીસ કલાક સુધી ક્રોધ રહે તો શું થાય?
2. અમેરિકામાં ડો. નારણ પટેલના આગ્રહથી ડો. મૂર્તિએ બલૂન મૂકવાનું શરૂ કર્યું. એક બલૂન તો બરાબર મુકાઈ ગયું પણ બીજામાં થોડી અડચણ આવી... મને સ્ટ્રેચરમાં જ એક અલગ સ્થાનમાં લઈ જવાયો, જ્યાં મારા જેવા બીજા પણ કેટલાક દર્દીઓ વિશેષ સારવાર માટે રખાયા હતા. પ્રૌઢ ઉંમરની નર્સો પૂરી કાળજીથી દેખભાળ કરી રહી હતી. મારા જેવા અતિ સામાન્ય માણસને અમેરિકા જેવા મોંઘા દેશમાં પણ પ્રભુએ કેટકટલી સગવડો કરી આપી છે?
3. ભલાં માણસોના મેળાપથી વધુ જીવનની બીજી કોઈ ધન્યતા નથી. ભલાં માણસોથી ઊભરાતી પ્રજા જ સર્વોત્તમ પ્રજા છે. રૂમનો ચાર્જ પણ કેટલો? કલ્પના કરી શકો છો? આપણા રૂપિયા પ્રમાણે પૂરા એકત્રીસ હજાર રૂપિયા. મેં નારણભાઈને પૂછ્યું કે બલૂન મૂકવાનું કેટલું બિલ આવ્યું? તો કહે “ઓગણીસ હજાર ડોલર” અર્થાત્ આપણા છ એક લાખ રૂપિયા. મેં કહ્યું કે “સ્નેહીજનોને કહીને આટલી રકમ અપાવી દઈશ” તો કહે “ના, ડોક્ટરે પોતાનો ચાર્જ લેવાની ના પાડી છે. અને હોસ્પિટલે પણ કહ્યું કે “ઇન્ડિયન પ્રિસ્ટનો અમે પણ ચાર્જ લેવા નથી માગતા એટલે આપણે કશું આપવાનું નથી.” ફરી પાછી એ જ વાત, ભલા માણસો ક્યાં નથી?
4. નર્સોની હેડ એ આઘેડ ઉંમરની ઠીંગણી શ્યામ પણ બહુ જ સ્ફૂર્તિવાળી બહેન હતી. સાથેના માણસોએ કહ્યું કે તે બહેનના દ્વારા બધી નર્સોને સો-સો રૂપિયા ભેટ આપો. પણ મોટી નર્સ પૈસા લેવા તૈયાર ન થઈ. મારા મનમાં એમ હતું કે પૈસા જોઈને નર્સો ખુશખુશ થઈ જશે. પણ કોઈ પૈસાને અડવા પણ તૈયાર ન થઈ. અમે આગ્રહ કરીને અંતે હાર્યા. મોટા ભાગે આ બહેનો કેરાલાથી ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયમાંથી આવતી હતી. કહેવાની જરૂર નથી કે કેરાલામાં જ નહીં, પૂરા ભારતમાં પછાત ગણાતી જાતિઓમાંથી લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પરિવર્તિત થતા હોય છે. આ નર્સોને નર્સો કહેવી કે પછી સાધ્વીઓ કહેવી?
5. મહાત્મા ગાંધીજીએ આશ્રમવાસીઓ માટે જે અગિયાર વ્રતો સૂચવ્યાં હતાં તેમાં એક વ્રત હતું ‘અસ્વાદ’. અત્યારે હું અસ્વાદની સ્થિતિમાં હતો. ભગવાનને પ્રાર્થના કરતો હતો કે મને સ્વાદ અને ભૂખ આપ. સ્વાદ વિના જીવન કેવું વ્યર્થ થઈ ગયું હતું?
6. 18-19 નો સ્ટાફ આ વોર્ડમાં છે. દરેકને કાંઈ ને કાંઈ બક્ષિસ આપવી છે પણ કોઈ લેવા તૈયાર નથી. સૌનો મારા ઉપર અનહદ પ્રેમ છે, લાગણી છે. નર્સો ખ્રિસ્તી છે છતાં આખો દિવસ સ્વામીજી સ્વામીજી કહે છે. અરે, મુખ્ય દરવાજા ઉપર મળવા આવનારનું કડક ચેકિંગ થાય છે, સમય પ્રમાણે જ મળવા દેવાય છે. પણ આવનાર “સ્વામીજી” એટલું કહે કે તરત જ દરવાજા વગર સમયે પણ આવવા દે છે. સૌના મનમાં આદર-પ્રેમ છે. મને તો આમાં પરમાત્માની જ કૃપા દેખાય છે. ઘણી રકઝક પછી પણ જ્યારે કોઈ કશું લેવા તૈયાર ન થયું ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે હજારોના પગારદાર અમલદારો અને તેથી પણ મોટા નેતાઓ કેમ કરીને તરત જ મોટું ગજવું પહોંચું કરી દેતા હશે? આ નર્સોની માતાઓ કરતાં તેમની માતાઓ જુદા પ્રકારની હશે?
7. પ્રો. ચિમનભાઈનું કહેવું છે કે “આટલા દિવસમાં મેં ક્યાંય કેરોસીનવાળી ધુમાડા કાઢતી રિક્ષા નથી જોઈ. એટલું જ નહીં રિક્ષામાં ત્રણ માણસો બેસાડે, વધુ તો નહીં જ.” વચ્ચે ઠપાક દઈને નરેશ બોલી ઊઠ્યો “એ તો ઠીક પણ સ્કૂટરવાળાને જુઓ, પાછળ પત્ની બેઠી હોય તોપણ થોડું અંતર રાખીને બેસે. અને આપણે ત્યાં તો સ્કૂટર ઉપર પાછળ બેઠેલાં બહેન, આગળના પુરુષને એવાં સજ્જડ વળગી પડ્યાં હોય કે જાણે એ પુરુષ ક્યાંક ભાગી જવાનો ન હોય?
8. દુનિયાનો છોડો ઘર છે. ઘર વિના સુખ ક્યાં અને શાંતિ ક્યાં?

9. અમારા ગામમાં એક ગરીબ માણસ માંદો પડેલો, તેને દવા વગેરેની સહાયતા આશ્રમે કરી, પણ પછી તેની પત્ની દર બે-ત્રણ દિવસે અનાજ વગેરેની મદદ લેવા આવે. કારણ પૂછ્યું તો જાણવા મળ્યું કે માંદા માણસની ખબર કાઢવા રોજ ટોળાંનાં ટોળાં સગાંઓ આવે છે. તે બધાંને જમાડવાનાં હોય છે. પેલી સ્ત્રી રડી પડી: “બાપજી, દવા કરતાં તો દશગણો ખર્ચો આ સગાંઓને જમાડવાનો થવાનો. શું કરીએ સંસારમાં બેઠાં છીએ એટલે વાસણ વેચીને પણ જમાડવાં તો પડે જ.” મેં કહ્યું, “પણ ખબર કાઢવા આવનારાં જમી જમીને આવતાં હોય તો?” પેલી બહેન બોલી “ના ના, એ તો બધાં જમવાના સમયે જ આવવાનાં અને માત્ર જમવાનાં જ નહીં બપોરની ચા પણ પીને પછી જવાનાં.” મને થયું કે આ સ્ત્રીની ગરીબાઈનો, અગવડનો કશો જ ખ્યાલ આ સગાંઓને નહીં આવતો હોય?
10. જે ગરીબ લોકો બીમાર પડતાં હશે તેમને એક તરફ પૈસાની તાણ, બીજી તરફ સ્વજનોની તાણ કેટલી પીડા આપતી હશે?
11. પ્રશ્નોથી ભાગો, વગર પ્રશ્નોના પ્રશ્નો ઊભા કરો, તેમાં રાચો અને બીજાને રચાઓ, આ પલાયનવાદ છે. અધ્યાત્મના નામે આવા પલાયનવાદની પૂજા થાય છે. એટલે પ્રજાના પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી કે ઉકેલી શકાતા નથી. કારણ કે સાચા પ્રશ્નોથી ભાગી છૂટવાનો આધ્યાત્મિક આદર્શ પકડાયો છે.

30. પ્રશ્નોના મૂળમાં

1. રાજનેતા અને ધર્મનેતા બંનેની મનોવૃત્તિઓ સરખી જ છે. ફરક એટલો છે કે, એક (રાજનેતા) સાચી કે ખોટી રીતે પોતે એકઠા કરેલા પૈસાને રાજસી ઠાઠથી વાપરે છે. જ્યારે બીજો (ધર્મનેતા) પોતાના રાજસી ઠાઠને પૂરો કરવા અધ્યાત્મનું નિમિત્ત આગળ ધરે છે. લખ-લૂંટ ફંડફાળા એકત્ર કરે છે. આવા ફંડફાળા એકત્ર કરવામાં રાજનેતાની માફક કોઈ નીતિમત્તાનાં બંધનોની પરવા કરવાની નહીં. દાડુના અફાવાળા, દાણચોરો કે કાળા બજારિયા, સંગ્રહખોરો ગમે તે માણસ હોય – સૌનું લેવાનું. એટલું જ નહીં, આવાં સમાજવિરોધી તત્ત્વોને સભા વચ્ચે સન્માનિત કરીને તેમને પરમ ધાર્મિકતાનું પ્રમાણપત્ર પણ આપવાનું. પોતે અને લોકો પાસે તાળીઓ વગડાવવાની. એક પક્ષનો થોડાક ચાંદીના ટુકડા ફેંકીને ધાર્મિકતાની શાલ ઓઢવા મળી તેનો આનંદ હોય છે. બંને પક્ષોની પોતપોતાની ગણતરી હોય છે. આમાં પ્રજાનું ઘડતર શું થાય? પ્રજાએ પણ આવું જ શીખવાનું?
2. જ્યાં આર્થિક ટકાવારીની પૂર્વ શરતો નક્કી થતી હોય ત્યાં અધ્યાત્મને શું લેવાદેવા હોય?
3. આગતા-સ્વાગતા, બેસવું, ઊઠવું, જમવું કે ચા-પાણી કરવાં બધા ઉપર પૈસાની પ્રધાનતા રહેવાની, પૈસા પ્રમાણે બધું આપવાનું. મુખ્ય યોગ્યતા જ પૈસો છે. મોટીમોટી કંપનીઓ પોતાના હિત માટે પોતાનાં ગ્રાહકોને નાની-મોટી હોટલોમાં ઊતરાવે અને તે પ્રમાણે જમવા વગેરેની સગવડો આપે. એવું જ વ્યાપારિક વલણ દેઢ થયું હોય તો ધર્મ અને અધ્યાત્મ બિચારાં રડવા જ બેસે ને?
4. જ્યાં પૈસાના ભેદથી જમવાનું ભિન્નભિન્ન પિરસાતું હોય, ત્યાં ઊંચી વાનગીઓ જમનારના અહંભાવને પોષણ મળવાનું તથા નિમ્ન વાનગીઓ જમનારાની ઈર્ષ્યા અને ઘૃણાને પોષણ મળવાનું. એમ કહી શકાય કે આ રીતે તો આપણે પ્રજાને ધર્મના નામે અર્થ-લોલુપતાથી બગાડીએ છીએ. ખુલ્લેઆમ આવા જમવાના ત્રણ-ત્રણ ચાર-ચાર ભેદો જોનારી પ્રજા શું ગ્રહણ કરશે?
5. વ્યક્તિપૂજાનો પ્રચાર કરાવનારી કોઈ વ્યક્તિવિશેષ, પોતાના ખર્ચે ભવ્યાતિભવ્ય સમારોહો ગોઠવી અને ભોળાભાવુક લોકોને આંજ નાંખવા માટે ભવ્યાતિભવ્ય મંડપોમાં સૌથી ઊંચા અને અતિભવ્ય સિંહાસને પોતે જાતે ગોઠવાઈ જાય. આમાં નમ્રતા વિનય-વિવેક-શાલીનતા ક્યાં રહ્યાં? જો મોટા માણસો જ આવી માનભૂખથી પીડાતા હોય તો પ્રજાને શું શિખવાડે?
6. પ્રશ્ન એ થાય છે કે સાચું અધ્યાત્મ આત્મશ્લાઘાથી દૂર રહેવાનું શિખવાડે છે કે આત્મશ્લાઘા કરવા કરાવવાનાં આયોજનો શિખવાડે છે? સાચો આધ્યાત્મિક માણસ તો પહેલાં તો આવાં આયોજનો કરે જ નહીં, અને કદાચ પોતાના નિમિત્તે કોઈએ કર્યા હોય તો તેમાં ભાગ ન લે અને કદાચ ભાગ લે તો હદ બહારનાં પોતાનાં વખાણ થવા ન દે. વચ્ચે જ અટકાવી દે. જરા વિચાર કરો, કોની સારી અસર થાય? પેલા વખાણભોગી આત્મશ્લાઘી વ્યક્તિપૂજા પ્રેમી આડંબરી માણસની કે પછી આ બધાથી દૂર રહેનાર સાચા માણસની?
7. અંગ્રેજોના સમયમાં ગામોમાં જે શાંતિ અને સુમેળ હતો તે આજે નથી રહ્યો, તેવું સૌ કહે છે. અંગ્રેજો કહેતા હતા કે અમે ખસી જઈશું પણ તમે અંદરોઅંદર લડી મરશો. તમને રાજ કરતાં નહીં આવડે. શું આ સાચી આગાહી હતી?
8. બાંગલાદેશમાંથી વિમાન આવીને પેરાશૂટથી હથિયારો નાખી ગયું છે. એને શોધવા પોલીસ દોડાદોડી કરી રહી છે. આ રીતે હથિયારો નાખવાની આ ખતરનાક ઘટના, ભવિષ્યની કોઈ ખતરનાક ઘટનાની ઐંધાણી છે. આપણે સદેવ ઊંઘતા જ ઝડપાયા છીએ. આવા વિમાનને કેમ તોડી પડાયું નહીં? ઊંઘતો દેશ કેવી રીતે વિમાન તોડે?
9. શિક્ષણસંસ્થાઓ આગળ મવાલીનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થવાં, નિર્લજજ વ્યવહાર કરવો અને ખુલ્લેઆમ, બિંદાસ્ત થઈને ખોટાં કામ કરવાં, હજારોનાં જીવન-ધૂળધાણી કરવાં, આ બધું આપણને દેખાતું નથી? આપણા નેતાઓ, આપણી પોલીસ, આપણી ધાર્મિક અને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરનારી સેનાઓ, દળો, પરિવારો વગેરેને આ દેખાય છે? કોઈનું લોહી ઊકળતું નથી? બધા જ ઠંડા હિમ થઈ ગયા

છે?

10. પહેલાં ભારતનું સરેરાશ આયુષ્ય માત્ર 27 વર્ષ હતું. હવે લગભગ 55 વર્ષનું થયું. તો શું આ બધું ગ્રહોના કારણે આયુષ્ય વધ્યું કે તબીબી સારવાર તથા ખોરાક વગેરેના કારણે વધ્યું?
11. પહેલાં બાળવિધવાઓ જીવનભર વૈધવ્ય પાળીને દુઃખી દુઃખી થતી, હવે વિધવાવિવાહ થવાથી દુઃખી થતી નથી. તો શું આ પુનર્લગ્ન કોઈ ગ્રહોના કારણે થવા લાગ્યાં છે કે સમાજસુધારા દ્વારા?
12. જ્યાં સમાજસુધારાની ચળવળ નથી પહોંચી ત્યાં હજી પણ વિધવાઓ નિસાસા નાખતી જીવન જીવે છે. શું તેમના ગ્રહો નથી બદલાયા?
13. પહેલાંની તુલનામાં પ્રજા રોજ-રોટી-પૈસે-ટકે સારી એવી સુખી થઈ છે. આ બધું ગ્રહો બદલાવાથી થયું છે કે યોજનાઓ દ્વારા થયું છે?
14. આપણી ધર્મવ્યવસ્થામાં કર્મકાંડો દ્વારા આજીવિકા મેળવનારો બહુ મોટો વર્ગ છે. ખાસ કરીને તીર્થોમાં રહેનારો આવો વર્ગ જીવતાં અને મરેલાં – માણસોને લગતાં ભિન્નભિન્ન કર્મકાંડો કરાવીને આજીવિકા ચલાવતો હોય છે. પોતાની આજીવિકા સતત ચાલતી રહે એટલા માટે આ વર્ગ આવી રૂઢિઓને વધુ ને વધુ જડબેસલાક કરવાનો પ્રયત્ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. રોજ કોને વહાલી નથી હોતી?
15. આ ફૂલ પધરાવવાની રૂઢિમાં સૌથી મોટી હાનિ તો નદીઓને દૂષિત કરવાની છે. (આથી પણ મોટી હાનિ નદીઓમાં શબ પધરાવી દેવાની છે) જે નદીમાં રોજ આવાં અસંખ્ય હાડકાંઓ પધરાવતાં હોય તે જળની કેવી દશા થાય! પવિત્ર ગંગાને આ રીતે આપણે પ્રદૂષિત તો નથી કરતાં ને! તે નદીઓના હેઠવાસમાં રહેનારી અને તે જળનો પીવામાં ઉપયોગ કરનારી પ્રજાની શી દશા થાય?
16. મેં અમેરિકામાં એક અતિવિશાળ ગૌશાળા જોઈ હતી, જેમાં હજારો ગાયો હતી. એક બગાઈ નહીં, એક જૂ કે ઈતરડી નહીં. અને એકે ગાય દૂબળી નહીં, ફૂંફાડા મારતી અલમસ્ત ગાયો. વળી, આ બધું દાન-ધર્મોદાથી નહીં, વ્યાપારિક ધોરણે ચાલતું હતું. ક્યાંય રિબામણી નહીં. આપણે આવી પાંજરાપોળો ન કરી શકીએ?
17. સરકારીકરણનાં અનિષ્ટોથી દેશ અને પ્રજા થાકી ચૂક્યાં છે. ઘણી અવ્યવસ્થા સહન કરી અને ઘણી ખોટો ભરી. હવે આ કુચકમાંથી દેશને અને પ્રજાને છોડાવવી જરૂરી છે. પણ છોડાવવી કેવી રીતે? આ બધાં ક્ષેત્રોના કર્મચારીઓ ઇચ્છે અને સહયોગ કરે તો જ ખાનગીકરણ થઈ શકે. પોતાનો જ પગારવધારો તથા ભથ્થાની સગવડો સિવાય કર્તવ્યની ઐસીતૈસી કરનારા માથાભારે કર્મચારીઓ, ખાનગીકરણની વાત આવતાં જ હડતાલ પાડી બેસે છે. આવું સ્વર્ગ કેમ જતું કરાય! વગર કામે ત્રણ-ત્રણગણા પગારની બાદશાહી, ખાનગીકરણ પછી ક્યાં રહેવાની હતી! દેશનું અર્થતંત્ર કે પ્રજાની સગવડો જાય ખાડામાં, પોતાની જ ચિંતા કરનારા સ્વાર્થી લોકોને વળી દેશ શું અને પ્રજા શું?
18. જે લોકો ઉદ્યોગોનો વિરોધ કરીને જૂની પદ્ધતિથી ખેતી કરવા માગે છે તે લોકો ખેતીમાં પણ ખાસ ઉત્પાદન નથી કરી શકતા. ઉદ્યોગો, ખેતી માટે પણ પ્રોત્સાહક છે. જે બુદ્ધિ ઉદ્યોગોને ખીલવવામાં ખીલે છે તે જ બુદ્ધિ ખેતીને ખીલવવામાં ઉપયોગી થાય છે. હવે તો ભારતે વિમાસણથી છૂટવું જોઈએ. ખેતીપ્રધાન અને ગૃહઉદ્યોગો (બન્ને પછાત પદ્ધતિવાળા)ના રાગડા તાણીને આ દેશને પછાત દરિદ્ર, ભિખારી બનાવવો છે કે વિશ્વના સમૃદ્ધ દેશોની હરોળમાં પહોંચાડીને સમૃદ્ધ, પ્રગતિશીલ બનાવવો છે? પહેલાં પ્રજા ભૂખે મરતી હતી. ચીંથરેહાલ ફરતી હતી. એની એ દશા ફરીથી પ્રાપ્ત કરવી છે કે પછી આટલાં વર્ષોની તપસ્યાથી જે કંઈ મેળવી શકાયું છે અને જેના કારણે પ્રજા સારી એવી ઊંચી આવી છે તે માર્ગને ઝડપી બનાવી વધુ ખુશ-ખુશાલ બનાવવી છે?
19. ભારતની પાસે નેવું કરોડ વસ્તીને માથું ઢાંકવા અનાજ ઉગાડવા અને વિકાસનાં કામો કરવા પૂરતી જમીન નથી. એટલે જમીનનો

પ્રશ્ન દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ વિકટ બનવાનો જ, પણ તો પછી શું ઉદ્યોગોની સ્થાપના બંધ કરવી?

20. પર્યાવરણ કે વિસ્થાપિતો જેવા પ્રશ્નોને સારી રીતે ઉકેલી શકાય છે પણ જેને દુઃખતું હોય પેટ અને ફૂટે માથું એ કેવી રીતે મટાડી શકાય?
21. એક તરફ આપણા નેતાઓ... મોટી કંપનીઓને સમજાવતા હોય કે તમે ભારતમાં (અમારા પ્રાંતમાં) મૂડીરોકાણ કરો, મૂડીરોકાણ કરો. અને બીજી તરફ એ જ કંપનીઓ પ્રત્યે તીવ્ર ઘૃણા ફેલાવવામાં આવતી હોય તો તેથી ભારતની છબિ વધુ ને વધુ અવિશ્વસનીય બનતી જશે. જે કંપનીઓ અહીં આવી છે કે આવવાની છે તે સરકારની મંજૂરીથી સરકારે નિર્ધારિત કરેલાં ક્ષેત્રોમાં આવી છે. આવી જ રીતે આપણી કંપનીઓ પણ બીજા કેટલાય દેશોમાં મૂડીરોકાણ કરીને કામ કરવા લાગી છે. આપણી કંપનીઓનો બીજા દેશવાળા, ઘૃણા ફેલાવીને કાઢી મૂકે તો આપણને કેવું લાગે?
22. માણસને એકીસાથે પાંચ-પાંચ બેઠકો ઉપરથી જિતાડનારા મતદારો કેવા હશે? તેમની નૈતિકતા, તેમનો રાષ્ટ્રવાદ અને તેમની જાગૃતિ શું વિશ્વાસપાત્ર કહેવાય?
23. આપણા બંધારણ અને તેના દ્વારા પ્રતિપાદિત લોકશાહીની એક મોટી કરુણતા એ છે કે ધારાસભ્ય કે એમ. પી. થવા માટે કશી જ કોઈ પ્રકારની યોગ્યતા જરૂરી ગણાઈ નથી, જો તેમાંથી અને એમ.પી.ઓ જ વગર યોગ્યતાના ચૂંટાયા હોય તો ધારાસભ્યો થનારા મંત્રીઓની કક્ષા કેવી હોઈ શકે?
24. પ્રજાએ પ્રથમ તો એ વિચારવાનું છે કે જે વ્યક્તિ, પોતાના પક્ષને વફાદાર ન રહી શકી, જે વ્યક્તિગત અપેક્ષા માટે પક્ષનું અનુશાસન તોડી શકે તે રાષ્ટ્રને શું વફાદાર રહેશે?
25. શું બંધારણ એવી વ્યવસ્થા ન કરી શકે કે માત્ર ટિકિટ ન મળવાના કારણે જે લોકો પક્ષ છોડે છે કે નિષ્કાસિત થાય છે એવા લોકો નજીકની ચૂંટણીમાં ઊભા જ ન રહી શકે?
26. ભારતમાં અનેક પ્રશ્નોમાં પાયાનો પ્રશ્ન અન્નજળ, આવાસ અને દરિદ્રતાનો રહ્યો છે. રણ અને જવાળામુખી જેવાં તદ્દન નકામાં ક્ષેત્રોમાં વસનારા ઇઝરાયલીઓ તથા જાપાનીઓ પાસેથી આપણે આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ શીખવાનો છે.
27. પ્રજાજીવનમાં પેટના પ્રશ્ન પછી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન સેક્સનો છે. પેટનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય પણ જો સેક્સનો પ્રશ્ન ન ઉકેલી શકાય તો પ્રજા દુઃખી અને અશાન્ત થઈ જશે. સેક્સના પ્રશ્નનો સાચો અને ભરોસાપાત્ર ઉકેલ લગ્નસંસ્થા છે.
28. લગ્નસંસ્થા જો દૂષિત હશે તો પ્રજા માટે, સ્ત્રીઓ માટે, પુરુષો માટે, વિવાહિતો માટે, અવિવાહિતો માટે અને વિવાહને પાપ માનીને દૂર ભાગનારા માટે ભયંકર પ્રશ્નો ઊભા કરશે. એટલે લગ્નસંસ્થાને વધુ માનનીય અને સૌના માટે ન્યાયકારી બનાવવી જોઈએ. વિધવાઓ, વિધુરો, ત્યક્તાઓ અને વંચિતો એમ સૌનો વિચાર કરીને સૌના પ્રશ્નોને ઉકેલી શકાય તેવી વ્યવસ્થા જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા બની શકે.
29. કઠોર નિયંત્રણોથી કુદરતી ઉકેલો પ્રાપ્ત ન કરી શકનારાં અંતે અકુદરતી રસ્તાઓ અપનાવે છે અને પોતાનાં તન-મન બગાડી મૂકે છે. આવું કરનારાં દોષી નથી પણ તેમને મોક્ષ કે અધ્યાત્મના નામે આવા માર્ગે ચડાવનારા દોષી છે.
30. આપણે પ્રશ્નોના મૂળમાં જઈને સાચું નિદાન કરીએ તો જ સાચા ઉપાયો પ્રાપ્ત કરી શકાશે.
31. બદલાતા પ્રશ્નોના ઉકેલો પણ એટલી જ ઝડપથી બદલાતા રહે તો જ પ્રજા સુખી અને સફળ થઈ શકતી હોય છે.
32. દુર્ભાગ્યવશ ભારતે ચિંતકોની જગ્યાએ ચમત્કારિક લોકોને આગળ કર્યાં. ચમત્કારિક લોકો પ્રજાને અંધશ્રદ્ધા અને વિનાશના ખાડામાં

દોરી લઈ ગયા. અને હજી આજે પણ આવા હજારો ચમત્કારિક લોકો કરોડો પ્રજાને જીવનવિનાશના ખાડા તરફ દોરી રહ્યા છે. પ્રજાને આવું દોરાવાનું ગમે છે. એટલે પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી.

33. પ્રશ્ન કદી ઉકેલ વિનાનો હોતો જ નથી. પ્રત્યેક ગાંઠને કળ-બળથી ખોલી જ શકાતી હોય છે. પણ જો અનાડીના હાથમાં પ્રશ્ન આવે તો તેને ઉકેલી તો નથી શકતો, ઊલટાનો વધુ ભયંકર બનાવી મૂકે છે.
34. કુશળ વ્યક્તિ માટે પ્રશ્ન સ્વયં સાધના બની જતો હોય છે, કારણ કે જીવનના પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું નામ જ સાધના છે. વગર પ્રશ્નોના પ્રશ્નો ઊભા કરવા અથવા સાચા પ્રશ્નોને વિકૃત કરવા તે જ અનાડીપણું છે. નિષ્ફળ અને દુઃખી પ્રજાને નેતા તરીકે અનાડીઓ મળતા હોય છે.
35. પ્રશ્નની એક ખાસિયત સમજવા જેવી છે. જો તેને સમયસર સાચી રીતે ઉકેલી જાણો તો તે દેવરૂપ થઈને આશીર્વાદ વર્ષાવે છે. પણ જો તેને અનાડી બનીને વિકૃત કરો તો પ્રતિક્ષણ તેનું કલેવર ગુણાકારની રીતે વધતું જાય છે.
36. ખરા શત્રુઓ સીમાડાની પેલે પાર નથી. પણ પ્રશ્નો ઉકેલવા નિષ્ફળ મથામણ કરનાર તરંગી અને અનાડી શાસકોમાં બેઠા છે.
37. કોઈ પણ પ્રજા કે કોઈ પણ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો જો ઉકેલી ન શકે તો તે શાંતિથી જીવી શકતો નથી.
38. પ્રશ્નો માત્ર મડદાંને જ નથી હોતા, એટલે એ ગમે તેવી દશામાં પ્રતિકાર કર્યા વિના પડ્યાં રહે છે. હા, તેના સંપર્કમાં આવનાર જીવતા માણસોને ગંદકી, રોગચાળો વગેરેના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. એટલે તેના (મડદાંના) નિરાકરણના યથાશક્ય પ્રયત્નો થતા રહે છે.
39. પ્રત્યેક જીવતા માણસને પ્રશ્નો હોય જ છે. પ્રશ્નો હોવા એ દુર્ઘટના નથી. પ્રશ્નોની ઉપસ્થિતિ તો વ્યક્તિને કાર્યક્ષેત્રનું પ્રદાન કરે છે. કાર્યક્ષેત્ર વિના વ્યક્તિ કે પ્રજા નકામી થઈ જાય. પ્રશ્નોનો હાઉ ઊભો કરીને, પ્રશ્નોથી ભય પમાડીને, પ્રશ્નોથી ભાગી છૂટવાનો સતત ઉપદેશ આપનારા ત્યાગી-વૈરાગી નથી પણ પલાયનવાદી છે.
40. ભારતની દુર્દશાનું એક કારણ પલાયનવાદની પૂજા છે. પલાયનવાદથી મળનારી નમાલી શાંતિ પ્રજા અને રાષ્ટ્રને ઊંડા ખાડામાં ધકેલનારી બની જતી હોય છે. તેના કરતાં પ્રશ્નોની સામે ઝઝૂમતાં-ઝઝૂમતાં જીવનભર અશાંતિ ભોગવનારા, પ્રજા અને રાષ્ટ્ર માટે ઉત્તમ નિર્માતા થતા હોય છે. અશાંતિથી ભાગનારા કરતાં અશાંતિથી ટક્કર લેનારા વધુ મહાન ગણાવા જોઈએ.
41. પ્રજા જે દિવસથી પ્રશ્નો ઉકેલનારાઓને પૂજતી થશે તે દિવસથી તે સુખી થવા લાગશે. જ્યાં સુધી પલાયનવાદી, ચમત્કારવાદી અને ભ્રાંતચિંતનવાદીઓની પૂજા થતી રહેશે ત્યાં સુધી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર પ્રજાના રાક્ષસોની પકડમાં પિસાતાં રહેશે.
42. જે ઘરમાં સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો ઉકેલાતા હશે તે જ ઘરમાં શાંતિ રહેતી હશે. પણ ઉકેલાયેલા સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો અશાંતિ સર્જે છે.
43. દાંપત્યજીવનના સેંકડો પ્રશ્નોનો એકમાત્ર પાયાનો ઉકેલ પૂરી વફાદારી સાથે પરસ્પરનો પ્રેમ છે. જો આ હશે તો બધું ઉકેલી જશે. પણ જો આ નહીં હોય તો બધું ગૂંચવાયા કરશે. ધર્મને પ્રેમ સાથે બારમો ચંદ્રમા ન જ હોય.
44. સ્ત્રીઓના વણઉકેલાયેલા પ્રશ્નો અશાંતિ સર્જતા હોય છે. કોઈને ખોટું લાગે તો માફ કરે, પણ મોટા ભાગે એવું જોવા મળ્યું છે કે સ્ત્રીઓ વાતવાતમાં પ્રશ્નો તો ઊભા કરી શકે છે, પણ પોતાના જ ઊભા કરાયેલા પ્રશ્નોને પોતે ઉકેલી નથી શકતી. મોટા ભાગે આવા પ્રશ્નો પુરુષોને જ ઉકેલવા પડતા હોય છે. રામાયણ અને મહાભારત સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોની જ મહાકથા છે.
45. સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન વફાદારીનો બનતો હોય છે.
46. ભારતમાં મહિલાઓના અનેક પ્રશ્નોમાં સર્વાધિક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તેમની આબરૂનો છે. આ સુરક્ષા માત્ર શારીરિક જ નહીં, પણ

અસ્મત-આબરૂનો પણ છે.

47. જો લોકો સળગતા પ્રશ્નોથી આંખ મીંચી લે તો પ્રશ્નોના સળગાવનારાઓનું આધિપત્ય પ્રજા ઉપર વધી જાય, ખરેખર તો પ્રશ્નોને ઉકેલનારાઓનું વર્યસ્વ સમાજ ઉપર હોય તો જ પ્રજા સુખી થઈ શકે.
48. જ્યારેજ્યારે પણ પ્રશ્નો ઉકેલનારાઓના સ્થાને પ્રશ્નોને સળગાવનારાઓનું નેતૃત્વ પ્રજાએ સ્વીકાર્યું છે, ત્યારે ત્યારે પ્રજાનું પતન થયું છે. દુષ્ટો, સ્વાર્થી, શોષક, માનલોભી અને અનાડી લોકોને પ્રજા જ્યારે મહાપુરુષ, ભગવાન કે સંત-મહાત્મા માનતી થાય ત્યારે પ્રજાનું કલ્યાણ કદી ન થઈ શકે. પ્રજાના અધઃપતનમાં દુષ્ટો જેટલા કારણભૂત છે તેટલી જ પ્રજા પોતે પણ કારણભૂત છે.
49. સ્વતંત્રતા પછી ભારતના જે અત્યંત મહત્ત્વના પ્રશ્નો હતા તેમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ગરીબાઈનો હતો. ગરીબાઈથી મુક્ત થવા માટે પંચવર્ષીય યોજનાઓ કરવામાં આવી. આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે યોજનાઓમાં હજાર ત્રુટિઓ હોવા છતાં ભારતની ગરીબાઈને ઓછી કરવામાં તેણે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. જો આ યોજનાઓ ન થઈ હોત તો ભારત આજે ભયંકર ભૂખમરામાં જીવતો દેશ હોત.
50. ચિંતન નકારાત્મક કે નિષેધાત્મક નહીં, પણ સકારાત્મક હોવું જોઈએ. માનવને પરમેશ્વરે અમાપ બુદ્ધિ આપી છે જેનો સકારાત્મક ઉપયોગ કરીને તે પ્રશ્નોને ઉકેલી શકે છે. ધાર્મિક જડસુ વલણથી ઉત્પન્ન થયેલી નકારાત્મક બુદ્ધિથી તો પ્રશ્નોની ભયંકરતા જ ભયંકરતા બતાવી શકાય છે. તેથી કાંઈ ઉકેલ તો આવતો નથી.
51. બધા આડ પ્રશ્નોને સમય રહેતાં કુશળતાથી ઉકેલી નહીં શકાય તો વહીવટી તંત્રના માળખાને મોટો ફટકો પડશે. બધા પક્ષોએ એકબીજાને સમજવા પડશે. અને રાષ્ટ્રના હિતમાં હોય તેવું સુખદ સમાધાન સ્વીકારવું પડશે. સમાધાન કરનારી પ્રજા શાણી હોય છે. હઠ-જીદ કે જડતાથી રાષ્ટ્ર દુર્બળ બને છે.
52. પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવ્યા વિના ઢગલા ઉપર ઢગલા કરતા રહેવાથી તો પ્રજા-રાષ્ટ્ર થાકી જશે. માત્ર તન-ધનથી જ નહીં પણ મનથી પણ થાકી જવાશે.
53. સંપૂર્ણ ઇતિહાસમાં પ્રજાના બધા જ પ્રશ્નો (રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક વગેરે) ને ઉકેલવા મથનાર અને ઝઝૂમનાર વ્યક્તિ તરીકે મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્થાન અપ્રતિમ છે. તેમના વિચારો અને ઉકેલો પ્રત્યે ભિન્ન મત હોઈ શકે છે. પણ તેમના નિષ્ઠા અને સંઘર્ષશક્તિ પ્રત્યે નતમસ્તક થવું જ પડે છે. એવો કોઈ જીવંત પ્રશ્ન નહીં હોય જેને ઉકેલવા માટે મહાત્મા ગાંધીજી ઝઝૂમ્યા ન હોય.
54. સાચું અધ્યાત્મ આત્મશ્લાઘાથી દૂર રહેવાનું શિખવાડે છે કે આત્મશ્લાઘા કરવા કરાવવાનાં આયોજનો શિખવાડે છે?

31. ટાન્ઝાનિયામાં 17 દિવસ

1. દેશના ટુકડા કરનારને આપણે દેશદ્રોહી કહીને ફાંસીએ ચડાવીએ છીએ, જ્યારે ધર્મના ટુકડા કરનારની આરતી ઉતારી તન-મન-ધનથી તેને ન્યાલ કરીએ છીએ. આવાં વિભાજક પરિબળોને મહાપુરુષ માનવામાં આવે તો પ્રજાની કેવી દશા થાય?
2. એક વખત મહાત્મા ગાંધીજીએ વિલાયતી કાપડની હોળી કરી હતી. આ હોળીની આગથી અંગ્રેજો અને તેમનો કાપડ ઉદ્યોગ દાઝી ગયો હતો. હવે શ્રી મોઈએ હાથીદાંતની હોળી કરી વિશ્વને પ્રાણીનાશના માર્ગેથી પાછી વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બિચારા ગેંડા!! ચીના લોકો તેનાં શિંગડામાંથી વાજીકર દવા બનાવી વિશ્વના વિષયલંપટોને પુરુષાતન વધારી આપવાનો દાવો કરે છે. કસ્તૂરી માટે આપણે ત્યાં કસ્તૂરી મૃગને ક્યાં નથી મરાતો?
3. આપણે પ્રજાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ક્યાં મંદિર બાંધીએ છીએ? વગર જરૂરે પણ સેંકડો મંદિરો નજીક-નજીક ક્યાં નથી બંધાતાં?
4. જે કથાઓ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સદાચાર માટે થવી જોઈએ, તે પૈસા કમાવાનું માધ્યમ બની જાય છે. આવું માધ્યમ પડતું મૂકીને ગીતા-ઉપનિષદની કથાઓ કોણ કરે? અને કોણ સાંભળે?
5. જે લોકો અત્યંત ભવ્ય ભવનો બાંધે છે, તે પોતે ભાગ્યે જ ભોગવી શક્તા હોય છે. આવી જ રીતે જેમનાં ભવ્યાતિભવ્ય લગ્નો થતાં હોય છે, તેઓ ભાગ્યે જ ઉત્તમ દામ્પત્ય પ્રાપ્ત કરી શક્તા હોય છે. ભવ્ય ભવનો બાંધનારા જુદા અને ભોગવનારા જુદા હોય છે. મહારાજા યુધિષ્ઠિરે મયદાનવ પાસે જે ભવ્ય મહેલ બનાવડાવ્યો હતો તે પોતે ક્યાં ભોગવી શક્યા?
6. ખાવા-પીવાની આભડછેટના ચુસ્ત નિયમો પાળનારા કરતાં આ ગોરાઓ વધુ પ્રામાણિક, વફાદાર અને નીતિમાન હતા, તે કોણ નથી જાણતું?
7. જ્યાંથી એકતા, પ્રેમ, સમાનતાનો સંદેશ મળવો જોઈએ ત્યાંથી જ વેર-ઝેર-ઘૃણાનો સંદેશો મળે તો અનુયાયીઓની દશા કેવી થાય?
8. એક બહુ મોટા ધર્મગુરુ સાથેની વાતચીતમાં મેં કહ્યું કે “મહેરબાની કરીને હવે યુવાન છોકરાઓને દીક્ષા આપવાનું બંધ કરો, આ અકુદરતી માર્ગ છે. પ્રજાને કુદરતી માર્ગ ઉપર ચાલવા દો.” બહુ જ આત્મીયતાથી તેમણે કહ્યું કે “જો સાધુઓ ન બનાવીએ તો આટલાં બધાં ધર્મસ્થાનો કોણ સંભાળે અને કોણ ચલાવે?”
9. ગુજરાતીઓ તો વ્યાપારી છે. પર્વતારોહણમાં તેમને રસ ન હોય, કેટલાક તો 40-50 વર્ષોથી અહીં રહેતા હશે, પણ કિલિમાંજારો જોવા પણ નહીં આવ્યા હોય. તેમનું સીધું-સાદું ગણિત છે. “ત્યાં શું દાટ્યું છે?”
10. રોજી વિનાના માણસોના ચહેરા ઉપર નિસ્તેજતા આવી જતી હોય છે, નિસ્તેજતા સાથેની શાન્તિનો શો અર્થ?
11. ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓ ધારે તોપણ હિંસક ન થઈ શકે, તેમની તેવી ક્ષમતા જ નથી. શું માણસો માટે પણ આ નિયમ લાગુ નથી થતો?
12. મને પૂર્વજન્મનાં કર્મોનું સમાધાન સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે મને લાગે છે કે પૂર્વજન્મ જ નથી. પછી પૂર્વનાં કર્મોની વાત જ ક્યાં રહી?
13. વગર ભૂખે, અનિચ્છાએ જમો અને માંદા ન પડો તે બને જ કેમ?
14. પંદરમી શતાબ્દીની આસપાસ ભારતના મુસ્લિમ વ્યાપારીઓ અને નગણ્ય હિન્દુ વ્યાપારીઓ પરદેશ ગયા જણાય છે. પણ આ લોકોને માત્ર વ્યાપારિક મહત્ત્વાકાંક્ષા છે. એ પોતાના વ્યક્તિગત લાભ માટે છે. તેમને રાષ્ટ્રવાદ નથી. પોતાના રાષ્ટ્ર માટે વારસો દ ગામા જેમ સમુદ્ર ખૂંદતો હતો તેવો કોઈ રાષ્ટ્રભક્ત ન હતો. કારણ કે પ્રજાને ધર્મના નામે પરલોક અને આત્માની જ વાતો શિખવાડી

હતી. રાષ્ટ્રવાદની વાત જ ક્યાં હતી?

15. નિરાંતને અને ઊંઘને ભાઈબંધી હોય છે. સગવડોનો અતિરેક હોય પણ નિરાંત ન હોય તો ઊંઘ હરામ થઈ જાય. ઊંઘ અગવડોને ગણકારતી નથી. તેને માત્ર નિરાંતની જ ગરજ હોય છે, અને નિરાંત એકાંતમાં એકલા રહેવાથી કે પ્રશ્નોથી ભાગી જવાથી નથી મળતી હોતી, નિરાંત તો પ્રશ્નો ઉકેલાઈ જવાથી મળતી હોય છે.
16. માનવબુદ્ધિએ એક તરફ સમષ્ટિ જીવનના ઘણા પ્રશ્નો ઉકેલ્યા છે તો બીજી તરફ ઘણા પ્રશ્નો ઊભા પણ કર્યા છે. ખાસ કરીને પર્યાવરણ અને પ્રાણીઓ માટેના પ્રશ્નો ઘણા વિકટ થતા ગયા છે.
17. પ્રશ્નકર્તાની પ્રૌઢતા ઘણી વાર ઉત્તરદાતા કરતાં વધુ હોવી જરૂરી છે.

32. યુરોપની અટારીએથી

1. મેં જેવું જોયું – અનુભવ્યું હોય છે, તેવું લખું છું: વિદેશમાં કાંઈ બધું જ સારું નથી હોતું, પણ મને ખરાબ તત્ત્વનો અનુભવ ન થયો હોય તો હું કેવી રીતે લખું?
2. પશ્ચિમને – ખાસ કરીને – અમેરિકાને સમજવામાં એક વસ્તુનું બરાબર ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ત્યાં જે ખૂન અને બળાત્કાર વગેરે થાય છે, તે મોટાં શહેરોમાંના હલકા ગણાતા મહોલ્લાઓમાં થાય છે, જ્યાં અપરાધવૃત્તિ અને તેવી જ પરંપરાવાળી પ્રજા વસે છે. ભારતમાં પણ મોટાં શહેરોમાં ધોળા દિવસે પણ જતાં ભય લાગે એવા મહોલ્લાઓ ક્યાં નથી?
3. જેમ ખરું ભારત, અપરાધી મહોલ્લાઓ કે અપરાધી વસ્તીમાં નથી વસ્યું તેમ પશ્ચિમનું પણ સમજવાનું ત્યાં ઘણી નૈતિકતાવાળી સંસ્કારી અને સૌજન્યભરી પ્રજા પણ વસે છે. અપરાધી મહોલ્લાઓ સાથે મારો સંપર્ક થતો ન હોવાથી મને તેવા અનુભવો નથી થયા. એટલે હું તેવી વાતો કેવી રીતે લખું?
4. જરા નશો ઉતારીને વિચારીએ કે આપણે કઈ કઈ બાબતોમાં મહાન છીએ? અન્ન, આવાસ, માર્ગો, રોજીઓ, પીવાનું પાણી, વાહનો, રાજ્યવ્યવસ્થા, પ્રામાણિકતા, પુરુષાર્થ, રાષ્ટ્રપ્રેમ, સાહસ, શૌર્ય પરાક્રમ, નીતિમત્તા, પ્રજાની એકતા, સંપ, કાયદાકીય ઉત્તમતા, સ્વચ્છતા, શુદ્ધ ખાદ્ય પદાર્થો, સેનિટેશન વ્યવસ્થા, માનવતા, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન કે પછી માનવહક્કોની જાળવણી: આવી અસંખ્ય – પ્રત્યેક – બાબતમાં જો આપણે મહાન હોઈએ તો તો આપણી જાતે આપણને આપેલું પ્રમાણપત્ર સારું કહેવાય. પણ આમાંથી બધામાં આપણને શરમ આવે તેવો ઉત્તર આપવાનું થાય તો પછી મહત્તાની વાત ક્યાં રહી?
5. હિમાલયના પાણીથી પંજાબ-હરિયાણા, ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, બંગાળ, આસામ વગેરે લીલાંછમ થાય છે અને અનાજના કોઠારો છલકાય છે. આપણે કેટલા બધા ભાગ્યશાળી છીએ! જો આ હિમાલય ન હોય તો?
6. પાણી વિના જીવન ક્યાં?
7. એકેશ્વરવાદી બ્રહ્મવાદમાંથી પૂરી પ્રજાને વ્યક્તિપૂજાના ખાડામાં ધકેલી દેવાઈ છે. હવે ઉદ્ધાર થાય કેવી રીતે?
8. પ્રેમની કસોટી ત્યારે જ થતી હોય છે. જ્યારે સામેનું પાત્ર બોદું નીકળે. બન્ને પાત્રો સો ટચનું સોનું હોય તો પ્રેમની કસોટી જ ક્યાં રહી?
9. ભારતમાં જો લગ્નભંગ ઓછાં થતાં હોય તો તેનું મુખ્ય કારણ સ્ત્રીઓની પરાધીનતા છે. ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક રીતે જે સંપૂર્ણ પરાધીન હોય તે અલગ થઈને કરે શું? જાય ક્યાં?
10. અહીં ઘર ખાલી કરવાની પણ આગવી રીત છે. પ્રથમ તો દીવાલો વગેરેને ચોંટેલી કોઈ વસ્તુ તમે ઉખેડીને લઈ જઈ શકો નહીં. બીજું, ઘર સોંપતાં પહેલાં આખા ઘરની પૂરેપૂરી સફાઈ કરીને – હૂવર કરીને – બધું ટીપ-ટોપ રાખીને ઘર આપવાનું. એટલું જ નહીં, આવનાર નવો માલિક ઘર સંભાળતાં જ ચા-કોફી પી શકે એટલા માટે – ફીઝમાં ચા-દૂધ, કોફી, કોફી ખાંડ વગેરે વસ્તુઓ રાખીને આપવાનું. શ્રી સૂર્યકાન્ત પોતાના સાથે આવી બધી તૈયારી કરી રહ્યા છે. આપણે આમાંથી કેટલું બધું શીખવાનું છે?
11. અહીં યુરોપમાં એક વાતે મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું – પચાસ-પચાસ ટનની લાંબી ટ્રકો અને મોટી-મોટી બસોની પાછળ લખ્યું હોય, “મારું ડ્રાઇવિંગ આપને ગમ્યું? કાંઈ ફરિયાદ હોય તો નીચેના સરનામે લખી મોકલવા કૃપા કરો.” ફોન નંબર પણ હોય જ. કેવી સરસ વાત! માતેલા સાંઢની માફક ગમે તેમ રફ ડ્રાઇવિંગ કરીને, પોતાનો, પેસેન્જરોનો અને બીજાનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખનારા આપણા ડ્રાઇવરો કે પછી વાહનના માલિકો આવું લખાણ લખે અને લોક અભિપ્રાયને ગણકારે તો કેટલા અકસ્માતો નિવારી શકાય?

12. કેટલાક દિગંબર રહેનારા સાધુઓ ઉત્તેજનાને સમાપ્ત કરવા જાત-જાતના ઉપાયો કરતા સાંભળ્યા છે, જેવા કે કાથો ઉકાળીને પીવો, કેળનું પાણી પીવું વગેરે. નગ્નાવસ્થામાં રહેતા માણસનું ખાસ અંગ ઉત્તેજનાની સ્થિતિએ પહોંચે તો કેવું લાગે?
13. મેં રેડિયો શરૂ કર્યો અને બી.બી.સી. નું સ્ટેશન શોધી કાઢ્યું. હિન્દીમાં ચોખ્ખા સમાચાર આવતા હતા. લંડનમાં આ જ સ્ટેશન ઉપર ત્રણ વાગ્યે હું સમાચાર સાંભળતો હતો. ભારત માટે પ્રસારણ કરનારાં સ્ટેશનોની રેંજ છેક લંડન અને સ્વીડન સુધી છે, જ્યારે આપણી આકાશવાણીનો ક્યાંય પત્તો નથી લાગતો. ટી.વી.ના ક્ષેત્રમાં ‘ઝી’ ટી.વી. પૂરા યુરોપ ઉપર છવાઈ ગયું છે. સેટેલાઈટ દ્વારા તે આખો દિવસ હિન્દીમાં કાર્યક્રમ આપ્યા કરે છે. પાકિસ્તાનીઓ બાંગ્લાદેશીઓ વગેરે પણ ‘ઝી’ ટી.વી. જુએ છે. આપણું રાષ્ટ્ર આ કામ ન કરી શકે?
14. સંપૂર્ણ પગભર અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર જે હોય તે શા માટે બીજાની જોહુકમી કે હુકમી સહન કરે?
15. અમે ફેરીનાં અંદરનાં તથા બહારનાં દૃશ્યો જોવામાં તન્મય છીએ, ત્યાં તો ડેન્માર્કનો કિનારો આવી ગયો. આટલી બધી ફેરીઓની સગવડ જો ભારતના કિનારે-કિનારે કરવામાં આવે તો કેટલી રોજીઓ, કેટલી સગવડો અને કેટલો વિકાસ થાય? પણ... પણ... આ બધું કોણ કરે?
16. અમારી પાસે પૂરો સમય નથી કે આખું ડેન્માર્ક જોઈ શકાય. અમારે તો ઊડતી નજરે જેટલું જોવાય તેટલું જોઈ લેવાનું છે. ગાડીમાં પેટ્રોલ પૂર્યું. અહીં પણ માણસ વિનાનો પેટ્રોલ પંપ છે. સ્વીડનની મુદ્રા પણ પંપ સ્વીકારે છે. જાતે જ બધું કામ પતાવીને ડેન્માર્કના નકશા વગેરે લઈને ચાલતા થયા. મને રહી-રહીને પ્રશ્ન થાય છે, આ લોકો બહુ ધાર્મિક નથી. સપ્તાહો, યજ્ઞો કે સમૈયા કરતા નથી, અધ્યાત્મ કે સંસ્કૃતિની ઝનૂની દુહાઈ દેતા નથી, છતાં આટલી બધી પ્રામાણિકતા કેમ હશે?
17. સાધુ-સંતોનું કામ એકતા વધારવાનું હોવું જોઈએ, તેની જગ્યાએ સાધુ-સંતોનાં જ્યાં-જ્યાં પગલાં પડે ત્યાં-ત્યાં વિભાજન જ વિભાજન થયા કરે તો આવા સાધુ-સંતો પ્રજા માટે, ધર્મ માટે વરદાન કહેવાય કે અભિશાપ કહેવાય?
18. બ્રિટનના પ્રધાનમંત્રી જોન મેજર જે દિવસે પ્રધાનમંત્રી પદથી છૂટા થયા, તે જ દિવસે તેઓ કોઈ પણ અંગરક્ષક વિના સીધા ક્રિકેટ મેચ જોવા સ્ટેડિયમમાં ગયા હતા અને મેચ જોઈ હતી. આપણા તદ્દન કક્ષાહીન નેતાઓ પોતાને માટે ઝેડ કક્ષાની સુરક્ષા વ્યવસ્થામાં ફરે છે. રક્ષા માટે નહીં, ગૌરવ માટે આગળ-પાછળ સ્ટેનગન-ધારીઓનો કાફલો ફેરવે છે. એકલી દિલ્હીમાં જ આવી રક્ષાવ્યવસ્થા પાછળ પાંસઠ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાય છે. કોને દેશભક્ત કહેવા?
19. હું વિચાર કરું છું: સ્વીડનની માફક આપણે પણ વસ્તીવધારાના, કોમવાદના, ભ્રષ્ટાચારના, પછાતપણાના, ઝૂંપડપટ્ટીના, બેકારીના વગેરે અનેક પ્રશ્નોને ઉકેલી શકીશું? શું આપણે આ પ્રશ્નો ઉકેલવાની સાચી દિશા પકડી છે કે પછી વર્ષો જૂની ગેરસમજોથી ચોંટી રહ્યા છીએ?
20. માણસના આંતરિક પ્રશ્નો જલદી પૂરા નથી થતા હોતા. આર્થિક ચિંતા ન હોવા છતાં આંતરિક પ્રશ્નોથી જીવન હાલક-ડોલક થતું રહે.
21. આપણે પ્રશ્નો ઉકેલી શકતા નથી, એટલે પ્રશ્નો આપણને ઉકેલી નાખે છે.
22. કોઈ પણ દેશના ટુકડા કરવાથી પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી, પણ ઊલટાના વધુ ભયાનક બને છે.
23. ગરીબીના પ્રશ્નો કરતાં પણ અમીરીના પ્રશ્નો ઘણા મોટા છે.
24. સંપ્રદાયો, જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ વગેરે વધુમાં વધુ ઉપરના સુખી વર્ગને પોતાના તરફ ખેંચવા મથામણ કરી રહ્યા છે. નીચેના, છૂટતા, તૂટતા વર્ગની કોઈને ચિંતા નથી. કોમવાદી રાજકારણથી હિન્દુઓ વધુ ને વધુ વિભાજિત થાય છે. સૌને પોતપોતાનો વાડો મોટો કરવો છે. ગગનચુંબી મંદિરો બાંધવાં છે અને અવતારી પુરુષ થઈને ગોઠવાઈ જવું છે. પણ પૂરી સ્ટીમર ડૂબી રહી છે તેનું શું? કોને પડી

୭?

33. દક્ષિણ આફ્રિકાની ઊડતી મુલાકાત

1. સ્ત્રીઓનાં મોઢાં ન જોવાં એ કઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે?
2. માંસાહાર કે મદ્યપાન તો હવે અહીં જ નહીં દેશમાં પણ સામાન્ય થતાં જાય છે. પણ જો સ્ત્રીઓ આ બંને વસ્તુઓ સહન નથી કરી શકતી અને સામા પક્ષે પતિ બંનેમાં પૂરેપૂરો રચ્યોપચ્યો હોય તો તેણે તો ગૂંગળાઈને-કચવાઈને જ દિવસો પૂરા કરવાના થઈ જાય. ડાહ્યો-શાણો પતિ, પત્નીની રુચિનો આદર કરી પોતાની જરૂરિયાતો બહાર ખાનગીમાં પૂરી કરી લે તો તો કદાચ ઠીક પણ ઘરમાં જ પત્નીના હાથે જ આ બધું કરવા-કરાવવાનો દુરાગ્રહ રાખનાર પતિ, પત્નીના હૃદય ઉપર રોજ કાંટાના ઉઝરડા કરે છે. વળી આ બધું પાછું મિત્રોની હાજરીમાં થાય ત્યારે તો હદ વળી જાય. પણ આ ભારતીય સ્ત્રીઓ આમાંથી છૂટી થઈને મુક્ત થવા પણ નથી માગતી. છૂટાં થઈને શું કરવું? બીજો પણ કેવો મળશે? જો ચારે તરફ આ જ વાતાવરણ હોય તો પછી નવા જીવનની આશા જ ક્યાં કરવી?
3. પ્રત્યેક સ્થળે પૈસા બાબતે હું નિષેધ કરી દઉં છું. લોકો ટિકિટ ખરીદીને બોલાવે તથા પોતાની કારમાં બધે ફેરવે તેટલું શું ઓછું છે?
4. જે પૂર્વજો જીવનભર આશીર્વાદ આપે તે મર્યા પછી નડતા હશે? મર્યા પછી મરેલો માણસ જો નડતો હોય તો જેની હત્યા કરવામાં આવી છે તે તેના હત્યારાને કેમ નડતો નથી?
5. નડતર દૂર કરવાના પ્રયોગો કરનાર એક ભાઈ મળ્યા. તેને નિખાલસતાથી કહ્યું કે “આ લોકો ભોળા-ભલા આફ્રિકનોને લૂંટે છે તો આપણે તેમને લૂંટીએ તેમાં શું ખોટું છે? સીધી રીતે તો પૈસો આપવાના નથી, તો પછી આડી રીતે પૈસા કઢાવવામાં શું દોષ?”
6. આ દેશનું બજેટ અત્યારે દોઢ ખરબ રૂપિયા જેટલું છે. (ભારતનું છઠ્ઠીસ ખરબ, પાકિસ્તાનનું છ ખરબ આશરે) એ ગુજરાતના બજેટથી થોડુંક વધારે કહી શકાય. અત્યારે આ દેશનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન આર્થિક છે. પૈસા જ નથી. કામો ઘણાં છે, પણ પૈસા જ ન હોય તો શું થાય?
7. ભારતની માફક અહીં પણ રસ્તામાં મકાઈનાં ડૂંડાં તથા ફળ વગેરે લઈને વેચનારા ઊભા છે તથા હાથ ઊંચા કરીને ખરીદવા બોલાવે છે. ક્યાંક ક્યાંક મરઘાના પગ પકડીને, ઊંધા રાખીને, હલાવી-હલાવીને ખરીદતા જવાનું કહે છે. બિચારાં દુર્બળ પ્રાણીઓ? કોણ એમનો પક્ષ લે.
8. ગ્વેરૂમાં ભારતીયોનાં માત્ર 40 કુટુંબો જ રહે છે. પણ એકંદરે એકતા સારી લાગી. મંદિરમાં પ્રવચન થયું. મેં સલાહ આપી કે હવે બીજું મંદિર ન કરતા. મને જાણવા મળ્યું હતું કે સંપ્રદાયવાળા બીજું મંદિર બાંધવાની વેતરણ કરી રહ્યા છે. જો બીજું મંદિર થશે તો આ એકતા છિન્ન-ભિન્ન થઈ જશે. પણ સંપ્રદાયવાળાને એકતાની ક્યાં પડી છે?
9. આપણે ભારતીયો હવે સારું કમાતા થયા છીએ પણ હજી આપણને જોવા-જાણવા-સમજવાનો તેવો રસ જાગ્યો નથી. આપણે ભલા અને આપણા પૈસા ભલા. વધુ પૈસા થાય તો દેશમાં જઈને ગામ જમાડવાનું. ગામમાં વટ પડી જાય. કોઈ નાનો-મોટો ધર્મદો કરી દેવાનો. કોઈ મંદિરમાં કે પછી યજ્ઞકુંડ કે પછી સપ્તાહના પાટલે બેઠા એટલે પણ ધન્ય થઈ જવાય. આ ગોરાઓ આવા કોઈ પાટલે બેસતા નથી. તેમનો પૈસો પ્રવાસમાં, નિરીક્ષણમાં, જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને અનુભવવૃદ્ધિમાં વપરાય છે. મેં જોયું કે અમારા ચાર સિવાય કોઈ ભારતીય નથી, અને કાળાભાઈઓ તો હોય જ શાના?
10. આપણા દેશી બાવળ જેવું વૃક્ષ જોયું. તેના પર્ણડિયા થોડા જુદા પણ પશુઓને ખાવાના કામમાં આવે. સામેનું જંગલ બતાવીને તે કહે છે કે જે લીલાંછમ વૃક્ષો દેખાય છે તે અખાદ છે. હાથી-જિરાફ વગેરે ખાય તો પેટમાં ચૂંક આવે એટલે કોઈ તેને અડતું નથી. હા, તેની છાયામાં બેસીને આનંદ કરે. જે સૂકાં દેખાય છે, તે ખાદ્ય વૃક્ષો છે. તેને આવતાં-જતાં બધાં પશુઓ ખાય છે. પોત-પોતાની ઊંચાઈ પ્રમાણે સૌ મોઢાં ભરે છે. તેથી તે પાંદડાં વિનાનાં સૂકાં દેખાય છે. માણસોમાં પણ આવું જ નથી શું? કેટલાકનું કશું

ઉપયોગમાં ન આવે અને કેટલાંકને સૌ મોઢાં ભરે.

11. જીવનમાં પહેલી વાર ખબર પડી કે મારે નસકોરાં પણ બોલે છે. હવે અણગમો કે ફરિયાદ કરવાની ક્યાં રહી?
12. ગોરાઓની ખરીદશક્તિ વધારે છે, એટલું જ નહીં, તેની ખરીદવાની ઇચ્છાશક્તિ પણ વધારે છે. એટલે વ્યાપારીઓને સૌથી વધુ ગોરી પ્રજા ગમે છે. ખરીદશક્તિ તો આપણી પાસે પણ ખરી, પણ ઇચ્છાશક્તિ ઓછી. “શું કરવું છે?”
13. રસ્તામાં કાષ્ટ અને પાષાણની અનેક કલાકૃતિઓવાળી દુકાનો જોઈને કાળા લોકો પ્રત્યે અહોભાવ થાય. આ લોકો કેટલા કુશળ કલાકાર છે! વંશપરંપરામાં આ કળા તેમને મળે છે. આવી રચના કરનારી ભારતની માફક કોઈ ખાસ જાતિ નથી. બધાં જ બધું કામ કરે છે. જે કુશળતા તેમણે શિલ્પરચનામાં પ્રાપ્ત કરી છે, તે જ કુશળતાથી હવે એન્જિનિયરિંગ, ડૉક્ટરી વગેરે તમામેતમામ ક્ષેત્રનું અધ્યયન પણ કરી રહ્યા છે. પહેલાં પોતાની કુશળતાને વિકસાવવાનો મોકો જ ક્યાં મળ્યો હતો?
14. પણ ઉશ્કેરાયેલું ટોળું કાયદાને ક્યાં માનતું હોય છે? પોલીસ પણ ખરા સમયે ક્યાં પહોંચતી હોય છે?
15. વિશ્વ કેટલી ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે? વિશ્વ સારું થઈ રહ્યું છે, સુધરી રહ્યું છે. અન્યાય અને અત્યાચારનો ભોગ બનેલા કરોડો લોકો ન્યાય પામી રહ્યા છે. સ્વમાન પામી રહ્યા છે. આ શું સારું નથી થતું?
16. પહેલાં સતયુગ હતો અને બધું સારું જ હતું અને અત્યારે કલિયુગ છે એટલે બધું ખરાબ જ ખરાબ છે, તે માન્યતા સાથે હું સંમત નથી. વિશ્વ સુધરી રહ્યું છે. સારું થઈ રહ્યું છે. ખાસ કરીને ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં પહેલાંની તુલનામાં સારો એવો સુધારો થઈ રહ્યો છે. હા, રાજકીય ક્ષેત્રોમાં અરાજકતા અને અંધાધૂંધી વધી રહી છે. પણ તેવું તો પ્રાચીનકાળમાં પણ ક્યાં ન હતું?
17. પ્રજાની દુર્દશામાં પ્રજા પોતે જ મહત્ત્વનું કારણ બનતી હોય છે. જો તે સાચા મહાપુરુષોની જગ્યાએ આડંબરી અને કોમર્શિયલ લોકોને મહાપુરુષો માની બેસે તો દોષ કોનો?
18. પંજાબમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહજીએ પ્રજાને સિંહ બનાવી મોગલો સામે ત્રાડ નાખતી કરી, પણ તે તો પહેલેથી જ સિંહ જેવી હતી. તેને થોડી વ્યવસ્થિત કરી મઠારવાનું કામ કરવાની જરૂર હતી, જે ગુરુજીએ કર્યું. ગુજરાતમાં આવું ન થઈ શકે?
19. મને આજે પણ પ્રશ્ન મૂઝવે છે કે એવું તે શું કારણ હશે કે જે ભૂમિ ગોરાઓના વહીવટમાં રહે છે, તે આર્થિક સમૃદ્ધિ, શિસ્ત, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની પ્રગતિ તથા આંતર-બાહ્ય બન્ને રીતે સુરક્ષિત થઈ જાય છે?
20. પં. જોખાકરજીએ એક વિચિત્ર પણ સાચી વાત સંભળાવી. રામકૃષ્ણ મિશનના એક સ્વામીજી અહીં લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરમાં પધારેલા. તેમણે કહ્યું કે આ મંદિર અમને આપી દો તો અમે તેની વ્યવસ્થા કરીએ. અમે તૈયાર પણ થયા, પણ તેમણે એક એવી શરત કરી કે આ બધી મૂર્તિઓ ખસેડી લેવી પડશે. અમે તો માત્ર રામકૃષ્ણ દેવ, શારદા માતાજી અને સ્વામી વિવેકાનંદજીની જ મૂર્તિઓ રાખીએ છીએ. પં. જોખાકરજીનું કહેવું થયું તે આ શરત અમને સ્વીકાર્ય ન રહી. અમારી સ્થાપેલી ભગવાન લક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિમાનું વિસર્જન અમારા માટે અસહ્ય હતું. હજી આજે પણ આ વાત મારા ગળે ઊતરતી નથી કે હિન્દુ ધર્મની ધ્વજા ફરકાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર સ્વામીજીના શિષ્યો આવી સંકુચિતતા અને વ્યક્તિપૂજા તરફ કેમ વળી ગયા હશે?
21. પરમેશ્વર મહાન છે, પણ માણસ ક્યાં મહાન નથી?
22. જીવન પ્રશ્નો વિનાનું ભાગ્યે જ રહેતું હોય છે.
23. અવાસ્તવિક દર્શન, અનુયાયીઓને ભ્રમ અને કલ્પનામાં જીવન જીવતા કરી દે છે. આવી પ્રજા પ્રશ્નોને નથી તો પૂરેપૂરા સમજી શકતી કે નથી તેનો ઉકેલ કરી શકતી. કલ્પના-પ્રધાન પ્રજા કાલ્પનિકતામાં પ્રવાહ પ્રમાણે તણાતી રહેતી હોય છે.

24. સારું આયુર્વેદિક દંતમંજન, બચપણથી જ ઘસવાની પ્રથા શરૂ કરાય તો દાંતના ઘણા પ્રશ્નોથી છુટકારો મળી જાય.
25. વણ ઉકેલ્યા પ્રશ્નો, અવ્યવસ્થા-ઉત્પાત પેદા કરતા હોય છે.
26. સંસ્કૃતિના નામે ઘણી વાર વિકૃતિને પણ પોષણ અપાતું હોય છે. સ્ત્રીઓનાં મોઢાં ન જોવાં એ કઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે?

34. રાષ્ટ્રના સળગતા પ્રશ્નો

1. ભારતનાં અણુપરીક્ષણો પાકિસ્તાન સામે જ છે તેવું માનીને, આખા પાકિસ્તાનની પ્રજામાં એક પ્રચંડ જુવાળ આવ્યો... ભારતે પાંચ તો તેણે સવાયા થવા માટે છ પરીક્ષણો કર્યા. પાકિસ્તાનમાં ભારત કરતાં પણ બમણો ગર્વોન્માદ જાગ્યો. જે દેશ અને પ્રજા સામાન્ય ક્રિકેટ જેવી રમતમાં પણ હાર-જીતને જાણે યુદ્ધમાં હાર-જીત થઈ હોય તેવી રીતે મનાવે તે પ્રજા છ-છ પરીક્ષણોથી ગાંડીતૂર થઈ જાય તેમાં નવાઈ શી?
2. સર્વપ્રથમ પાકિસ્તાન કદ અને વસ્તી બન્નેની દૃષ્ટિએ ભારતનો લગભગ આઠમો ભાગ હોવા છતાં તેણે તેના જન્મથી જ કદી ભારતને મહાન શક્તિશાળી દેશ તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. આમ થવામાં આપણે પોતે જ કારણ છીએ. કારણ કે આપણે તેને તેવી પ્રતીતિ જ ક્યાં કરાવી છે?
3. દિનપ્રતિદિન પ્રજા વધુ ને વધુ મોરલહીન થતી જાય છે. કારણ કે જ્યાંથી મોરલની પ્રેરણા મળવી જોઈએ ત્યાંથી તો મોરલહીનતાની પ્રેરણા મળે છે. શ્રી ગુલઝારીલાલ નંદા કે લાલબહારદુર શાસ્ત્રી જેવા થોડાક મોરલવાળા રાજનેતાઓ મળી રહે, પણ પ્રજા તો આવા સાચા પ્રામાણિક નેતાઓને ક્યાં સ્થાન આપે છે?
4. ભારતની સીમા ઉપર અને અંદર પણ એવો વર્ગ વસે છે, જે સીમાપારના શત્રુઓને સાથીદાર થઈ શકે છે. તેમને સંતાવું કે બીજી રીતે તેમના કાર્યને સરળ કરી આપવું તે આ લોકો કરી શકે છે. એટલે સીમાપારના આતંકવાદને સમાપ્ત કરવો અઘરું કામ થઈ ગયું છે. આમ છતાં પણ જ્યારે કોઈ સબળ કુશળ નેતા અને અમલદારો સત્તા ઉપર આવે છે, ત્યારે-ત્યારે આતંકવાદને ઘણો ફટકો મારી શકાયો છે અને આતંકવાદને હળવો કરી શકાયો છે. મૂળ વાત છે કે સીમાપાર બેઠેલી ઊધઈની રાણીનો નાશ કરી શકાય છે?
5. ગુપ્તચરો દ્વારા ચીનની પ્રવૃત્તિઓ જાણવા મળી હોય તો કશું જ બોલ્યા વિના આપણે પણ સામે તેનાથી સવાઈ પ્રવૃત્તિઓ કરી આપણું રક્ષાતંત્ર મજબૂત બનાવવું જોઈએ. બોલવામાં કાં તો ચૂપ રહેવું જોઈએ અથવા મિત્ર જેવી વાણી બોલવી જોઈએ, જેથી તે છંછેડાય નહીં અને પાકિસ્તાનને મદદરૂપ ન બને. પણ મુસ્તદીગીરી લાવવી ક્યાંથી?
6. મબલક નિકાસ વિના વિદેશી નાણું આવે ક્યાંથી?
7. દેશનેતાઓનાં દર્શન કરવા હજારો નહીં, લાખોની મેદની-ટોળાં ભેગાં થતાં અને ઈશ્વરનાં દર્શન કર્યા હોય તેવો આનંદ અનુભવતાં. ખરી રીતે તો ભારતની અતિ ધાર્મિક પ્રજા દર્શન કરીને કૃતકૃત્ય થતી આવી છે. એક તરફ દર્શન દેનારા અને બીજી તરફ દર્શન કરનાર બન્નેનો મેળ મળી રહે છે. પછી શું?
8. મતદાતાઓ માટે કશી જ શૈક્ષણિક યોગ્યતા નિર્ધારિત કરાઈ નથી, જેથી મતદાઓમાં જે પ્રૌઢતા આવવી જોઈએ તે નથી આવી. કુખ્યાત ગુંડો પાંચ-પાંચ જગ્યાએથી એકસાથે ચૂંટાય અને ફૂલનદેવી જેવી ડાકુરાણી પણ ચૂંટાય: આવા લોકોને ચૂંટી લાવનારા મતદાતાઓ વિશે કશું કહેવાનું બાકી રહે છે? આવા લોકોને મતોના ઢગલાથી જિતાડનાર દેશનું કયું હિત પૂરું કરવા મત આપતા હશે?
9. જ્યારે બંધારણ રચાયું, ત્યારે ભારતની શૈક્ષણિક ક્ષમતા 37 ટકા હતી. જે વધીને હવે 55 ટકા થઈ ગઈ છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં 75, 80 કે 90 ટકા જેટલી શૈક્ષણિક ક્ષમતા વધી છે. એટલે વિરોધ કરનારની પરવા કર્યા વિના પણ ઓછામાં ઓછી શૈક્ષણિક યોગ્યતા સ્થાપિત કરવી જ જોઈએ. વધુ નહીં તો જેમને સહી કરતાં પણ નથી આવડતું તેવાં અંગૂઠા છાપ લોકોને તો મતદાનના અધિકારથી વંચિત કરી દેવાં જોઈએ જ. પણ પૂર્વે કહ્યું તેમ, અંગૂઠા છાપોથી જ જે ચૂંટાયા કરે છે, તે આ સુધારાને કેમ સ્વીકારશે?
10. જેમ રાજ્યોમાં રાષ્ટ્રપતિ શાસન લાગુ કરીને રાજ્યપાલના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો સોંપાય તેમ કેન્દ્રમાં પણ આવી વ્યવસ્થા કરી શકાય.

અત્યારે કોઈ પણ સંજોગોમાં કેન્દ્રમાં રાષ્ટ્રપતિશાસન લાગુ કરવાની વ્યવસ્થા નથી . હવે આટલાં વર્ષોના અનુભવો પછી બંધારણે કેન્દ્રમાં પણ આવી વ્યવસ્થાની તલાશ કરવી જરૂરી છે. જો રાષ્ટ્રપતિશાસનથી રાજ્યો ચલાવી શકાતાં હોય તો થોડા સમય માટે કેન્દ્ર કેમ ન ચલાવી શકાય ?

11. માણસોને વિકાસ ગમે છે, સગવડો ગમે છે, કારણ કે તેનાથી દુઃખો ઓછાં થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં કૃષિ પ્રધાનના કોઈ આદર્શના કારણે ન હતી, પણ પરિસ્થિતિની લાચારી હતી. જીવવા માટે કૃષિ સિવાય બીજાં ક્ષેત્રો જ ક્યાં હતાં ?
12. “કારમાંથી ધુમાડો નીકળે છે, માટે કાર જ ચલાવવી બંધ કરો.” તેવી ધારણા આત્મહત્યા બરાબર છે. વિરોધ ધુમાડા સાથે હોવો જોઈએ, કાર સાથે નહીં. ધુમાડો કેમ બંધ કરાય તે દિશામાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને કામે લગાડવાનું હોય. કાર જ બંધ કરાવીએ તો જીવનના પ્રવાહને અવરોધવા જેવું છે. એમ તો શરીરમાંથી પરસેવો, મળ-મૂત્ર-કફ વગેરે નીકળે છે તો શું શરીરનો જ નાશ કરી નખાય ?
13. ભારતની અતિ ધાર્મિક પ્રજા દર્શન કરીને કૃત્ય-કૃત્ય થતી આવી છે. એક તરફ દર્શન દેનારા અને બીજી તરફ દર્શન કરનાર બંનેનો મેળ મળી રહે પછી શું ?
14. જે સળગતા પ્રશ્નો છે, તેનો ઉકેલ તરત જ લાવવો જોઈએ. નહિ તો આગ એટલી મોટી જવાળામાં બદલાઈ જશે કે પછી હજારો બંબાઓ લાવીને, પણ તેને ઓલવી શકાશે નહીં.

35. ચીન મારી નજરે

1. આપણે ભારતીયો ભાથા વિના ક્યાં પ્રવાસ કરીએ છીએ?
2. અણ ઉકેલાયેલા પ્રશ્નો અશાંતિ ઊભી કરે છે. જેમજેમ આવા પ્રશ્નોની તીવ્રતા વધારે તેમ-તેમ અશાંતિ પણ વધારે. આવી અશાંતિમાંથી મુક્ત થવા કોઈ ધ્યાન-ધારણ-યોગ કરે તો શું શાંતિ થાય?
3. આપણા વિમાનોમાં મોટા ભાગે ઈંગ્લિશ સંગીત વાગતું હોય છે. મને ઓછું ગમે. મને થયા કરે કે સંગીતના આ દેશમાં તેમને કેમ દેશી મીઠું સંગીત સંભળાવવાનું નહીં સૂઝતું હોય?
4. મેં ઘણી વાર અમદાવાદ-ગાંધીનગરની રોડ ઉપરની લાઈટોને જરા બપોરે બળતી જોઈ છે. ખાલી એક સ્વિચ જ ઉપર કરી દેવાની હોય છે! પણ કોણ કરે? જવાબદાર માણસ તો પત્તાં રમે છે. કાં તો હજી ઊઠ્યો જ નથી. અને યુનિયન એવું શક્તિશાળી છે કે તેનું કશું બગાડી શકાતું નથી. પણ હવે તો સેન્સરનું વિજ્ઞાન પણ વિકસ્યું છે. અજવાળું થતાં જ આપોઆપ લાઈટો બંધ થઈ જાય. પણ આવું બધું કોણ કરે? ટાંટિયાખેંચ રમતમાંથી ફુરસદ જ ક્યાં મળે છે?
5. પહેલાં રાજા-મહારાજાઓના ઠઠારાથી લોકો પ્રભાવિત થતા. હવે આ કામ ધર્મગુરુઓએ લઈ લીધું છે. ઠઠારો અને ધર્મ બંને સાથે રહી શકે જ નહીં તે વાત સમજનારા કેટલા?
6. બૌદ્ધોને બાદ કરીએ તો આપણે ક્યાંય બહાર નીકળ્યા જ નથી. ભારતમાંથી અનેક મૂર્તિઓ, ચિત્રો વગેરે (વિદેશ) લઈ જ ગયા છે. પણ એવું લાગે છે કે તે લઈ ગયા એટલે તેની કિંમત થઈ. નહીં તો અહીં ધૂળ ખાતી રહી ગઈ હોત. આપણે ક્યાં આપણાં રત્નોની કિંમત કરીએ છીએ?
7. ભિખારીઓ પ્રત્યે મને હમદર્દી છે. નફરત નથી. તેમાં થોડાંક ખોટાં પણ હશે, પણ ખોટાં કયા ક્ષેત્રમાં નથી?
8. મંદિરોએ લોકોના પ્રશ્ન ઉકેલવાના છોડી દીધા હતા. પોતાના જ પ્રશ્નોમાં તે અટવાયેલાં રહેતાં હતાં. તમે જરા વિચાર કરો, જ્યાં સેંકડો અને હજારો સાધુઓ રહેતા હોય ત્યાં કેટલા બધા પ્રશ્નો હોય?
9. જ્યાં સુધી શાસ્ત્રજ્ઞાન વિનાના સામાન્ય લોકો લોકધર્મો ચલાવે ત્યાં સુધી તો ઠીક છે પણ જ્યારે શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળા ગુરુઓ પણ અમારા ધર્મમાં આવશે તો પૈસાદાર થઈ જશે. જેવાં લોભ-લાલચ વધારનારાં સૂત્રો અપનાવે ત્યારે શરમ આવે છે કે આ લોકો જ રેડગાર્ડોને પેદા કરનારા થશે. કેટલા હલકા સ્વાર્થમાંથી આવી હલકી વાતોનો પ્રચાર થતો હશે?
10. ભુજ પાસે વર્ષોથી એક બૂચો અડધો બનેલો ટાવર, કોઈની મૂર્ખતાનો પોકાર પાડતો ઊભો છે. ખબર નહીં, ક્યારે તે પૂરો થશે? હવે કહે છે કે નીચે જમીન પોચી નીકળી છે એટલે કામ અટકાવી દીધું છે. પણ આવી ખબર તો પાયો ખોદતાં જ પ્રથમથી હોવી જરૂરી હતી કે કામ પૂરું થવા આવે ત્યારે?
11. ચીનમાં એક બહુ સારી પ્રથા છે, બૂટ-ચંપલ પહેરીને છોક મંદિરમાં પ્રતિમા સુધી જઈ શકાય છે.... મળમૂત્રથી ભરેલો માણસ જો પવિત્ર હોય અને મંદિરમાં જઈ શકતો હોય, તો પછી બિચારાં રક્ષણ કરનારાં મહાપરોપકારી જોડાંએ શું બગાડ્યું છે?
12. બહેનોના મોટા ભાગના પ્રશ્નો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા હોય છે. (1) પતિ અને પરિવારના પ્રશ્નો (2) ગુરુ કરાવવાના પ્રશ્નો અને (3) નડતર સંબંધી પ્રશ્નો.
13. હું જ્યારે કોઈ ભૂભાગની યાત્રા કરું છું ત્યારે તેને જોવા-જાણવા સમજવાનો પ્રયત્ન કરું છું. ભારત અને ભારતના પ્રશ્નો કેમ અને ક્યાં અટવાયા છે અને શું કરીએ તો તેનો ઉકેલ આવે તેની શોધ મારા મનમાં રહે છે.

14. હું ધાર્મિક ક્ષેત્રનો માણસ હોવા છતાં ક્રમે-ક્રમે તેમાંથી દૂર થતો ગયો છું; કારણ કે મને સ્પષ્ટ લાગ્યું છે કે ભારતના પ્રશ્નોમાં મોટા ભાગના પ્રશ્નો ધર્મો યા સંપ્રદાયોમાંથી ઊભા થયેલા છે. ખાસ કરીને ગરીબાઈ, વિભાજન, કલહ, અસુરક્ષા, કાયરતા, અંધશ્રદ્ધા, અકર્મમ્યતા આવા બધા અનેક પ્રશ્નો ધર્મોમાંથી ઊભા થયા છે.
15. ખરો લોક આ પૃથ્વી છે અને તેના પ્રશ્નો જ ખરા પ્રશ્નો છે. તેનો ઉકેલ એ જ ખરી સાધના છે. આ સાધના પડતી મૂકીને પેલી પરલોકવાણી સાધના કરવી તે પાણી વલોવીને માખણ કાઢવા જેવી વાત છે.
16. લોકશાહીમાં અયોગ્ય પ્રજાને છૂટો દોર આપી દેવાતો હોય તો તેવી પ્રજા પોતે જ ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરતી થઈ જાય છે.
17. અણ ઉકેલાયેલા પ્રશ્નો અશાંતિ ઊભી કરે છે. જેમજેમ આવા પ્રશ્નોની તીવ્રતા વધારે તેમતેમ અશાંતિ પણ વધારે. આવી અશાંતિમાંથી મુક્ત થવા કોઈ ધ્યાન-ધારણ-યોગ કરે તો શું શાંતિ થાય? અરે, યોગ જ ન થાય. લોકોને નાક પકડાવવા કરતાં પ્રશ્નો ઉકેલતાં શીખવવામાં આવે તો સાચી શાંતિ મળે. પ્રશ્નોથી ભાગવાની જગ્યાએ સામા થવાનું શિખવાડવું વધુ હિતકારી છે.
18. જીવનસાધનાનાં બે મુખ્ય ઘટકો છે: પ્રવચન કરતાં મન ખોલીને પ્રશ્ન કરવાની અને ઉત્તરો સાંભળવાની મજા જુદી જ હોય છે.
19. આજના વિકરાળ પ્રશ્નો ભૂતકાળની ઉપેક્ષામાંથી પેદા થયેલા છે. આવી જ રીતે ભવિષ્યની ઉપેક્ષા કરનારા, આજે વિકરાળ પ્રશ્નોનાં બીજ રોપી રહ્યાં છે.
20. બધા પ્રશ્નો પૂછે અને મારે ઉત્તરો આપવાના હોય. તેમાં પણ ખૂબ મજા આવે.
21. પ્રશ્ન તો ખરી રીતે વિચારોથી ઉકેલાતા હોય છે. જ્યાં સુધી ધાર્મિક વિચારોમાં પરિવર્તન ન આવે ત્યાં સુધી ભારતમાં પાયાના પ્રશ્નોને ઉકેલી શકાશે નહીં.
22. મંદિરોએ લોકોના પ્રશ્ન ઉકેલવાના છોડી દીધા હતા. પોતાના જ પ્રશ્નોમાં તે અટવાયેલાં રહેતાં હતાં.

36. કચ્છના ભૂકંપમાં રાપર

1. ત્રીજી ફેબ્રુઆરીએ ભયંકર ધરતીકંપ થશે તેવી આગાહીથી લોકોમાં ભયંકર બીકનું મોજું ફરી વળ્યું હતું. મજૂરો - કારીગરો કામધંધા છોડીને ભાગી ગયા હતા. કેટલીયે ફેક્ટરીઓ વગેરે બંધ પડી ગઈ હતી, ત્રીજી તારીખે હું જાણી કરીને રાપરના કેમ્પસમાં સૂતો હતો, એટલા માટે કે કાર્યકર્તાઓમાં ભયનું વાતાવરણ ન પ્રસરે. ત્રીજી તારીખે ન તો કોઈ મોટો ભૂકંપ આવ્યો, ન મોટી ખુવારી થઈ. આવી આગાહી કરનારને પકડીને જેલભેગો કરવામાં આવ્યો. પણ આવી આગાહીઓને મોટા અક્ષરે છાપીને પ્રસિદ્ધિ આપનારને શું કહેવું?
2. કોઈ પણ મોટા ધરતીકંપ પછી હળવા આંચકા દિવસો, અરે મહિનાઓ સુધી આવતા જ રહે છે. રાપરમાં અમને રોજ આવા દશ-પંદર આંચકા અનુભવાતા રહ્યા. પ્રજાને ભયભીત કરીને ભીરુ બનાવવાની ન હોય. તેને અડીખમ ઊભી રહે તેવી મક્કમ મનની બનાવવાની હોય. આ તો ઠીક છે કે ધરતીકંપ થયો. જો શત્રુએ અણુબૉમ ફેંક્યો હોય અને આવો વિનાશ થયો હોય તો સરકાર ભાગંભાગ કરતી પ્રજાને સાચવે કે યુદ્ધ કરે?
3. 26મી જાન્યુઆરીએ ધરતીકંપ થયો તેમાં ભુજની મોટી જેલની દીવાલને નુકસાન થયું. જેલમાં પાકિસ્તાની આઈ.એસ.આઈ.ના ખૂંખાર કેદીઓ પણ હતા. જેલની દીવાલ તૂટતાં જ જેલરક્ષક સિપાહીઓ ભાગી ગયા. એટલે પેલા ખૂંખાર કેદીઓ પણ ભાગી ગયા. એટલું જ નહીં ભાગીને છોક પાકિસ્તાન પણ પહોંચી ગયા. અહીં ઘણા પ્રશ્નો થાય છે કે - જેલમાં માત્ર એક જ દીવાલ નથી હોતી, બે-ત્રણ દીવાલો અને બે-ત્રણ દરવાજા હોય છે. આ બધું પાર કરો ત્યારે અંદર કે બહાર જઈ શકાતું હોય છે. શું આ બધી દીવાલો તૂટી ગઈ? માનો કે તૂટી ગઈ તો જે તે અધિકારીથી માંડીને નાના સિપાહી સુધી સૌની પાસે હથિયારો હોય છે. આ હથિયારોથી ભાગતા કેદીઓને રોકી શકાયા હોત. પણ મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે આવી વિપત્તિના સમયે કર્તવ્યનિષ્ઠાવાળા અડીખમ માણસો ઘડાયા હોત તો ને? ચારે તરફ આવા જ દાખલાઓ જોવા-સાંભળવાના મળે તો રાષ્ટ્રનું ઘડતર ક્યાં થયું કહેવાય?
4. મારી દષ્ટિએ ધરતીકંપનો ઇતિહાસ ધરતી જેટલો જૂનો છે. ધરતીની રચના જ એવી રીતે થઈ છે કે તેના પેટાળમાં લાવારસ ઊકળી રહ્યો છે. તેમાંથી જ પ્રચંડ ઊર્જા ઉત્પન્ન થાય છે તે ધરતીની પ્લેટોને ગતિશીલ કરતી રહે છે. આખું વિશ્વ ધરતીકંપના પ્રભાવ ઉપર બેઠું છે. ટોકિયો શહેર તો પ્રચંડ જ્વાળામુખી ઉપર જ વસ્યું છે. તેના પેટાળમાં લાવા ખદબદી રહ્યો છે. આ બધું ઉપર વસતાં માણસોનાં પાપોના કારણે નથી થતું પણ પ્રકૃતિની રચનાના કારણે થાય છે. ધરતીકંપમાં શાળાનાં બાળકો દબાઈને મરી જાય તો પ્રશ્ન એ છે કે તેમણે ક્યાં પાપ કર્યા હતાં?
5. કચ્છના ધરતીકંપની વાત સાંભળીને અમેરિકાથી પરિચિત ભાઈઓના ફોન ઉપર ફોન આવવા લાગ્યા. ખાસ કરીને રક્ષામંત્રીના એક લાખ મરણના વિધાન પછી તો હાહાકાર મચી ગયો. શ્રી અજિત દેસાઈ, શ્રી ગોવિંદ લાલાણી, શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ વગેરેએ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે એક લાખનો આંકડો અતિરેક ભર્યો છે. સાચો આંકડો વીસ-પચીસની વચ્ચે હોવો જોઈએ. અમેરિકાની દેશી-વિદેશી ચેનલો ઉપર રક્ષામંત્રીના વિધાનને વારંવાર પ્રસારિત કરવામાં આવ્યું તેનું આ પરિણામ હતું. મને થાય છે કે આટલા મોટા દેશનાં આટલી મોટી સેનાના કર્તાહર્તા રક્ષામંત્રી જો આવા ખોટા અંદાજો કાઢે અને કોઈ તજજ્ઞનાં સલાહસૂચન વિના આવી રીતે ભડભડ બોલી નાખે અને તેના પરિણામની પરવા ન કરે તો રક્ષા સંબંધી તેમના અંદાજોમાં કેટલી ગંભીરતા રહેતી હશે? આવા જ અંદાજો રક્ષાનાં ક્ષેત્રોમાં પણ કરાતા હશે તો આ દેશનું શું થશે?
6. જ્યારે લોકો અફવાઓ ફેલાવે છે ત્યારે અપરાધ મનાય છે. જોકે લોકોની અફવાઓને લાંબો સમય મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે મીડિયા તેનું ખંડન કરીને સ્પષ્ટતા કરે છે. પણ જ્યારે બહુ જવાબદાર મોટા માણસો અફવાઓ ફેલાવે છે ત્યારે અપરાધ નહીં થતો હોય?
7. જરા વિચારો, મોટા લોકોની ફેલાયેલી અફવાઓ કેટલું નુકસાન કરી શકે છે અને આવી આવી અફવાઓ ફેલાવવા માટે લાખો

રૂપિયા, સરકારી સાધનો અને વાહનોનો કેટલો ખર્ચ થતો હોય છે?

37. ઉપસંહાર

1. એ જ પરમેશ્વરે નારીમાં રજ અને પુરુષમાં વીર્યની યોજનાપૂર્વકની રચના કરી. માનો કે બન્નેમાં રજ અથવા બન્નેમાં વીર્યની રચના કરી હોત તો શું થાત?
2. સૂક્ષ્મ રચનાનું અવલોકન કરતાં પ્રત્યેક કણકણમાં રચના જ રચના દેખાશે. આ રચના એ જ ઈશ્વર છે ને?
3. બાળકને ઊંધા માથે રાખવું તે પણ રચના જ છે. માનો કે માથું ઉપર અને પગ નીચે હોત તો શું થાત?
4. પક્ષીઓના જુદા-જુદા પ્રકારના માળાઓનું અધ્યયન કરનારને લાગશે કે મોટા આર્કિટેક્ટને પણ શરમાવે તેવું તેનું રચનાકાર્ય છે. કઈ કોલજમાં કોણે આ જ્ઞાન શીખવ્યું?
5. ભમરીનો મધપૂડો સુગરીનો માળો, ઊધઈનો રાફડો વગેરે જોયા જ કરો. કોણે આ રચના શિખવાડી છે?
6. જરા વિચાર કરો કે માણસની માફક પશુઓ; ગાય-ભેંસ-બકરી વગેરે વીસ વર્ષે કામને લાયક થતા હોત તો પંદર-વીસ વર્ષ સુધી તેમનું પાલન-પોષણ કરવું મોંઘું અને કઠિન થઈ જાત?
7. યુવાવસ્થા પણ એક કુદરતી યોજના જ છે ને?
8. નર-નારીની જનનેન્દ્રિયની જગ્યા, તેનો આકાર જાણે કે કોઈએ બહુ કુશળતાથી માપ લઈને રચી હોય તેવું લાગે. કોણે બન્નેનું માપ લીધું હશે?
9. ઓ મારા પ્રભુ! ગજબની તારી રચના છે. જરા એક જ વિચાર કરીએ. માનો કે મગજમાં અત્યારે જે છે તે બધું જ હોત એકમાત્ર સ્મૃતિતંત્ર ન હોત તો? આપણને કશું યાદ જ ન રહેત. તો જીવન કેવું થઈ જાત?
10. ઝીણામાં ઝીણી નસોમાં પણ નિશ્ચિત માત્રાથી રક્ત ફરતું રહે તે માટે તો તેણે રક્તનું પ્રેસર પણ નક્કી કર્યું છે. 80 અને 120નું. જો આમાં ફેરફાર થાય તો રક્તચાપ (બ્લડપ્રેશર)નો રોગ થાય. માથું ફરવા લાગે ચક્કર આવે. કોણે આ 80 અને 120નું માપ નક્કી કર્યું હશે?
11. માથામાં બે આંખો મૂકી. એવું કયું ભૌતિકતત્ત્વ છે જે માણસને જોતો કરી શકે છે?
12. જરા વધુ વિચારીએ. માથાના વાળ વધવાની સીમા તેણે નક્કી કરી. એક-બે-ત્રણ કે ચાર ફૂટ જેટલી. પણ એ જ વાળ પાંપણના, માત્ર અડધો જ ઇંચે આવીને અટકી ગયા. કોણે અટકાવી દીધા? માથાના વાળની માફક તે પણ બે-ચાર ફૂટ વધ્યા હોત તો શું થાત? કલ્પના જ કરો. વ્યવસ્થા જ વ્યવસ્થા, રચના જ રચના દેખાય છે ને?
13. નાકની રચના તપાસી છે? કોઈ નાકના ડોક્ટરને પૂછી જોજો. એવું કયું તત્ત્વ નાકમાં ચોંટાડ્યું છે કે તેનાથી ગંધને ગ્રહણ કરી શકાય છે? આ કયું રસાયણ છે? આ રસાયણને હાથ-પગ વગેરે અંગોમાં ચોંટાડીને ગંધ ન લઈ શકાય?
14. રચનાકારે વૃક્ષો વગેરે માટે ઝેરી વાયુને જીવનવાયુ બનાવી દીધો અને પ્રાણવાયુને તેમના માટે ઝેરીવાયુ બનાવી દીધો. આના કારણે વૃક્ષો આપણું ઝેર ચૂસીને જીવન મેળવે છે અને આપણે તેમના દ્વારા છોડેલો પ્રાણવાયુ નવા જીવન માટે મેળવીએ છીએ. આમ આ પ્રક્રિયાને કારણે બન્નેમાં જીવન સતત અસ્તિત્વ ધરાવતાં થઈ શક્યાં છે. કોણે આ વ્યવસ્થા કરી છે? કોણે યોજનાપૂર્વકની આ રચના કરી છે?
15. સત્યની સ્થાપના વિનાનાં બાકીનાં બધાં કર્મકાંડો એકડા વિનાના મીંડા જેવાં છે, આપણે ત્યાં મીંડાનો તો મોટો ઢગલો છે. પણ એકડો

નથી. એટલે ન્યાય અને ધર્મ બન્ને નથી. હા, સંપ્રદાયોનો બહુ મોટો ઢગલો થઈ રહ્યો છે. ધર્મ વિના કલ્યાણ નથી પણ સત્ય છે ક્યાં?

16. સામાન્ય જીવોની માફક માનવશરીરની અંદરનું આત્મસત્ય પણ મારી દષ્ટિએ રાસાયણિક છે. અનાદિકાળથી ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં ભટકતો-ભટકતો કોઈ આત્મા માનવદેહમાં આવે છે તેવું માનવું ઠીક નથી લાગતું. બાળકોને ઉત્પન્ન થતાં રોકી શકાય છે. સંતતિ નિયમન દ્વારા આ બધું થાય છે. જો પૂર્વના કર્મે કોઈ જીવ જન્મ લેવા આવ્યો હોય તો તેને રોકી શકાય જ નહીં. જો રોકો તો પછી પેલાં તેનાં પાકેલાં પૂર્વનાં કર્મોનું શું થાય?
17. એક સારા માણસને પણ આપણે એવી પરિસ્થિતિમાં ધકેલીએ છીએ કે તેને ખરાબ થવું જ પડે. પછી બુમરાણ મચાવીએ છીએ કે તું ખરાબ છે, ખરાબ છે વગેરે. પણ મૂળવાત એ છે કે તેને ખરાબ બનાવ્યો કોણે?
18. અંગ્રેજો કાયદાના રાજ્યમાં માનનારા હતા એટલે તેમને લાગ્યું કે હવે આ દેશ ઉપર રાજ્ય કરી શકાશે નહીં, એટલે માનભેર વિદાય થવામાં જ ડહાપણ છે. તે વિદાય થયા. પણ જો આવાં ભગીરથ કાર્યો – અહિંસાથી જ થઈ શકતાં હોય તો જૂનાગઢ, નિઝામ-હેદ્રાબાદ, ગોવા, બાંગ્લાદેશ વગેરે અનેક રાજ્યો અહિંસાથી કેમ ન લઈ શકાયાં?
19. અમેરિકામાં પૂરી પ્રજા માંસાહારી છે. તેમનો મુખ્ય ખોરાક જ માંસ છે. આ માટે પ્રતિદિન હજારો નહીં, લાખો પશુઓ વગેરે (મુખ્યતઃ ગાયો) કપાય છે. સેંકડો વર્ષોથી આ ક્રમ ચાલી રહ્યો છે. તેમ છતાં આ દેશની પ્રજા આપણા કરતાં વધારે સુખી કેમ છે? પાપનાં ફળ તેમને નહીં મળતાં હોય?
20. બ્રિટને હમણાં લાખો ગાયોને મગજની બીમારીના કારણે મારીને બાળી નાખી. આવું મહાપાપ કર્યું હોવા છતાં ત્યાં તો ધરતીકંપ ન થયો અને અહીં ગુજરાત-કચ્છમાં થયો, શું તેમનું કર્મફળ કચ્છને ભોગવવાનું થયું? તો કર્મનો સિદ્ધાંત ક્યાં રહ્યો?
21. ઘટનાઓ નિશ્ચિત નથી હોતી, જો ઘટનાઓ જ નિશ્ચિત ન હોય તો તેના સંબંધી જ્ઞાન ક્યાંથી હોઈ શકે?
22. જ્યાં વાસ્તવિક પ્રશ્નોને અડવાનું જ ન હોય ત્યાં ઉકેલ ક્યાંથી હોય? અને ઉકેલ જ ન હોય તો ઉત્તમ પરિણામ ક્યાંથી મળી શકે?
23. રાજા-મહારાજાઓ, સેનાપતિઓ, શીખગુરુઓ, ઋષિમુનિઓ, સૂફીઓ, સુલતાનો અને બાદશાહો વગેરે પત્નીવાળા હોવા છતાં ક્યાં દુર્બળ હતા?
24. એકાકી વૃદ્ધો કે એકાકી વૃદ્ધ અતૃપ્તતા અને ખાલીપણનો અનુભવ કરતાં હોય છે. જો વૃદ્ધોની આવી સ્થિતિ હોય તો યુવાનો અને પ્રૌઢોની તો વાત જ શી કરવી?
25. જે લોકો સુવર્ણકાળ (18થી 35 વર્ષ), રજતકાળ (35થી 50 વર્ષ) ગુમાવીને છેક તામ્રકાળ (50થી 65 વર્ષ)માં લગ્ન કરે છે તે ઉત્તરોત્તર બોખા દાંતે ચણા ચાવવાની ક્રિયા કરે છે. અને જે લોહકાળ (65થી ઉપર)માં લગ્ન કરે છે, તેમની તો ચર્ચા જ શી કરવી?
26. ભારતમાં સામાન્યમાં સામાન્ય નેતાઓનાં પૂતળાં તો જોવા મળશે, પણ કોઈ મહાન દેશી સેનાપતિનું પૂતળું ભાગ્યે જ જોવા મળશે. શું ભારતમાં કોઈ મહાન સેનાપતિ થયો જ નથી કે પછી શાસન અને પ્રજામાં કદરદાની નથી?

38. આતંકવાદ

1. ધર્મસ્થાનો હોય, ઈશ્વરની પ્રાર્થના-પૂજા થતી હોય, માણસને નેક અને ઈમાનદાર થવાની પ્રેરણા મળતી હોય તેથી વધારે રૂંડું શું?
2. પ્રશ્ન એ થાય છે કે ધર્મના નામે ભાગલા કરીને સુખી થયા કે દુઃખી થયા?
3. કોઈ ચુસ્ત બને તો વધુ નેકી-ટેકીવાળો બનવો જોઈએ, પણ આવી કૂરતા કેમ આવી જાય છે?
4. તાલીમ કેન્દ્રોમાં પોતપોતાના ધર્મના ઉચ્ચ આદર્શોના પાઠ પઢાવવામાં આવે તો તેથી રૂંડું શું?
5. એક છોડા ઉપર ‘જીવો અને જીવવા દો’ના આદર્શવાળો માણસ ઊભો છે, તો બીજા છોડા ઉપર ‘મારો અને સ્વર્ગ મેળવો’ના સિદ્ધાંતવાળો માણસ ઊભો છે. ભવિષ્ય જ નક્કી કરશે કે વિશ્વકલ્યાણ કયા રસ્તેથી શક્ય બને છે?
6. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે દિલ્હી પાસે વાંઝણી ધમકી સિવાય કશું જ નથી. હવે તો આવી ખોખલી ધમકીઓથી છોકરાં પણ હસે છે. તમે વારંવાર આતંકવાદીઓને શરણે જાવ અને પછી આતંકવાદ સમાપ્ત કરવા માગો તે કેમ થઈ શકે?
7. એવું કેમ ન કરાય કે જ્યારે ભારતનું યાન ચંદ્ર ઉપર ઊતરે ત્યારે જ વિશ્વને ખબર પડે. ત્યાં સુધી મૂંગા કેમ ન રહેવાય?
8. જેને તમે સાચવી નથી શકતા તે બીજાનો થઈ જ જવાનો છે. ફૂટેલું ઘર કેટલા દિવસ સુરક્ષિત રહી શકે?
9. જીવનમાં આપણે ઘણી ભૂલો કરતા હોઈએ છીએ, તો યુદ્ધમાં તો કહેવું જ શું?
10. નિર્દોષ માણસોનો નાશ કરનાર પોતાનાં નિર્દોષ માણસોને કેવી રીતે બચાવી શકશે?

૩૯. અગવડોમાં આરાધના

1. ભાવનાહીન લોકો આગળ લાચારી બતાવવી તેના કરતાં સ્વમાનપૂર્વક વિદાય થવું જ સારું. શું ઇશ્વારત કર્યા વિના કાંઈ ખબર નહીં પડતી હોય?
2. ચારે તરફ ઘોર દરિદ્રતા, કંગાલિયત, ભ્રષ્ટાચાર, અનાચાર, દુરાચાર, દુષ્કાળ, ધરતીકંપ, હત્યાઓ, બળાત્કારો અને બીજી કેટલીય દુષ્ટ ઘટનાઓ ચારે તરફ થઈ રહી છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે પેલા જીવતા ભગવાનો કેમ કાંઈ કરતા નથી?
3. કેટલાક લોકોને ખાવાનો તો મહાવરો હોય છે, પણ ખવડાવવાનો નથી હોતો. વિવેકાનંદ તથા પુનિત મહારાજને પણ આવા કેટલાય અનુભવ થતા રહ્યા છે... મને તો આવા અનેક અનુભવો થયા છે એટલે બહુ કચવાટ ન થાય, પણ વિચાર તો જરૂર આવે કે આ લોકોને કશું કર્તવ્યભાન નહીં થતું હોય!! તો પછી પ્રવચનો કેમ ગોઠવતા હશે?
4. લોકો આડંબરને જ પૂજતા હોય છે... મહારાજશ્રી ગયા, સભામાં છન્નાટો છવાઈ ગયો. મારા મનમાં પણ દુઃખ થયું. મેં ડોક્ટરને બોલાવીને ખાનગીમાં પૂછ્યું કે તેઓ કેમ ગયા? તો કહે કે મંચ ઉપર પેલાં માજી બેઠાં છે એટલા માટે અને એક બહેને પ્રાર્થનાગીત ગાયું એટલા માટે. મંચ ઉપર એક છેડે બ્રહ્મલીન સ્વામીજીનાં નેવું વર્ષનાં સંન્યાસિની શિષ્યા બેઠાં હતાં, તેને અસહ્ય માનવામાં આવ્યું હતું. અને એક બહેને કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં પ્રાર્થનાગીત ગાયું હતું તેને પણ મર્યાદા બહાર માનવામાં આવ્યું હતું. મારા માટે આ બીજો આઘાત હતો. નેવું વર્ષની વૃદ્ધ સંન્યાસિની એક છેડે દૂર બેઠી હોય તેનો વિકાર આવી જતો હશે?
5. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રની એક કાલ્પનિકતા હોય છે. અને એક વાસ્તવિકતા હોય છે. ભારતીય દષ્ટિકોણો વાસ્તવિક ઓછા અને કાલ્પનિક વધારે તેથી મૂળભૂત પ્રશ્નો સદીઓથી ઉકેલાયા નથી. ઉકેલાતા નથી.

40. ઇસ્લામિક આતંકવાદ અને મુસ્લિમ સમસ્યા

1. સરદાર પટેલ ‘મુસ્લિમ સ્વરૂપ’ને કાંઈક સમજી શક્યા હતા. જો પાકિસ્તાનને અલગ રાષ્ટ્ર બનાવવા માટેનો એકમાત્ર હેતુ ‘અમે સાથે રહી શકીએ નહીં જ’ હોય, તો સહિષ્ણુતા, વિશાળતા અને એકતાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો?
2. કોઈ પણ ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓને ભાઈચારો શિખવાડે તે ઉત્તમ વસ્તુ જ છે. સૌ ધર્મભાઈઓ હળીમળીને, સંપીને, પ્રેમથી સંપીને-જંપીને રહે તેથી વધારે ઉત્તમ શું કહેવાય?
3. માત્ર મુસ્લિમો કે ખ્રિસ્તીઓને જ ગાળો દેવાથી તો કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાવાનો નથી. પ્રશ્ન તો ઉકેલાશે માત્ર ને માત્ર હિંદુઓને બળવાન બનાવવાથી.

41. સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય નથી

1. આપણે બળવાન કેમ થઈએ? હિંસાવાદી માણસો વચ્ચે જીવવાનું છે, તો શું આપણે પેલાં ઘાસાહારી પશુઓની માફક કોઈનો ખોરાક થઈને જીવવું છે કે હિંસાવાદીઓની સામે પ્રબળ થઈને જીવવું છે?
2. ખેડૂતોનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન ભેલાણનો છે, રોઝોની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે કેટલાક ભાગોમાં તો ખેતી થઈ શકતી જ નથી. કેટલાંક વર્ષોથી છૂટાં મુકાયેલાં ભૂંડો પણ ખેડૂતો માટે મહાત્રાસ ઊભો કરે છે. વાંદરાં અને રખડતાં ઢોરો વગેરે ખેડૂતોને હેરાન-પરેશાન કરે છે. એક-એક ખેતરે એક-એક માણસ ઊભું રાખવું પડે છે. જો જરાક આઘાપાછા થયા તો આ બધું સાફ થઈ જાય. આ બધામાંથી ખેતી અને ખેડૂતને મુક્ત કરવો કેવી રીતે?
3. પશુ-પાલકોને ત્યાં જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે ભેંસને જન્મેલો પાડો થોડા જ સમયમાં મરી જાય છે. જો સાચું કહીએ તો તેને ભૂખે ને ભૂખે મારી નાખવામાં આવે છે; કારણ કે તેને મોટો કરીને કરવું શું?
4. કુદરતી વ્યવસ્થા જ એવી છે કે સો ભેંસોમાં સો પાડા કે સો ગાયોમાં સો સાંઢ રાખી શકાય નહીં, માત્ર એક જ રાખી શકાય. તો બાકીના નવ્વાણું કરવું શું? આખલાને તો ખેતી તરફ વાળવામાં આવતો પણ તે માટે તેની ખસી કરવી જરૂરી હતી. આ ખસી-પ્રક્રિયા તેના ઉપર જુલમ નથી?
5. આપણે રિબામણીને પાપ નથી માનતા અથવા તેથી આઘાત નથી પામતા. હા, મારી નાખવાને પાપ માનીએ છીએ અને તેથી આઘાત પામીએ છીએ. એક સર્વે કરવામાં આવે કે આપણે ત્યાં રિબાઈ-રિબાઈને જીવનારાં પશુઓનું પ્રમાણ કેટલું? તો મને લાગે છે કે બહુ મોટું પ્રમાણ નીકળે. તેમાં દુષ્કાળમાં ચાંલો કરીને જે ઢોરો છૂટાં મૂકી દેવાય છે, તેની તો વાત જ શી કરવી?
6. ઢોરો પાછળ ઢોરો જેવા થાવ તો ઢોરું રાખી શકાય. આખો દિવસ તેને ચાર-પૂળો-પાણી વગેરેની માવજત કરનાર ક્યાં છે? સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તો એ છે કે તે આર્થિક રીતે પોષાય તેમ છે?
7. પાંજરાપોળમાં જઈને જુઓ, ત્યાં બકરા, પાડા વગેરે બિન ઉપયોગી પ્રાણીઓ લાંબું જીવન જીવતા જ નથી. થોડા દિવસોમાં જ મરી જાય છે. તમે કદી કોઈ પાંજરાપોળમાં સો-બસો બકરા કે અલમસ્ત પાડાઓ વગેરે જોયા છે?
8. અપરાધીઓને દંડ કરવાની હિંસા કર્યા વિના રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલી શકે? ભલે તે હિંસા ન્યાયપૂર્વકની હોય પણ હિંસા તો ખરી જ ને?
9. કુદરત વિરોધી નકારાત્મક ચિંતન અને નકારાત્મક ઉપાયોથી કદી પણ પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી.
10. એવું લાગે છે કે આપણે પ્રશ્નો ઉકેલનારી પ્રજા નથી. પણ પ્રશ્નો ઊભા કરનારી પ્રજા બની ગયા છીએ.
11. નખવાળા સિંહો જ અહિંસા વ્રતને મહત્તા આપે. નખ વિનાનાં સસલાં અહિંસાવ્રતને પાળે તોય શું? અહિંસાના મોહમાં પ્રજાને સસલાં જેવી બનાવી મૂકવાનું પાપ આપણે નથી કર્યું શું?
12. પ્રશ્નો ઉકેલે કે ઉકેલવાની પ્રેરણા આપે તે જ ધર્મ કહેવાય. પ્રશ્નો ઊભા કરે, પ્રશ્નો બગાડે કે પ્રશ્નોથી દૂર ભગાડે તે ધર્મ કહેવાય જ નહીં. લોકો ધર્મના નામે જળના દુશ્મન અને તે માનવતાના દુશ્મન થવા બરાબર છે.

42. પશ્ચિમ થઈને રશિયા

1. હિન્દુ પ્રજા મંદિર વિના ન રહી શકે. એમ તો મુસ્લિમો પણ મસ્જિદ વિના ક્યાં રહી શકે છે?
2. આપણા ચુસ્ત શાકાહારીઓ, ભલે માંસ ન ખાતા હોય, અરે ડુંગળી- લસણ કે બટાટા-રીંગણાં પણ ભલે ન ખાતા હોય પણ મોટી મોટી બેન્કોને આખી ને આખી ખાઈ જાય છે. કોને ધાર્મિક કહેવો?
3. મારો અનુભવ છે કે ભારે શરીરવાળાં માણસો હસમુખાં હોય છે. કદાચ એટલે જ તેમનું શરીર ભારે થઈ જતું હશે! બહુ બળતરિયા સ્વભાવવાળાં મોટા ભાગે સુકલકડી જેવાં હોય છે, હસે તો શરીર જામે ને?
4. ભારતમાં પણ પૂરું ધાર્મિક ક્ષેત્ર શિક્ષિત અને અશિક્ષિત ઘેટાંઓથી ક્યાં ભરાયેલું નથી?
5. આપણા માટે તો ખ્રિસ્તોલ (વિદેશમાં) તીર્થસ્થાન કહી શકાય. સુધારાવાદની પ્રથમ મશાલ પ્રગટાવનાર રાજા રામમોહનરાયની અહીં સમાધિ છે. તેઓ અહીં મૃત્યુ પામેલા... જો રાજા રામમોહનરાયની અહીં સમાધિ ન બાંધી હોત તો અમારા જેવાને અહીં આવવાની પ્રેરણા શી રહી હોત?
6. ગરીબીની સાથે કેટલાંય ભયસ્થાનો જોડાયેલાં હોય છે. તેમાંનું એક છે, અસંસ્કારી-હલકા એરિયામાં રહેવાનું. ઇચ્છા ન હોય તોપણ ક્યાં જાય?
7. ભારતમાં પણ મહોલ્લાવાર અલગ-અલગ વ્યક્તિત્વ હોય જ છે ને?
8. એક માણસ વીસ સિગારેટો પીએ અને જેટલો ધુમાડો તેના ફેફસાંમાં જાય તેટલો ધુમાડો ભારતમાં સામાન્ય હવામાંથી એક માણસ ગ્રહણ કરે છે. આ ધુમાડો મોટા ભાગે અહીં વપરાતાં સ્કૂટરો ઓકે છે. કોણ રોકે તેને?
9. હવે કન્યાઓ તો નથી રડતી, પણ વર રડે છે, પણ તેને કોઈ છાનો નથી રાખતા, કારણ કે રડવું દેખાતું નથી. સ્ત્રીનું રડવું આખી દુનિયા સાંભળે અને જુએ. પુરુષનું રડવું કોણ સાંભળે? કોણ જુએ?
10. વંશપરંપરાનાં ભિખારીઓને બાદ કરો તો મોટા ભાગના ભિખારીઓ દયા અને સહાનુભૂતિને પાત્ર હોય છે. ધર્મસ્થાનો હજારો આવાં લાચાર માણસોને બે ટુકડા રોટીના અપાવે છે. કેમ લોકો મંદિરો આગળ જ ભીખ માગવા બેસે છે? દારૂના પીઠા આગળ કે થિયેટરો આગળ કેમ બેસતા નથી?
11. એક વિચાર એવો પણ હોઈ શકે કે જો અનાજ, ફળો, પશુઓ વગેરે બધાની ઓલાદ સુધારવાની પ્રક્રિયા ચાલુ છે તો આ નિયમ માણસજાત માટે કેમ નહીં? શું માણસનો વંશ સુધારી ન શકાય?
12. મનની શાંતિ તો અશાંત કરનારા પ્રશ્નો ઉકેલવાથી મળતી હોય છે. પ્રશ્નો ચાલુ રાખીને લાખ પ્રયત્નો કરો તોપણ શાંતિ ન મળે. જે પથારીમાં સિંદૂરી કીડીઓ ચડી છે, તેને ખંખેરીને સૂઈ જાવ તો ઊંઘ આવે, પણ કીડીઓ ચાલુ રાખીને ધ્યાન કરો તો શાંતિ ન મળે. વ્યક્તિ સમાજ અને રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ઉકેલાય તો સૌને શાંતિ મળે. આવાં કર્તવ્યોથી ભગાડનારા, લોકોને પલાયનવાદી બનાવે છે.
13. આપણે મોક્ષમાર્ગી છીએ એટલે પરલોકના વિચારો-ઉપાયો કરતા રહીએ છીએ. જીવનમાર્ગી ઓછા છીએ એટલે જીવનના પ્રશ્નો પ્રત્યે પૂરું ધ્યાન આપતા નથી. છોકરીઓના સળગતા પ્રશ્ન પ્રત્યે ઉદાસીન છીએ ધર્મગુરુઓ સાક્ષાત્કાર શિખવાડે છે, કુંડલિની જગાડે છે, યોગ શિખવાડે છે, યજ્ઞો કરાવે છે, સમૈયા કરાવે છે, પણ જીવનના જીવંત પ્રશ્નોને અડતા નથી.
14. મોટા પ્રશ્નો ઉકેલે તે મહાન દેશ બને.

43. યુદ્ધ અને યુદ્ધનેતા

1. મોટા-મોટા નેતાઓ વર્ષોથી પાકિસ્તાનને સતત ધમકીઓ આપતા રહ્યા છે, પણ તેમની ધમકીઓની અસર દેશવાસીઓ ઉપર જ થતી નથી તો પાકિસ્તાન ઉપર તો થાય જ શી?
2. પાકિસ્તાની હરકતોથી છેલ્લાં 15-20 વર્ષોથી ભારત હેરાન-પરેશાન થઈ રહ્યું છે તેની અતિ-સહનશક્તિ હવે તેની કમજોરી ગણાવા લાગી છે. પ્રજા અકળાઈ ઊઠી છે, હવે ક્યાં સુધી સહન કર્યા કરશે?
3. ભારતમાં જે-જે વિદેશીઓ, વિધર્મીઓ આક્રાન્તા થઈને આવ્યા, જીત્યા અને અહીં સ્થાયી થયા તે બધાનો વ્યવહાર ભારતની હિન્દુ પ્રજા પ્રત્યે કેવો રહ્યો?
4. મહમ્મદ ગઝનીએ અનેક વિજયો મેળવ્યા. પણ જ્યાં વિજય થયો ત્યાં મંદિરો અને મૂર્તિઓનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો. પ્રજાની શ્રદ્ધાને કેટલો આઘાત લાગ્યો હશે?
5. કેટલાક ભોળા લોકો આજે પણ ભારત-પાકિસ્તાન-બાંગ્લાદેશને એક કરીને બૃહદ ભારત બનાવવાનાં સ્વપ્ન સેવે છે. તેમણે વિચારવું જોઈએ કે બૃહદ પાકિસ્તાન કેમ તૂટી ગયું? બાંગ્લાદેશને અલગ થવાનું જરાય દુઃખ નથી. તે પોતાની સાચી સ્વતંત્રતા 1971માં થયેલી માનીને તે દિવસને આઝાદી દિવસ તરીકે ઊજવે છે. જો એક જ ધર્મ પાળનારા પણ સાથે ન રહી શક્યા તો હજારો પંથો-સંપ્રદાયો સાથે એકતા કેવી રીતે કરી શકાશે?
6. ભારત કદી યુદ્ધની શરૂઆત કરશે જ નહીં, પાકિસ્તાન સાથેનું યુદ્ધ કરવું એટલે તેને અણુબોમ્બ ફોડવાનું આમંત્રણ આપવું. આપણી પાસે પ્રથમ વિસ્ફોટ કરવાની જિગર નથી. તેમ તે વિસ્ફોટ કરે અને આપણાં બેયાર નગરો સાફ કરી નાખે અથવા વધારે ખુવારી કરી નાખે, તે ખુવારીને સહન કરીને સામા પક્ષે અનેકગણી ખુવારી કરી બતાવવાની જિગર પણ હોવી જોઈએ. ખબર નહીં, તે છે કે નહીં?

44. આફ્રિકા પ્રવાસનાં સંસ્મરણો

1. આપણે અંદર-અંદર જ ભળી શકતા નથી તો બીજામાં તો ક્યાંથી ભળી શકીએ?
2. ચારસો-પાંચસો વર્ષ પહેલાં કશી સગવડ વિનાનાં દેશી સઢવાળાં જહાજો લઈને ભારત શોધવા નીકળેલો વાસ્કો-દ-ગામા અને કોલંબસની યાદ આવી. નવ-નવ મહિના સુધી ગામા હિન્દ મહાસાગરમાં આમથી તેમ રખડતો રહ્યો. તેનું મનોબળ કેવું અને કેટલું હશે?
3. જો તમારે સમૂહમાં રહેવાનું જ હોય તો ન ગમતાં દશ્યો અને ન ગમતા શબ્દો સહન કરી લેવાની ટેવ પાડવી જ પડે. નહીં તો પછી ભાગી છૂટે, પણ ભાગી ભાગીને ક્યાં જશો?
4. ‘હરિયાણા’માં થોડાક મુસ્લિમ ભાઈઓ પણ પ્રવાસ કરતા હતા. તેઓ રોજ દિવસમાં કેટલીયે વાર સાથે મળીને એક જગ્યાએ નમાજ પઢતા. સામાન્ય વસ્ત્ર પાથરીને લાઈનસર ઊભા રહીને તેઓ કશા ઘોંઘાટ વિના ચૂપચાપ નમાજ પઢતા. તેમનાં સફેદ વસ્ત્રો અને દાઢીવાળા ચહેરા બધા કરતાં જુદા જ તરી આવતા. હું તેમને ઘણી વાર જોતો રહી જતો. મને થતું કે આપણે હિન્દુઓ આવી એકતાથી, ઘોંઘાટ વિના એકસાથે ધ્યાન-ભજન કેમ કરતા નથી?
5. માણસોએ સમય મળે ત્યારે થોડી પિકનિક પણ કરવી જોઈએ. માત્ર ઘરમાં ને ઘરમાં કે ગામમાં પુરાઈ રહેનારા જીવન માણી શકતા નથી. તો પછી કેટલાક લોકો તો ભોંયરામાં પુરાઈ રહે છે તેમનું શું?
6. સ્ત્રી-પુરુષને જુદા કરનારા ધર્મોએ બન્નેના પ્રશ્નોને વધુ ને વધુ ભયંકર બનાવી દીધા છે. ઊલટાનું વધુ વિકારો અને વધુ વિકૃતિઓને જન્મ મળ્યો. સાચો ઉકેલ બન્નેને નજીક લાવવામાં છે. બન્ને વચ્ચે ખૂબ સાચો પ્રેમ વધે અને બન્ને એકબીજાનાં પૂરક બને તો પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય છે. આ બધાં ગુમરાહ કરાયેલાં નરનારીઓને કોણ સાચો રાહ બતાવે?
7. અહિંસાવાદથી પ્રજાને શું મળ્યું? શું નુકસાન થયું તેનો વિચાર હવે તો કરવો જોઈએ. બહુ મોડું થઈ રહ્યું છે. સ્ટીમર ડૂબી રહી છે પછી જાગીને શું કરશો?
8. 1849માં સૌપ્રથમ લુડવિગ કેફ કેટફ જર્મન પ્રવાસી કેન્યા પર્વત ઉપર ચઢ્યો હતો. જ્યારે દુનિયાને આફ્રિકા વિશે કશું જ્ઞાન ન હતું ત્યારે આ સાહસવીર પ્રવાસીઓ, નગ્ન-જંગલી-કૂર લોકો વચ્ચે સેંકડો માઈલનો પ્રવાસ કરીને નવું-નવું શોધી રહ્યા હતા. ત્યારે ન તો ઊતરવાની હોટલો હતી ન ચોખ્ખું પાણી હતું. ખાવા-પીવાની તો વાત જ શી કરવી?
9. બળવાન આકાન્તાઓ દુર્બળોને ભગાડીને સારી જમીન વગેરે કબ્જે કરી લેતા હોય છે. આ રીતે જ્યાં-જ્યાં ગોરાઓ વસ્યા ત્યાં-ત્યાં તેમણે ઉત્તમ જમીન પોતાને આધીન કરી લીધી. તેમનામાં ઘણા ખેડૂતો પણ હતા અને અહીં ખેતી માટે બહુ મોટી શક્યતાઓ હતી. જમીન પુષ્કળ ફળદ્રુપ અને વરસાદ ખૂબ સારો આવે. હવે શું જોઈએ?
10. જે જ્ઞાતિમાં વિધવા-વિવાહ કે વિધુર-વિવાહ ન થતો હોય ત્યાં તો જીવતાં માણસને નિભાડામાં શેકવાની જ પ્રક્રિયા થતી કહેવાય. વળી પાછું તેનું ગૌરવ લે કે અમે નાતરિયાં નથી. જો પ્રૌઢો અને વૃદ્ધોની આવી દશા થતી હોય તો જુવાન વિધવા કે વિધુરનું તો કહેવું જ શું?
11. વિકસિત રાષ્ટ્રો પાસે શસ્ત્રશક્તિ જેટલી જ અર્થશક્તિ પણ છે. અર્થાત્ તે ધારે તે દેશના અર્થતંત્રને યુદ્ધ કર્યા વિના જ હચમચાવી શકે છે. માલ ખરીદવાનો બંધ કરે એટલે માલનો ભરાવો થઈ જાય. ભરાયેલા માલ ઉપર વ્યાજ અને નિભાવ ખર્ચ ચડ્યા કરે, તેને બીજું કોઈ ખરીદે નહીં. દિન-પ્રતિદિન પડ્યો-પડ્યો માલ વધુ મોંઘો થતો જાય. નવો માલ ઠલવાતો જાય. નવા ઉત્પાદન માટે પૂંજી લાવવી ક્યાંથી?

12. સંપ્રદાયની સાથે સંકુચિતતા આપોઆપ આવી જતી હોય છે. તેમાં પણ જો તે ચુસ્ત થઈ જાય તો-તો પછી વાત જ શી કરવી?
13. ચોમાસાનું વરસાદી નાળું ઘુઘવાટા કરતું આવ્યું, પણ વરસાદ બંધ થતાં જ અસ્તિત્વ ખોઈ બેઠું. અત્યાર સુધી આવાં કેટલાં વરસાદી નાળાં ઊમટ્યાં અને વિલીન થઈ ગયાં. આવાં નાળાંઓથી હિન્દુ પ્રજાને કોણ બચાવશે? આ વિભાજન દુર્દશાથી કોણ છોડાવશે?

45. મારા ઉપકારકો

1. ગુરુપ્રથાથી નુકસાન તો પારાવાર થયું છે, થાય છે, પણ ફાયદો ખાસ કાંઈ થયો દેખાતો નથી. સૌથી મોટું નુકસાન તો પ્રજામાં વિભાજન દ્વારા થાય છે. એટલે જે વસ્તુનો હું સૈદ્ધાંતિક વિરોધ કરું, તે જ વસ્તુને જીવનમાં કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય?
2. વાસનાના પ્રચંડ આવેગો અને લાગણીઓની તીવ્રતાને ઝીલવી- સમાવવી સરળ નથી. પણ માનો કે આ બધું તમે કરી શક્યા તોપણ તેનાથી શું પ્રાપ્ત થયું?
3. એક દિવસ રવીન્દ્રભાઈએ પોતાની ફિયાટ ગાડી મને આગ્રહપૂર્વક સોંપી અને કહ્યું કે અમે કારમાં ફરીએ અને તમે બસમાં ફરો તે બરાબર નહીં. ત્યારે ફિયાટનો જમાનો હતો. ફિયાટગાડીવાળા ગૌરવપૂર્વક પ્રવાસ કરે. ફિયાટ આગળ બીજી ગાડીઓનો કોઈ ક્લાસ ન આવે. અને બીજી ગાડીઓમાં એમ્બેસેન્ડર સિવાય ખાસ કોઈ ગાડી જ ન હતી. બન્નેમાં પચાસ વર્ષથી એક જ મોડેલ – કશો સુધારો નહીં. આજ નોંધાવો તો વર્ષે બે વર્ષે નંબર લાગે. સ્પર્ધા જ ક્યાં હતી?
4. જો તમે કાર્યનિરીક્ષણ કરશો તો દેખાશે કે કેટલાંક કાર્યો મહામહેનત કરીને પણ પૂરાં કરી શકાતાં નથી. ત્રણ સાંધો તો તેર તૂટે તેના જેવી દશા થાય. તો કેટલાંક કાર્યો, કશી મહેનત વિના અથવા નામમાત્રની મહેનતથી થયા કરતાં દેખાય છે. મહેનત કરીને કોઈ પેટ તો ભરી શકે. પણ અંબાણી ન થઈ શકે. થઈ શકાતું હોય તો કોઈ મહેનત કરીને થઈ બતાવે. જો તમે સૂક્ષ્મ અવલોકન કરશો તો દેખાશે કે દરેક માણસની એક રેન્જ હોય છે. તે આટલેથી આટલા સુધી કાર્ય કરી શકે. તેથી વધારે નહીં. મારી અને અંબાણીની રેન્જ જુદીજુદી છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ હું પેલી રેન્જ પ્રાપ્ત કરી શકું નહીં. આ મર્યાદા, આ સીમા કોણે બાંધી હશે? તેમાં કોઈની લાગવગ ચાલે ખરી?
5. ઘણા લોકો એવી ડંફાસ મારતા હોય છે કે “માણસ માટે કશું અસંભવ નથી. તે જે ધારે તે કરી શકે છે” મને આ વાત વાહિયાત લાગે છે. જો ધારે તે કરી શકાતું હોત તો શું જોઈતું હતું? તો તો જગતમાં કોઈ દુઃખી જ ન હોત. કારણ કે ધારેલું ન થવાથી જ લોકો દુઃખી થાય છે. અથવા એમ પણ કહેવાય કે જો માણસનું ધારેલું બધું જ થતું હોત તો કોઈ સુખી ન હોત. કારણ કે માણસ માત્ર પોતાનાં સુખોની જ ધારણા નથી ધરતો, તે ધારણા ધરે છે કે કોઈ મારા જેવો ન બને, આગળ ન વધે, અને એ વધે તો તેનો નાશ થાય. હવે તમે જ વિચાર કરો કે બધા જ લોકો એકબીજાને આગળ વધવા ન દે અને વધનારાનો નાશ ઇચ્છે તો શું થાય?
6. અમેરિકા અને તેના મિત્રો ન હોય તો આ વિશ્વ કેવું બને? અત્યારે આતંકવાદનો પ્રશ્ન વિશ્વભરને દુઃખી કરી રહ્યો છે. અમેરિકા સિવાય આનો કોઈ ઉકેલ કોઈની પાસે છે? ભારતમાં પણ કાશ્મીર જ નહીં, બધા જ તાલિબાનો જેવાં સંગઠનો હજારો નિર્દોષ લોકોની હત્યાઓ કરી રહ્યાં છે. લોકો ભાગી રહ્યા છે. કોની પાસે છે આનો ઉકેલ?
7. વિશ્વમાં આતંકવાદનું એક મહત્ત્વનું કેન્દ્ર હતું લિબિયા. તેના શાસક કર્નલ ગદ્દાફી એટલે જાણે બીજા ઓસામા. પાકિસ્તાનમાં વૈજ્ઞાનિકોને ફોડીને તેઓ અણુબોમ્બ બનાવવાની તૈયારીમાં હતા. આ અણુબોમ્બ ચોક્કસ રીતે આતંકવાદીઓના હાથમાં જવાનો જ હતો, ત્યાં અમેરિકાએ તેમને દબાવી દીધા. હવે ગદ્દાફીએ જાહેરમાં અણુબોમ્બ નહીં બનાવવાની અને અણુ રિએક્ટરો આંતરરાષ્ટ્રીય પંચ માટે ખુલ્લાં મૂકવાની તૈયારી બતાવી તે કોના દ્વારા? અમેરિકા ન હોત તો લિબિયા સીધું થવાનું હતું ખરું?
8. વારંવાર દુષ્કાળ અને ઓછા અન્નના ઉત્પાદનથી ભારતની પ્રજા અન્ન વિના ટળવળતી હતી. ત્યારે પી.એલ. 480 પ્રમાણે અમેરિકાની સ્ટીમરો હજારો ટન અનાજ લઈને ભારત પહોંચતી અને તેના અનાજથી દેશની પ્રજા પેટ ભરતી. આવા લાખો ટન અનાજના કરોડો – અબજો ડોલર અમેરિકાએ માંડી વાળ્યા. વર્ષો સુધી જો આ અનાજ ન આવ્યું હોત તો પ્રજાનું શું થાત? બીજો કોઈ દેશ આટલું અનાજ મફત આપે તેવો હતો?

9. અમારે ત્યાં નાનો-મોટો પ્રસંગ હોય તો કિશોરભાઈ આવે. કેટરિંગનો ધંધો હોવાથી સાથે કાંઈનું કાંઈ લેતા પણ આવે. ઘણી વાર તેમના તરફથી બધાંને જમાડે. તેમનાં ધર્મપત્ની પણ તેવાં જ ઉદાર. પતિ- પત્નીને પરસ્પરમાં એટલો બધો પ્રેમ કે કિશોરભાઈ કુસુમબહેનને મહારાણી કહીને બોલાવે. એક વાર મને કહે કે શાહજહાંએ તાજમહેલ બનાવ્યો તેની બેગમની યાદમાં, મારે પણ કુસુમમહેલ બનાવવો છે. હું વિચાર કરું કે ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી! શાહજહાંની તે નકલ થતી હશે?
10. પ્રાચીનકાળમાં તો જે હતું તે હતું પણ હજી આજે પણ કેટલાય શાસ્ત્રીઓ આવી વિધવાના પુનર્લગ્નનો નિષેધ કરે છે. હા, પુરુષોને છૂટ આપે છે. કોઈ સ્ત્રી વિધવા થાય તેમાં તેનો શો દોષ? શું તેને વિધવા થવું સારું લાગે ખરું?
11. જો પુરુષને પ્રેમ અને વાસનાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીની જરૂર પડે તો તે જ કારણસર સ્ત્રીને પણ પુરુષની જરૂર પડે જ. પણ નિયમો, પુરુષોએ બનાવ્યા એટલે સ્ત્રીઓની જરૂરિયાતો તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું. માત્ર પોતાની જરૂરિયાતો તરફ જ વધુ ધ્યાન આપ્યું. નાની ઉંમરમાં પતિનું પૂરેપૂરું સુખ ભોગવીને જે સ્ત્રી વિધવા થઈ હોય તેની શું દશા થાય?
12. જીવન ભાગ્યે જ આઘાત વિનાનું હોય છે. એ સુખ, દુઃખ વિનાનું હોતું નથી. જેને ઘણું સુખ હોય છે તેને આઘાત પણ ઘણો હોય છે. સુખ-દુઃખ વિનાનો કોઈ જીવંત માણસ હોતો જ નથી. સત્સંગ અથવા અધ્યાત્મનો અર્થ એટલો છે કે તમે આ બન્નેને કેટલું પચાવી શકો છો. પચાવવાનો અર્થ એ છે કે તમે વિચલિત તો થતા નથી ને?
13. આપણે સરકારીકરણથી થાકી ગયા છીએ. કારણ કે બધું જ ખોટ કરે છે. હવે ખાનગીકરણ વિના છૂટકો નથી. પણ યુનિયનો આગળ વધવા દે તો ને?

46. પૂર્વમાં નવું પશ્ચિમ (ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ)

1. જે દેશમાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો ફફડતાં-ફફડતાં જીવન જીવતાં હોય ત્યાં રહેવું સારું કે જ્યાં અપરાધ જ ન હોય ત્યાં રહેવું સારું?
2. હું તો મારી બેંગ લઈને વિમાનમાં ચઢ્યો પણ આ તો નાનું વિમાન છે. તેના ભંડારિયામાં બેંગ જતી જ નથી. હવે શું કરવું? વળી મારી બેઠક વચ્ચેની છે. મેં તો મારા આગળ જેમતેમ બેંગને ગોઠવી. થોડી જ વારમાં બાજુમાં બેસનાર ગોરાભાઈ આવ્યા. તેમના પગની જગ્યાએ તો મારી બેંગ પડી હતી. કાંઈ પણ બોલ્યા વિના હસીને પગ ત્રાંસા કરીને બેસી ગયા. મને ભારે સંકોચ થયો. પણ હવે કરવું શું? થોડી જ વારમાં તેજસ આવી અને આગ્રહ કરીને મારી બેંગ લઈ ગઈ. તેણે નીચે ભંડારિયામાં આપી દીધી. હાશ, હવે શાંતિ થઈ. ગોરાભાઈની સજ્જનતા આગળ મારું માથું ઝૂકી ગયું. તેમણે ધાર્યું હોત તો મને દબડાવીને બેંગ ઊપડાવી શક્યા હોત, પણ તે માત્ર હસતા રહ્યા. સજ્જનતા ક્યાં નથી હોતી? અને દુર્જનતા પણ ક્યાં નથી હોતી?
3. લગ્નજીવનમાં ક્યારે કોને કેવો અંતરાય આવે તે કહી ન શકાય. ખીલેલો બગીચો પળવારમાં કરમાઈ શકે છે. વિધવા થવું સારું, કારણ કે વૈધવ્યમાં દુઃખ હોય છે. પણ સંતપ્તતા નથી હોતી. દુઃખ સારું, આગ ખોટી. દુઃખને લઈને જીવી શકાય પણ ધગધગતી આગને કાળજામાં રાખીને કેમ જિવાય?
4. અમારામાં સૌથી નાની ઉમ્મરનાં આશિષ અને તેજસ છે. બન્ને બધાંની બહુ સેવા કરે છે. આશિષ પાસે સારો કેમેરો છે અને તે તેજસના ફોટા પાડપાડ કરે છે. મેં તેજસને કહ્યું કે તું ફોટોગ્રાફી શીખી લે અને આશિષના ફોટા પાડ. તો કહે કે પુરુષોના ફોટા પાડવાના ન હોય. બહેનોના જ હોય. જાહેર ખબરોમાં કોના ફોટા હોય છે?
5. અમે ફોકસ રિવર પાર કરી. રોડ ઉપર ઊભેલાં માણસોએ હાથ હલાવી હલાવીને વિદાય આપી. “એ આવજો...” કેટલું સારું લાગે! દેશમાં કે પરદેશમાં પ્રેમાળ વ્યવહાર કોને નથી ગમતો?
6. બીજી બાજુ પુષ્કળ ગાયો ચરે છે. આખા પ્રવાસમાં આવાં કેટલાંય ફાર્મો જોવા મળ્યાં, જ્યાં પશુઓનું ઉત્પાદન અને પાલન થાય છે. તેનાથી આ દેશ સમૃદ્ધ થયો છે. ચામડાનાં વસ્ત્રો બનાવે છે. એ ઘણાં મોંઘાં હોય છે. સારી વસ્તુ એ છે કે પાસેપાસે હોવા છતાં કોઈ કોઈનાં પશુઓની ચોરી નથી કરતાં. કોઈ રખેવાળ નથી છતાં બધું સુરક્ષિત રહે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવો આહાર-વિહાર હોવા છતાં પણ આ લોકો આટલા બધા પ્રામાણિક કેમ છે? શું અન્ન આહારની અસરની વાત અહીં લાગુ નથી પડતી? આપણે ત્યાં પણ ક્યાં લાગુ પડે છે? ડુંગળી-લસણ બટાકાં-રીંગણાં વગેરે વનસ્પતિને પણ નહીં ખાનારા ચુસ્ત શાકાહારીઓ બેન્કોની બેન્કો કેમ ખાઈ જાય છે?
7. ખરેખર તો ન્યૂઝીલેન્ડની ઓળખ જ ઘેટાં છે. ઘણાં ખેતરોમાં ગાયો કૂંડાળામાં લાઈનસર વ્યવસ્થિત ઊભી રહેલી જોવા મળી. તેનું કારણ એ હતું કે સવારના પહોરમાં ગાયોનો માલિક જીપની પાછળ ટ્રેલરમાં દાણ ભરીને લાવે છે, જીપ ફરે તેમ ટ્રેલરમાંથી નિશ્ચિત પ્રમાણમાં દાણ નીચે પડે છે. આ ગાયો તેને ખાવા માટે લાઈનસર ગોળ કૂંડાળામાં ઊભી છે. કોઈ પડાપડી નથી કરતી, ધીરજથી ઊભી છે, તેને ખાતરી છે કે પોતાને પણ પોતાના હિસ્સાનું દાણ મળવાનું જ છે. ઓ હો... ગાયોમાં પણ અનુશાસન! હા, આ ઘડતર છે. પશુઓને પણ ઘડતર કરીને અનુશાસનબદ્ધ કરી શકાય તો માણસને કેમ ન કરી શકાય?
8. અહીં ગાયો માટેના સાંઢનું ફાર્મ છે. અહીં વિશેષ રૂપથી સાંઢેનો ઉછેર થાય છે. આ જાતવાન સાંઢે આખા દેશમાં મોકલવામાં આવે છે જેથી વધુ દૂધ દેનારો જાતવાન વંશ ઉત્પન્ન થાય. એક રીતે એમ કહી શકાય કે જે ઉત્તમ છે તેને જ રહેવા દો, તેનો વધારો થવા દો, પણ જે સાવ ઊતરતું છે તેને સમાપ્ત થઈ જવા દો, તેનો ઢગલો વધારશો તો ક્વોલિટી બગડશે. માણસોમાં પણ આવો નિયમ લાગુ કરી શકાય? ઊલટું તો નથી થઈ રહ્યું ને?

9. સ્ત્રીઓને નખશિખ ઢાંકીને ઘરમાં પૂરી રાખનારા દેશનું સારું કહેવાય કે પછી પુરુષોની જ માફક વસ્ત્રો પહેરીને એકલી ગમે ત્યારે ભ્રમણ કરી શકે તે દેશનું વાતાવરણ સારું ગણાય?
10. જેનું નામ લે તે જ પક્ષી આવે અને શિક્ષકના હાથમાંથી માંસનો ટુકડો ઝડપીને દૂર તેને બેસવાની જગ્યાએ જઈને બેસી જાય. સંગીતના સૂર સાથે અને શિક્ષકના જુદાજુદા અવાજ સાથે પક્ષીઓ વારાફરતી આવવા લાગ્યાં અને તેમને બતાવેલું કાર્ય કરવા લાગ્યાં. દર્શકો પક્ષીઓના કસબ જોઈને રાજીરાજી થઈ ગયાં. દર્શકમાંથી કોઈને બોલાવીને તેના હાથ ઉપર પક્ષીઓને બેસાડે. એક છોકરીના હાથ ઉપર બે ઘુવડો બેઠાં છે. છોકરી જરાય ડરી નહીં. શિક્ષણ આપવાથી પક્ષીઓ પણ આવા ગજબના કસબો કરી શકતાં હોય તો માણસની તો વાત જ શી કરવી?

47. ઇજિપ્ત-ઇઝરાયલની ઝાંખી

1. કુંભમેળા કે સમૈયાઓ પાછળ કરોડો ખર્ચવાથી પ્રજાના કયા અને કેટલા પ્રશ્નો ઉકેલાયા તેનો હિસાબ પ્રજા નથી કરતી એટલે ફરી-ફરીને એની એ જ પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન થતું રહે છે.
2. સકારાત્મક સાધનામાં જીવન રહ્યું છે. જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલાઈ રહ્યા છે. જ્યારે નકારાત્મક સાધના, જીવનથી ભગાડે છે, પલાયનવાદી બનાવે છે. પ્રશ્નોને ઉકેલવાની જગ્યાએ વધુ ગૂંચવે છે.
3. કરોડોનાં ભવ્ય ધર્મસ્થાનો (વગર જરૂરે) બાંધવાથી ભવ્યતા તો આવે, પણ તેથી પ્રજાના આવાસીય પ્રશ્નો ન ઉકલે. ધર્મ, પ્રજાના પ્રશ્નોથી જેમ જેમ દૂર ખસતો જાય તેમતેમ પ્રાણહીન થતો જાય. પ્રાણ વિનાનાં શણગારેલાં મડદાં જેવાં ભવ્ય લાગે તેવી જ પ્રજાજીવનથી દૂર ખસી ગયેલી ભવ્ય ઇમારતો પણ ભવ્ય લાગે.
4. બોલી પણ ન શકાય તેવા પ્રશ્નો જ વધુ પીડા દેતા હોય છે.
5. પ્રશ્નાર્થથી બેખબર રહેવાનો પણ એક નશો હોય છે. કદાચ અમે એ જ કરી રહ્યા છીએ. બિનઉપયોગી બાંધકામોનો ઢગલો થઈ રહ્યો છે. જ્યાં જરૂર નથી ત્યાં પણ મંદિરની બાજુમાં મંદિરો બંધાઈ રહ્યાં છે. એક-બે-ત્રણ-ચાર નહીં, સેંકડોની સંખ્યામાં, હજારો કે લાખોમાં નહીં, કરોડો-કરોડોમાં અને પછી તેમાં કબૂતરો ઊડશે. ચામાચીડિયાં ઊંધાં લટકશે, કારણ કે પ્રજા માટે આ બિનઉપયોગી બાંધકામ કોઈના અહંને પોષવા બંધાયેલું છે. પ્રજાને ઉપયોગી છે, સ્કૂલો, ફલેટો, સંડાસો વગેરે.
6. ભવિષ્યમાં ઘણાં રાષ્ટ્રો માટે આતંકવાદ એક કાયમી પ્રશ્ન બની જવાનો છે. તેનો ઉકેલ સરળ નથી, પણ સતત ઝઝૂમતા રહીને કઠોરતાથી તેને દબાવી દેવાની તત્પરતા જ તેનું સમાધાન છે.

48. નર-નારીના સંબંધો અને લગ્નસંસ્થા

1. જે સુધારાપૂર્વકની નવી સમોવડિયા વ્યવસ્થા આવી તેનાથી કેટલાક અંશોમાં જૂના પ્રશ્નો તો ઉકેલાયા, પણ નવા પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા. ખરેખર તો પ્રશ્નો વિનાની કોઈ વ્યવસ્થા જ નથી હોતી.
2. ઉત્તમ વ્યવસ્થા એટલે સૌના પ્રશ્નો ઉકેલનારી, ન્યાયસંગત, પણ જો તે વ્યવસ્થા અધમ હોય, અન્યાય કરનારી હોય તો પરાક્રમપૂર્વક તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ.

આ ગુજરાતી ઈ-બુક ઈ-શબ્દ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી યુનિકોડ ફોન્ટમાં દુનિયામાં જે ઈ-બુક માટે સર્વમાન્ય છે એવા ePub 2.01 Standardમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પ્રકાશકો, લેખકોના સૌથી વધારે પુસ્તકો ઈ-બુક ફોર્મેટમાં... www.e-shabda.com

ઈ-શબ્દ ઉપલબ્ધ કરાવે છે એક સાથે, એક સ્થળે અનેક પ્રકાશકોની, અનેક લેખકોની ગુજરાતી ઈ-બુક્સ... ભારતની કોઈ પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં પણ કદાચ નહીં હોય એટલી સંખ્યામાં...

સાથે સાથે આજનો ઈ-શબ્દ પર વાંચો રોજે રોજનું નવું ગુજરાતી વાચન ખ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમે... સાથે અમૂલ્ય ફોટોગ્રાફ્સ, ઓડિયો ક્લિપ્સ, વિડીયો પણ... See more at: <http://www.e-shabda.com/blog/>